

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје

Филозофски Факултет

Институт за Историја на уметност и Археологија

Насока: Археологија

МАГИСТЕРСКИ ТРУД

Зооморфни ликовни претстави на античките археолошки наоди од Република Македонија

- преглед, класификување и интерпретација -

Ментор:

Проф. Д-р Никос Чаусидис

Кандидат:

Драган Танески

бр. на индекс: 2784/08

Скопје

2018

Содржина

1. Вовед

2. Преглед на зооморфните мотиви според археолошкиот материјал

2.1. Змија

2.1.1. Керамика

- Жртвеник

2.1.2. Камена пластика

- Статуи
- Вотивни релјефи
- Надгробни споменици

2.1.3. Бронзени статуи/статуетки

2.1.4. Накит

- Фибули
- Белегзии
- Игли

2.1.5. Бронзени садови

2.2. Коњ

2.2.1. Керамика

- Теракотни фигурини

2.2.2. Камена пластика

- Статуи
- Вотивни релјефи
- Надгробни споменици

2.2.3. Бронзени садови

2.2.4. Воена опрема

- Шлем
- Меч

2.3. Говедо

2.3.1. Керамика

- Теракотни фигурини
- Ламби

2.3.2. Камена пластика

- Вотивни релјефи
- Надгробни споменици

2.3.3. Бронзена пластика

2.3.4. Накит

2.3.5. Бронзени садови

2.4. Лав

2.4.1. Керамика

- Теракотни фигурини
- Ламби
- Печати

2.4.2. Камена пластика

- Статуи
- Вотивни релјефи
- Надгробни споменици

2.4.3. Накит

- Обетки
- Ѓердани
- Апликации

2.4.4. Бронзени садови

2.4.5. Воена опрема

- Шлем

2.5. Пантер

2.5.1. Керамика

- Керамички сад

2.5.2. Камена пластика

- Статуи
- Вотивни релјефи

2.5.3. Накит

- Фибули

2.6. Куче

2.6.1. Керамика

- Теракотни фигурини

2.6.2. Камена пластика

- Статуи
- Вотивни релјефи

2.6.3. Бронзена пластика

- Апликација од Претор

2.6.4. Накит

- Обетки

2.7. Делфин

2.7.1. Керамика

- Теракотни фигурини
- Ламби

2.7.2. Камена пластика

- Статуи
- Вотивни релјефи
- Надгробни споменици

2.7.3. Накит

- Обетки
- Прстени

2.8. Овен

2.8.1. Керамика

- Садови

2.8.2. Камена пластика

2.8.3. Накит

- Белегзии

2.8.4. Воена опрема

- Шлем

2.9. Коза

2.9.1. Керамика

2.9.2. Камена пластика

2.9.3. Бронзена пластика

2.10. Птици

2.10.1. Керамика

- Садови
- Теркотни фигурини
- Ламби

2.10.2. Камена пластика

- Статуи
- Вотивни релјефи
- Надгробни споменици

2.10.3. Торевтика

- Симплуми

2.10.4. Накит

- Обетки
- Апликации

3. Анализа на зооморфните мотиви во рамките на одделни групи археолошки наоди

3.1. Општи согледувања

3.2. Керамика

3.2.1. Садови

3.2.2. Ламби

3.2.3. Теракотни фигурини

3.3. Камен

3.3.1. Статуи и вотивни релјефи

- Змија
- Коњ
- Лав и пантер
- Делфин
- Орел
- Желка

3.3.2. Надгробни споменици

- Змија
- Коњ
- Делфин
- Птица

3.4. Накит

3.5. Оружје

4. Симболички значења на животните и нивната улога во религиските традиции

4.1. Општи согледувања

4.2. Змија

4.2.1. Праисториски предлошки

4.2.2. Домашниот култ на змијата

4.2.3. Култот на мртвите и култот на хероите

4.2.4. Локални змиски култови

4.3. Коњ

4.3.1. Праисториски предлошки

- Археозоолошки истражувања
- Индоевропски верувања
- Скиптарот од Шуплевец

4.3.2. Раноантички период

4.3.3. Римски период

- Култот на Тракискиот коњаник
- Култот на Дунавските коњаници

4.4. Говедо

4.4.1. Праисториски предлошки

- Неолитски традиции во Македонија
- Садови во форма на говедо
- Керамички фигурини на говедо
- Чатал Хујук
- Минојска култура
- Консекративни рогови

4.4.2. Ритони

4.4.3. Кратерот од Требениште

4.4.4. Бикот и соларниот култ

4.4.5. Бикот во грчката религија (жртвени аспекти)

4.4.6. Бикот во римската религија (жртвени аспекти)

4.4.7. Митраистички култ

4.4.8. Прежиотоци на древните култови во Балканскиот фолклор

5. Завршни согледувања

6. Каталог

7. Користена литература

8. Прилози

1. Вовед

Во изминатиот речиси стогодишен период на археолошки истражувања, Page | 7 на територијата на Република Македонија се откриени голем број наоди кои се обликувани во вид на животни и делови од нивното тело или пак содржат на себе нивни ликовни претстави. Овие наоди досега биле анализирани на разни нивоа, но при тоа изостанало едно нивно посистематско проучување.

Поединечните анализи, кои и до сега биле применувани во однос на конкретните наоди, не ги даваат истите резултати што би ги дало едно монографско истражување на оваа тема. Веруваме дека заедничкото анализирање на сите наоди и сите факти што се однесуваат на нив ќе дадат значителен придонес и тоа во повеќе сфери. Најпрво со тоа ќе биде обезбеден преглед т.е. список на досега публикуваните наоди кој ќе го олесни пристапот до оваа граѓа и соодветната литература како при идните истражувања така и во рамките на образовните сфери. Организирањето на сиот материјал во една структура, соодветно класифициран според географски и хронолошки аспект, според видот на животното, видот т.е. карактерот и намената на наодите, ќе обезбеди согледување, или барем насетување, на одредени глобални процеси, аспекти и тенденции кои можеби не биле во фокусот на анализите на досегашните истражувачи. Тие не мора да се однесуваат само на религијата и симболиката туку и на некои сфери од профаниот живот (клима, стопанство, политички и културни влијанија во одредени периоди и региони). Се подразбира дека темелното истражување на симболичките и религиските аспекти на оваа тема ќе претставуваат најголем предизвик. Авторот на овој труд е свесен дека се работи за исклучително тешка и сложена тема која бара големи предзнаења од оваа научна област и поседување соодветна (тешко достапна) литература. Поради наведените причини, во овој труд си поставивме за цел да го започнеме овој процес со поставување на основните концепти. Веруваме дека тие ќе бидат добра основа за идни попродабочени истражувања во кои ќе се вклучат и бројни други наоди кои не се најдоа во овој труд поради тоа што до сега не биле презентирани во стручната литература.

Религиските феномени на една географска територија, не се појавуваат одеднаш, ниту пак така лесно се гаснат. Најчесто станува збор за отпорни појави кои преживуваат низ епохите, при тоа скоро секогаш модифицирајќи се, односно прилагодувајќи се на новите ситуации: промена на стопанската култура, климатско-еколошки промени, промена на етнокултурниот профил на населението како и промена на неговите култно-религиски убедувања. Токму тоа е една од нашите цели: да ги следи овие културни феномени и во тие рамки да ги пронајде културните континуитети или пак дисконтинуитети.

Page | 8

Во рамките на овој труд, главен акцент е ставен на археолошкиот материјал кој прикажува некаква ликовна зооморфна претстава. Хронолошките рамки на трудот се одредени од крајот на праисторискиот период, односно почетокот на раната антика, значи крајот на VI век п.н.е., па се до завршувањето на античкиот период или доцната антика, без опфаќање на христијанскиот период, кој поради својата специфичност и суштинска различност, како нова ера во идеолошка и религиска смисла не може да биде предмет на овој труд. Поради тоа, уште на самиот почеток, се наметна потребата од собирање на овој вид материјал, што е направено пред сè преку досега објавената научна литература, негово хронолошко и културолошко определување, систематизација и категоризација, но и определување на митското, култно-религиско и симболичко значење кое би можело да го содржи. Во таа насока, од особена важност е и определувањето на контекстот на овие наоди, т.е. детерминирање на каков вид археолошки материјал се претставени зооморфните претстави: типот на предметите (керамички садови, ламби и теракоти, пластика изведена во камен или бронза); нивниот карактер т.е. намена (вотивен или надгробен карактер, накит и оружје, како и утилитарни предмети направени од различен материјал).

Примарна географска рамка на ова истражување е територијата на Република Македонија. Но, оваа географска рамка сепак повремено ќе биде напуштана и тоа во оние случаи кога, поради заокружување на истражуваната категорија предмети и култно-религискиот феномен на кој тие припаѓаат, ќе биде неопходно да се вклучат наоди и согледувања од соседните региони. Поради истите причини, наместа ќе бидат надминати и хронолошките рамки на овој труд, кои се претходно определени погоре во текстот. Ќе бидат подетално претставени и одредени феномени од праисторијата поради согледување на

генезата на одредени антички традиции, но и традиции од современиот фолклор, за да се согледа преживувањето на античките религиски појави во идните епохи.

Во текот на анализите ќе бидат користени и пишаните историски извори, кои често пати говорат за природата на животните, а неретко можат да се најдат податоци кои ја дообјаснуваат нивната улога, во секојдневниот живот на луѓето или во некои религиски случувања од тоа време.

Page | 9

При анализата на материјалот најпрво е направена негова поделба според животинскиот вид, како полесно би можело да се пристапи кон негово истражување, со што секој конкретен животински вид и неговата застапеност ќе биде и квантитативно утврдена. Покрај таквата поделба, направена е и класична поделба на самиот археолошки материјал, негово прецизно евидентирање, типологија и систематизација.

Во трудот е застапен секаков вид на археолошки материјал со цел добивање на што појасна слика за темата која е предмет на истражување. Се подразбира дека тоа ќе бидат само оние наоди кои се објавени во стручната литература или во други јавни публикации. Единствен исклучок претставуваат нумизматичките предмети (монетите) кои, поради својот специфичен карактер, бројност и посебна методологија на проучување, нема да бидат целосно опфатени, иако не и потполно исклучени од анализите.

Керамиката ќе биде претставена преку керамичките садови (главно сликаните мотиви), како и керамичките ламби. Керамопластиката, односно теракотите се особено бројни во нивното прикажување на разните антички божества, многу често заедно со нивните животински атрибути.

Од друга страна камената пластика се покажува како доста податлив извор од кој можат да се извлечат суштински значења за животните и нивната вредност во религиската сфера во антиката и тоа преку истражување на камената скулптура која слично како и теракотите најчесто прикажува некое божество. Вотивните релјефи се исто така важни, поради што откриваат почитување на различни божества прифатени од локалното население низ процесите на хеленизација и романизација или божества кои биле донесени по пат на имиграција на новодојденото население и популации. Посебна група (иако не толку бројна) ги опфаќа вотивните релјефи кои сведочат за автохтоното и континуирано почитување на домашните култови и верувања, кои продолжиле

да опстојуваат и покрај споменатите силни религиско-етнички раздвижувања. Надгробните стели ја покажуваат фунерарната симболика на животните, особено коњот и змијата, и тоа низ целиот период на антиката.

Зооморфните мотиви се чести и во рамките на предметите од метал и тоа на бронзената склуптура, накитот и бронзените садови. За разлика од нив, на оружјето (шлемови, мечови) и на утилитарните предмети тие се далеку поскупо застапени.

Во трудот ќе бидат опфатени и некои анализи насочени кон античките култови на територијата на Македонија, во релација со значењата на животните. Преку анализата на религиските култови, ќе се обидеме да дознаеме за улогата на животните во овие сфери - толку значајни за животот на тоа време. Како посебно важни за овој дел се покажуваат неколку животински симболи. Змијата има посебно значење при истражувањето на култот на мртвите, култот на хероите или култот на домот, но одреден дел од истражувањето е посветен и на локалните змиски култови кои можат да се сретнат на територијата на Република Македонија. Претставата на коњот е позабележителна при крајот на праисторискиот период, најпрво во групата археолошки наоди познати како "пајонски бронзи", а потоа и на луксузните бронзени садови од раноантичкиот период. Значајноста на коњот како симбол се согледува и при анализирањето на надгробните стели од хеленистичкиот и римскиот период, како и неговата улога во одредени римски култови, на пример, култот на т.н. „Тракиски коњаник“ или култот на „Дунавските коњаници“. Говедото е еден од најзначајните симболи што можат да се сретнат на археолошките споменици. Во нашето истражување посебен дел ќе посветиме и на ритуалот на жртвување на ова животно, со што се допираат особено значајни религиски теми поврзани со одредени жртвени ритуали, кои имаат основа во некои култови каде што говедото има посебно значајна улога. Тоа може да се илустрира во римскиот период преку познатиот култ на богот Митра, но и некои антички грчки култови кои се поврзуваат со плодноста, а чии што остатоци можат да се откријат во обредите и верувањата сè до наше време.

Некои од овие култови своето потекло го имаат во праисторискиот период, па поради тоа нужно ќе биде да се укаже и на овие постари предлошки, но се со цел добивање на што појасна слика за значењата на животните и нивната симболична вредност во антиката.

При изработката на магистерскиот труд применети се неколку методолошки пристапи, како на пример евидентирање затоа што археолошките наоди на кои е претставена некоја зооморфна претстава се бројни на нашите локалитети. Нивното документирање, во однос на детектирање на точниот контекст на пронаоѓање е од посебна важност за понатамошната правилна анализа на наодите. Заради подобра претстава за наодите кои се предмет на овој труд, ја применуваме и типолошката квалификација која ни овозможува полесен приод кон самата проблематика и можност за соодветно применување на компарации од други географски региони. Компаративниот метод значи споредување на ликовните претстави на ниво на морфологија, иконографија, стил, култна намена и некој друг археолошки контекст, односно споредување на наоди од Р. Македонија со наоди од поширокиот регион (Балкан, Европа, Медитеран). Во делот на овој метод разликуваме уште два дополнителни методи: синхрониски компаративен метод – споредување на две појави од ист период, ист карактер (култ на определено божество, религија, мит) но од различни географски подрачја, како и дијахрониски метод – споредување на две појави од ист (потесен или поширок) географски регион, но од различни историски периоди. Присуството на животните во рамките на археолошките наоди е најчесто поврзано со нивното култно значење, односно нивната врска е со некоја религија, култ, мит, верување или обред. Ова поврзување т.е. идентификација ќе се изведе врз база на анализата на конкретните археолошки наоди или целини и со помош на компарации со аналогни наоди чија симболичка и култна припадност е веќе утврдена.

Темата за симболичните зооморфни претстави прикажани на археолошките споменици досега не била цел на научни истражувања во директна смисла на зборот. Сите претходни истражувачи овој проблем го третираат во рамките на пошироките истражувања, најчесто при проучувањето на различни аспекти од грчко-римската религија и митологија и нивните култови. Според тоа, истражувањето на зооморфната симболика која се среќава на археолошките споменици се врши посредно, преку истражувањето на поголемите теми од религијата, како на пример жртвените култови, каде што улогата на животните е од извонредно значење. Но, и овие истражувања исфрлија на површина значајни податоци за значењата на животинските претстави присутни на спомениците.

Од аспект на грчката и римската религија како главен мотив за истражување, се делата на F. Cumont, J.E. Harrison, M.P. Nilsson, а во наше време особено W. Burkert, кои отворија нови можности за анализи. Иако во овие научни трудови животинските симболи не биле предмет на директно опсервирање, сепак нивното присуство не може да се занемари поради нивната целосна интеграција во религиозниот систем, со што самото истражување или научен резултат, без активно вклучување на овие аспекти од целината што се истражува, би останале некомплетни. Иако во голем број трудови на разни автори можат да се сретнат делумни податоци и информации поврзани со темата за животните и нивната улога во разни религиски појави, непостоењето на систематски научни целини од овој тип, го отежнуваат натамошното истражување.

За нашиот географски простор, значајни се делата и истражувањата на В. Битракова – Грозданова, каде авторот се осврнува на прашањата за религијата во античка Пајонија, за спомениците од хеленистичкиот период и верските традиции. За овие проблеми посебен придонес имаат научните расправи на И. Микучиќ и на В. Соколовска, посебно за прашањето за Пајонија. За римскиот период значајно е делото на З. Дил, која ги проучувала вотивните релјефи од географскиот простор кој е тема и на овој труд, додека римските култови ги истражувала Л. Јованова. Од странските автори кои во минатото расправале за оваа проблематика, а се поврзани со нашиот географски простор, треба да се споменат имињата на Н. Вулиќ, кој придонел за собирање и регистрирање на огромен број археолошки споменици од територијата на Р. Македонија, како и М. Гарашанин, А. Цермановиќ-Кузмановиќ, Љ. Зотовиќ.

Посебен придонес за проблемот на интеракцијата меѓу праисториските, антички и подоцнежните религиски феномени, како и за прашањето за симболичката и семиотска вредност на животните претставени на археолошките споменици има Н. Чаусидис. Во последните неколку децении, преку интердисциплинарните истражувањата на авторот направен е еден методолошки исчекор во совладувањето на оваа проблематика. Преку употреба на различни компаративни методи и иконографски и семиотички анализи, откриени се нови врски и можности за истражување, што претставува дополнување на старите научни пристапи и согледувања.

2. Преглед на зооморфните мотиви според археолошкиот материјал

Во прегледот на археолошкиот материјал, кој е тема на истражување на овој труд, претставени се најразлични предмети направени од различен материјал, како керамика, камен или метал. Сите претставуваат значајни археолошки артефакти веќе објавени во домашни и странски научни списанија. Заради подобра прегледност поделбата на овој археолошки фонд е направена, во прв ред, по животинскиот вид, како и според видот на археолошкиот предмет и материјалот од кој е изработен. Пред да направиме преглед на материјалот, потребно е да се кажат неколку општи напомени.

Page | 13

Керамиката, на пример, го претставува можеби најбројниот археолошки материјал што може да се открие при археолошките истражувања на локалитетите. Од тој аспект, бројноста на наодите кои за нас би биле од посебен интерес за истражување на дадената тема би требало да биде доста голем, но сепак недоволната истраженост, а можеби уште повеќе слабото публикување на материјалот, засега го отежнува ваквиот вид истражување. И покрај големата бројност на разните видови керамички наоди, предметите кои припаѓаат на сликаната керамика не се во голем број, а во овој контекст може да се каже дека зооморфните претстави се уште помалку застапени. Од друга страна, ламбите се група наоди најмногу карактеристични за римскиот период кај нас, кога со широката романизација на народните маси, започнува и нивната масовна употреба. Постои голема литература поврзана со проблематиката на овие предмети, како странска така и домашна, која се занимава со прашањето за нивната типологија и хронологија, додека бројот на откриените наоди од ден на ден се повеќе се зголемува, со што се повеќе се релативизираат веќе поставените правила и методи за нивното определување во археолошката наука. Тргувајќи од нивната основна функција за осветлување на просторот, овие предмети се повеќе добиваат и друго значење, пред се поврзано со култот на мртвите и задгробните верувања на тогашните популации. Основа за таквото тврдење наоѓаме во извештаите од ископувањата и нивната точна позиција на пронаоѓање. Имено, добро е познато дека најголем број од ламбите се откриени во затворени гробни целини, што индицира и на поразлична нивна намена од онаа основната, сега поврзана со религиските сфаќања. Досега, резултатите од

истражувањата покажале дека оние ламби пронајдени во гробовите на покојниците се многу малку користени (такви податоци се добиваат од анализите на ламбите и трагите од горење), еднаш при самото погребување или пак ниту еднаш, во случај кога ламбата била само поставена во гробот. Што се однесува до бројноста, најчест случај е оној кога се поставува само една ламба во гробот, но постојат и примери каде нивниот број може да биде поголем. Најчесто, нивното место на поставување е покрај нозете на покојникот. Впрочем, нивната симболична функција е поврзана со онаа основната; таа треба да го осветлува патот на умрениот на другиот свет, па затоа и редовно се дел од гробниот инвентар. Хронолошки светилките се најмногу карактеристични за римскиот период, и тоа од периодот од I до III век од н.е., кога заедно со силната романизација, разните етнички превирања, доаѓа и до усвојување на нови религиски вредности; кога се во прашање ламбите тие своето место го наоѓаат во култот на мртвите (што од друга страна не ја исклучува нивната улога и во секојдневниот обичен живот или нивната улога во храмовите).

Пластиката е посебна група која ја сочинуваат археолошки наоди кои се класифицираат во групата на камената и бронзената пластика, додека помал дел влегува во групата на примери изработени од керамика, односно керамопластиката. Во подоцнежниот текст што следува на наредните страници, треба да се согледа големото значење кое овие наоди ја имаат за нашата тема. Статуи кои прикажуваат божества од грчко-римскиот пантеон, често во придружба на своите животински атрибути, поголем број на релјефи од вотивен карактер или стели со значење во погребниот култ на луѓето, разни архитектонски остатоци, кои некогаш претставувале делови од поголеми градби од профан или сакрален карактер, помали примери на теракота од вотивна природа и.т.н., сите тие заедно претставуваат поголем корпус на дела од кои можат да се извлечат суштински значења за животните и нивната вредност во религиско-уметничката сфера во антиката.

Вотивните релјефи се поголема група наоди од религиозен карактер откриени на нашата територија со повеќедецениското истражување во минатото. Бројката на релјефи е голема и главно ја сочинуваат примери кои сведочат за религиските идеи од предримскиот и римскиот период. Еден општ поглед на материјалот открива почитување на различни божества кои биле прифатени од локалното население низ процесите на хеленизација и

романизација, божества кои биле донесени по пат на имиграција на новодојденото население и популации, а посебна група и не толку бројна опфаќа материјал кој сведочи за автохтоно и континуирано почитување на домашни култови и верувања (за нас се уште недоволно познати), кои продолжиле да опстојуваат и покрај споменатите силни религиско-етнички раздвижувања. Во контекст на оваа проблематика, материјалот кој што е достапен се покажува како исклучително значаен за симболиката на животните. Тие се веќе целосно инкорпорирани во воспоставениот религиски систем, со точна улога и значење и синхронизираност со уметничките и ликовни стремежи на тоа време.

Page | 15

На голем број археолошки предмети можеме да сретнеме претстави на животни прикажани во некој фунерарен контекст, поврзани со смртта. Такви наоди најчесто претставуваат **надгробните стели** кои на тлото на Македонија можат да се сретнат од класичното и хеленистичкото време, па низ целиот период на римско владеење. Надгробните стели, како споменици направени за мртвите, во најчест случај се декорирани на различни начини – преовладуваат геометриски, вегетабилни или анимални мотиви, за кои се смета дека поседуваат некаква симболика поврзана со смртта. На стелите од Македонија како најчести животински симболи се среќаваат, во прв ред, змијата и коњот, од кои првата има исклучително големо значење, додека од другите животни ќе ги споменеме делфинот, букранионот и птицата.

И на **предметите изработени од метал** можат да се сретнат бројни зооморфни претстави. Најбројната група ја претставува секако накитот; од првите прототипови на белегии со змиски завршетоци од едноставна изработка, изворно потекнувајќи од последните етапи на железното време, па се до прстените и фибулите од малоазиски тип кои траат до хеленистичката ера, поминувајќи низ неколку развојни фази, го илустрираат богатството на идеи и креација во јувелирството. Се разбира тука се вклопуваат и обетките и ѓерданите од зооморфен тип, со раскошни изработки во злато и сребро, употреба на драги камења и посебен стил на техники, што најдобро го илустрира периодот на класичниот и хеленистичкиот период. Металните садови, од друга страна се помалку бројни, но не и помалку значајни; од периодот на раната антика претставата на змијата на овие садови е доминантна, но може да се забележи и коњ, куче, крава и др. Како најмала група на зооморфни претстави се **оружјето**

(шлемови, мечови) и **утилитарните предмети**, со далеку поскромнен фонд од претходните.

2.1. Змија

Page | 16

Анализата на археолошкиот материјал го потврдува мислењето дека змијата е еден од најприсутните симболично-декоративни мотиви кои ги среќаваме. Од доцно-архајскиот период и времето на раната антика, змијата била обилно претставувана при изработката на разните форми во јувелирството и накитот (белегии, фибули, игли, појаси). Ваквиот нејзин чест приказ, ги поттикнала одредени истражувачи да го воведат терминот “змиски стил”, со што е посебно подвлечено значењето на овој мотив, во едно уметничко коине на просторот на Пајонија и Македонија од овој период. Змијата се среќава и на предметите од бронзената торевтика и занаетчиство (бронзени садови), најчесто како фигурална претстава или во вид на змиски протомии. Нејзината присутност е забележана и во периодот на класичниот век и хеленистичката уметност. Таа е дел од претставите на надгробните стели и важен симбол на фунерарната уметност, каде го носи главното хтонско значење, односно врската помеѓу змијата и смртта овде доаѓа до полн израз. Вотивните релјефи, посветени на одредени божества (на пр. Дионис, Атена, Асклепиј и Хигија или некои ориентални богови од времето на синкретизмот), каде змијата се јавува како нивни атрибут, ја отсликуваат блискоста со боговите и важноста која ја има во култовите. Истото може да се каже и за следниот период, односно римскиот период во чија уметност симболот на змијата е потполно инкорпориран. Сега повторно ја среќаваме на примерите од камената пластика од сепукрален и вотивен карактер, но и како дел од култот на Тракискиот коњаник или мистичниот култ на Митра. На римскиот накит, мотивот за прикажување на змијата се уште живее, иако во една латентна состојба, но од друга страна тоа ја покажува резистентноста на симболот и неговата долговечност.

2.1.1.Керамика

Во оваа група на археолошкиот материјал влегуваат неколку видови предмети направени од керамика; во прв план овде мислиме на керамичките

садови, керамичките ламби и керамопластиката, односно теракотите. И покрај тоа што оваа група претставува огромен број на наоди од општиот археолошки фонд, во квантитативна и квалитативна смисла, сепак бројот на предмети со претстава на змија е стриктно ограничен. Познато е дека керамичките садови, најдени цели или фрагментирани, се неминовно откритие од секое археолошко ископување, но што се однесува до публикуваните материјали со претставата на змијата од античкиот период, ние овде не можеме да посочиме на ниту еден таков пример. Исклучок прави еден наод од струшкиот регион, дел од жртвеник на чиј капак релјефно е прикажана змија во облик на бројот 8, поврзан со култот на Асклепиј-Хигија¹(кат.бр. 13).

2.1.2. Камена пластика

За разлика од керамиката, на примерите од камената пластика можат да се сретнат доволно голем број на примери со претставата на змијата. Најчесто овде змијата ја среќаваме како атрибут на божествата од грчко-римскиот пантеон, особено на скулптурата од камен или пак, на вотивните релјефи со приказ на разни божества, додека нејзината хтонична симболика може да биде изразена преку надгробните споменици.

- Статуи

Од грчките божества почитувани на нашите простори, се издвојува претставата на Атена Партенос² од Хераклеја (Т.ХП.4, кат.бр.67), со змија од внатрешната страна на штитот и статуата на Аполон Китародос³ (Т.ХIV.2, кат. бр.72) од Стоби, прикажан заедно со питон, двете датирани во II век н.е. Змијата има важна улога во култот на Асклепиј, па затоа на двете негови статуи од Стоби⁴ (Т.ХIV.4, кат. бр.74) и Стибера⁵ (Т.ХIV.3, кат. бр.75), како и на уште една од Стоби,⁶ (Т.ХV.1, кат. бр.76) каде е прикажана неговата сестра Хигија, змијата е

¹ Битракова–Грозданова 1999, 34, сл.6.

² Соколовска, 1987, 181, Т.60, сл.1.

³ Соколовска, 1996, 120-121, сл.10, 11.

⁴ Соколовска, 1987, 199, Т.70, сл.4-6.

⁵ Јосифовска, 1961, 64, 76, Т.ХI; Соколовска, 1987, 198, Т.70, сл.3.

⁶ Соколовска, 1987, 201, Т.71, сл.4.

веднаш прикажана до нив, држена во раката на боговите или извиткана околу жезолот на Асклепиј. Сите овие примери се датираат во римскиот период, односно во II или III век н.е. Змијата се среќава и на остатоците од статуата на Херакле Фарнезе (Т.XV.3, кат. бр.78), од задната страна на правоаголната база, датирана во III век.⁷

Page | 18

- Вотивни релјефи

На вотивните релјефи змијата редовно се сретнува заедно со одредено божество како негов атрибут или само како поединечен елемент во посложените композиции на прикажаните римски култови. Посебни примери претставуваат една група релјефи каде што змијата се прикажува во поинаков контекст и засега недоволно дефинирано значење, за кое ќе зборуваме подолу во текстот.

Еден од пораните примери, од I век п.н.е. ера е вотивниот релјеф на Дионис заедно со музите (Талија и Еутерпа) и Силен, откриен кај античкиот театар во Охрид⁸ (Т.XVI.3, кат. бр.84). Дионис е прикажан помеѓу Талија и Силен, во едната рака држи грозд, а во другата змија. Релјефите кои ги прикажуваат Асклепиј и Хигија, не ретко во придружба на Телесфор, се исто така чести и карактеристично е дека секогаш се прикажуваат заедно со змијата, која всушност е нивно свето животно. На споменикот од с. Ореовец,⁹ Прилеп, датиран од римско империјално време, боговите се претставени *en face*, Асклепиј со брада на лицето, во десната рака држи стап на кој е обвиткана змија, лево од него е Хигија, облечена во хитон и змија во рацете, а помеѓу нив претставена е фигура на куче со главата свртена кон божицата (Т.XVIII.4, кат. бр.89). На еден друг релјеф, кој потекнува од околината на Штип,¹⁰ Асклепиј и Хигија се прикажани заедно со Телесфор. Боговите се прикажани во стоечка положба, облечени во долг хитон. До Асклепиј има стап на кој е обвиткана змија, а Хигија во десната рака држи уште една змија, која со главата е насочена кон десната рака на божицата во која што држи некаков јајцевиден предмет. Помеѓу Асклепиј и Хигија е претставен Телесфор, во долга наметка и фригиска капа на главата. На долниот дел од релјефот има врежан натпис (Т.XXI.3, кат. бр.106).

⁷ Соколовска, 1987, 193, Т.68, сл.1-2; Битракова – Грозданова, 1999, 36, сл.7.

⁸ Битракова – Грозданова, 1987, 122-124, Т.V.2.

⁹ Вулић, 1941-48, стр.173, бр.360.

¹⁰ Белдедовски, 1979, 119, сл.4.

Еден вотивен релјеф од околината на Битола ги прикажува Аполон и Артемида. Боговите-близнаци се во стоечка положба, претставени en face, лево е Аполон, облечен во чизми, во десната рака држи сад, до кој се наоѓа спирално извиена змија. Артемида е облечена во пеплос и чизми, на главата има круна, во десната рака лак и стрела. Од левата нејзина страна идентично прикажана е уште една змија¹¹ (Т.XVIII.1, кат.бр.88).

Една посебна група на релјефи кои потекнуваат од римскиот период, прикажуваат претстава на змија, а чие значење сеуште останува недоволно јасно, дали треба да се поврзат со значењата на Дионис и неговата врска со змијата или треба да се разгледуваат посебно, односно говорат за извесно почитување на посебни змиски култови во Македонија. Вкупно се откриени четири релјефи со идентичен приказ на две афронтирани змии кои се издигаат на еден сад, во него има шишарка(?), поставен на жртвеник; релјефите се откриени во Варош-Прилеп,¹² (кат.бр.107) Ореовац,¹³ (Т.XXII.3, кат.бр.108) Чашка¹⁴ (Т.XXII.4, кат.бр.109) и Св. Николе - Стањевци¹⁵ (Т.XXII.5, кат.бр.110). Со овие релјефи обично се поврзува и релјефот од Тројаци-Плетвар, со претстава на една змија која се издига на сад, во кој поставен е еден предмет (јајце или шишарка?)¹⁶ (Т.XXII.1, кат.бр.90). Еден интересен релјеф (оштетен на едниот дел) кој потекнува од с. Каласлари,¹⁷ Велес, каде е прикажана змија во предимензионирана форма, со глава наведната кон раката од божицата, во која што држи некаков нејасен предмет (јајце?) кон устата на змијата (Т.XXII.2, кат.бр.111). Останува нејасно, дали женскиот лик, претставен en face, облечена во хитон, треба да се идентификува со божицата Дракена или Хигија. На другиот крај сочуван е само делот со уште една змиска глава.

Како еден од главните или споредни симболи змијата се јавува и на вотивните релјефи карактеристични за римскиот период со сложена структура и илустрација на култот претставена на самиот споменик. Такви примери имаме на вотивните споменици кои го прикажуваат култот на тракискиот коњаник, како на пример релјефите од Прилеп¹⁸ (Т.XIX.1, кат.бр.91) или с. Семениште,

¹¹ Düll, 1977, 283, N.25, Abb.14.

¹² Düll, 1977, 404, N.258.

¹³ Düll, 1977, 405, N.260, Abb. 29.

¹⁴ Düll, 1977, 403-404, N.257, Abb. 30.

¹⁵ Данев, 1996, стр.359.

¹⁶ Марић, 2003, 49-50.

¹⁷ Вулић, 1941-48, 315, бр.105; Düll, 1977, 139, N.184, Abb.5.

¹⁸ Цермановић-Кузмановић, 1965, 115, сл. 7.

Скопско¹⁹ (Т.ХХI.4, кат.бр.113), каде змијата не е единствениот животински симбол, туку се јавува заедно со дивата свиња и коњот. Таков е случајот и со релјефите од митраистичкиот култ откриени во Македонија, како на примерот од с. Биљановце, Кумановско,²⁰ с. Зрновце, Кочани²¹ (Т.ХХIII.2, кат.бр.105), или на релјефот од Св. Николско²² (Т.ХХIII.1, кат.бр.104). Истото може да се каже и за споменикот од култот на Дунавските коњаници откриен во Радишани, Скопје²³ (Т.ХХIII.3, кат.бр.112).

Page | 20

- Надгробни споменици

Покрај мноштвото на декоративни мотиви (геометриски, вегетабилни или животински) кои можеме да ги забележиме на надгробните споменици откриени ширум Македонија, се сретнува и змијата како фунерален симбол укажувајќи на блискоста на смртта и хероизацијата на покојниците. Бројката на стелите со приказ на овој животински симбол, во склоп на целиот археолошки корпус не е голема, но сепак е значајна.

Еден од најстарите примери е стелата од Хераклеја, од III-II век п.н.е., со приказ на семејна гозба; покојникот е прикажан во полулежечки став на клине, раката поставена во знак на опростување; десно од покојникот се наоѓа женско лице седнато на стол, а лево момче пред кое стои кратер. Над фигурата на покојникот прикажан е протом на коњ, а над него една змија извиткана околу дрво²⁴ (Т.ХХIV.1, кат.бр.114). На споменикот од Исар-Марвинци (Т.ХХV.1, кат.бр.118), од раноримскиот период, откриен во рамките на римската некропола, секундарно употребена како покривна плоча на гроб, покојничката е претставена седната на стол, пред неа стои слугинка, а прикажани се уште неколку човечки фигури. Над фигурата од покојничката прикажана е гранка од дрво на кое се искачува змија, а под неа протом на коњ.²⁵ На една друга стела од Марвинци,²⁶ прикажан е воин со македонски штит и копје, пред него има жртвеник, а на една страна приказ на змија (Т.ХХIV.4, кат.бр.117).

¹⁹ Цермановић-Кузмановић, 1965, 114-115, сл. 7; Јосифовска, 1961, 64-65, сл.25.

²⁰ Зотовић 1973, бр. 3b, 16-17, сл.2, со целосна литература.

²¹ Атанасова 1999, 261-267, сл.1.

²² Белдедовски 1980, 75-82, сл.2.

²³ Јованова, 1996, 155-172.

²⁴ Битракова – Грозданова, 1987, 116-117, Т.I.3.

²⁵ Соколовска, Крстевски, 2011, 275-281, сл.1, 2, 3, 4.

²⁶ Битракова – Грозданова, 1987, 119-120, Т.II.2.

Од божествата најмногу Дионис се прикажува на надгробните стели заедно со змијата; на стелата од Хераклеја,²⁷ каде богот е прикажан гол и со тирс во десната рака, а во тимпанонското поле две змии и урна со месечина (Т.XXX.2, кат.бр.144). На уште една стела од Прилепец,²⁸ иако сочувана фрагментарно без ликот на божеството, сепак змијата и виновата лоза укажуваат на значењето на Дионис (Т.XXVII.2, кат.бр.134).

На стелите од римскиот период змијата се сретнува уште во неколку случаи; на стелата од Скупи²⁹ прикажани се повеќе змии (Т.XXVI.2, кат.бр.125), на стелата од Филиповце³⁰ (кат.бр.139), како и на уште една стела од Велес³¹ (Т.XXX.3, кат.бр.145).

Змијата се среќава уште и на дел од сочуваната надгробна архитектура од римскиот период во Македонија, како на пример на делумно сочуваниот фронтон од споменик со надгробен карактер од с. Мажучишта, Прилеп³², како и на еден дел од покривен дел од едикула од с. Треник, Неготино.³³

2.1.3. Бронзени статуи/ статуетки

Еден од пораните примери претставува бронзената статуетка од Требенишко Кале, копија на постар хеленистички урнек, со приказ на женска фигурина обвиткана со змија, една варијанта од типот на Лаокон³⁴ (Т.XXXI.1, кат.бр.147). Од I век п.н.е. е синкретистичката бронзена статуетка на Изиди-Тихе од Прилеп, прикажана со повеќе атрибути и симболот на божествената кралска моќ уреусот, прикажан на челото од божицата³⁵ (Т.XXXI.2, кат.бр.148). Од раноримскиот период потекнува уште една бронзена статуетка од Хераклеја, која го прикажува Харпократ *en face* со лотос и полумесечина на главата, а во едната рака го држи рогот на изобилието, потпрено на стебло околу кое е обвиткана змија³⁶ (Т.XXXI.3, кат.бр.149).

²⁷ Јосифовска 1961, 81-82, бр.331.

²⁸ Вулић 1941-48, 179, бр.376.

²⁹ Корачевиќ 1977, 193-196.

³⁰ Керамитчиев 1973, 193-196.

³¹ Вулић 1941-48, 34, бр.82.

³² Лилчиќ, 2001, 403, 87.

³³ Лилчиќ, 2001, 357-359, 66.

³⁴ Lisičar, 1953, 255, sl.2; Битракова – Грозданова, 1999, 32-34, сл.5.

³⁵ Mikulčić, 1966, 78-79, Т.XXVI, 36d; Битракова – Грозданова, 1987, 131-132, Т. IV.3; Битракова – Грозданова, 1999, 70-72, сл.7.

³⁶ Düll, 1977, 411, N.271, Abb.67A; Битракова – Грозданова, 1999, 82, сл.12.

Како посебен пример од римскиот царски период, можеме да ја споменеме и вотивната змија од Прилеп,³⁷ прикажана со исправена глава и испружен јазик, во долниот дел од телото три пати свиткана, декорирана со наизменични полукругови по телото со желба да се прикажат крлушките на кожата (Т.XXXI.4, кат.бр.240).

Page | 22

2.1.4. Накит

Змијата е омилен мотив на накитот од архајскиот период, каде што е бројно застапена.

- Фибули

Во прв ред доаѓаат малоазиските фибули со нога изведена во вид на змиска глава. Овој тип наоди своето потекло го има во Мала Азија, од крајот на VIII век п.н.е. се јавува во Гордион, а потоа се шири во Фригија, Линдос и Ефес. Оттаму се префрлува на егејско-македонскиот простор, а се среќава на бројни локалитети од Македонија. Илирија и Тракија. Во Македонија почнуваат да се јавуваат кон крајот на VI век п.н.е., а најголема распространетост овој тип фибула доживува во IV и III век п.н.е., според наодите најдени во Требениште (Т.XLV.1,2, кат.бр.215,216), Радолишта, Петилеп-Беранци, Варош-Прилеп, Чепигово, Караорман кај Штип, Демир Капија и халкидичкото подрачје – Олинт, Темпе и околината на Солун. Потоа, овој тип фибула се шири и на север до Средното Подунавје, но е откриена и во Босна и Хрватска на запад, каде се јавува во повеќе варијанти.³⁸ Се изработуваат главно од сребро и бронза, но и од злато. Направени се неколку обиди за типолошко и хронолошко детерминирање на овие наоди, но изгледа без поголем успех.³⁹

За нас од посебна важност е тоа што оваа фибула змискиот мотив го добива токму на просторот на Македонија, според мислењето на Микулчиќ, каде доживува потполн процут и развој. На првите примероци кои се јавуваат од

³⁷ Изложба, 1980, 91, бр.506

³⁸ Mikulčić 1966, 42-43, 57-58.

³⁹ Lahtov 1965, 50-52; Китаноски 1-17; Vasić 1985, 121-155.

крајот на VI век п.н.е., змиската глава се уште не е присутна на фибулите (според примерите од богатите гробови во Требениште и Петилеп-Беранци), но нешто подоцна змискиот мотив станува задолжителен (стилизирана змиска глава се вметнува помеѓу двата цилиндрични додатоци на ногата од фибулата).⁴⁰

Page | 23

- Белегзии

Еден од основните облици на накит претставуваат белегзиите со змиски завршетоци. Се појавуваат од VI век п.н.е., изработени од бронза или сребро, со задебелени краеве во вид на змиска глава, кои се сметаат за наследници на едноставните архајски типови. Нивното потекло е ориентално, односно јонско. Но, и покрај туѓото потекло, на просторот на Македонија стануваат една од најомилените форми накит, каде доживуваат потполн развој во поголем број варијанти. Карактеристични се за архајскиот и класичниот период, додека во хеленистичко време се ретки. Особено се бројни на преминот помеѓу VI и V век п.н.е., а продолжуваат да егзистираат и во наредните векови, со што стануваат една од најчестите форми накит што се среќава на наше тло. Всушност, од Македонија и започнува ширењето кон север и внатрешноста на Балканот.⁴¹

За најрано датиран наод од оваа група се сметаат двете бронзени белегзии кои потекнуваат од некрополата Три Челусти и Вртлука. Откриени се во гробот 8 (заедно со двојна игла и еден бронзен прстен со змиски завршетоци), кој припаѓал на женска покојничка. Белегзиите имаат преклопени краеве со пирамидални задебелувања кои се всушност стилизирани претстави на змии (декорацијата е изведена со концентрични кругови со точка во средината).⁴² Овие белегзии се датираат на почетокот на VI век п.н.е. што сведочат за доста раниот змиски мотив во охридскиот регион (Т.XXXIII.1, кат.бр.154, 155, 156). Од истата некропола потекнуваат уште две бронзени белегзии со змиски глави како белегзијата од гробот 25 и уште една од сонда XV кои припаѓаат на типот со преклопени краеве со декорација од врежани паралелни или коси линии⁴³. На нив се надоврзува белегзијата од Црквиште-Беранци (Т.XXXIII.2, кат.бр.157), од

⁴⁰ Mikulčić 1966, 42.

⁴¹ Mikulčić 1966, 33, 42.

⁴² Кузман 1985, 17-18, Т.III, 1, 2.

⁴³ Кузман 1985, 26, 28, Т.IX, 1, Т.X, 3.

гробот 44 со кремација, еден од најстарите гробови од оваа некропола.⁴⁴ Последните белегзии се датираат од крајот на VI и почетокот на V век п.н.е.

Од VI и V век п.н.е. потекнуваат поголем број белегзии откриени во Требеништа. Вулиќ има откриено повеќе белегзии во богатите гробови; од гробот VIII потекнуваат 4 примероци на сребрени белегзии со отворени краеве со детално обработени змиски глави и декорација по должина на телото од белегзијата.⁴⁵ (Т.XXXIII.5, кат.бр.158). Други белегзии се откриени во гробот IX (кат.бр.159,160,161), два пара сребрени белегзии, гроб X (кат.бр.162,163,164), исто така два пара сребрени гривни и во гробот XII, во кој е откриен еден пар на сребрени гривни (кат.бр.165). Краевите на белегзиите завршуваат со по една, две или четири змиски глави, декорирани со врежувања.⁴⁶ На наодите од Требениште се приклучуваат и сребрените белегзии од Радолиште (кат.бр.166). Овие примероци се датираат најдоцна до средината на V век п.н.е. Од доцниот V век п.н.е. групата на белегзии со змиски глави ја надополнуваат примерите од Демир Капија; тоа се три детски сребрени белегзии со тордирано тело и змиски глави налик на чудовишта, со детално обработени детали на архаичен начин.⁴⁷ (Т.XXXIV.3, кат.бр.167). Другите две белегзии од Демир Капија се осамена појава; помеѓу отворениот крај на белегзијата, во устата на змиите е вметната плочка декорирана со палмети (Т.XXXIV.1, кат.бр.168). На IV век п.н.е. припаѓаат белегзиите од Демир Капија (кат.бр.168), Беранци (кат.бр.169,170), Прилеп (кат.бр.171) и Исар-Марвинци (кат.бр.172). Од хеленистички период наодите се ретки; еден примерок од белегзија потекнува од Требенишко Кале,⁴⁸ а друг од Делагожда кој, според другиот археолошки материјал, може да се датира на почетокот на III век п.н.е.⁴⁹

Во римскиот период продолжува егзистирањето на змискиот тип белегзии, кои всушност претставуваат и најчеста форма, надоврзувајќи се на традицијата од постарите периоди. Широката популарност и омиленост на овој облик на накит овозможила распространетост на поширокиот простор од Балканот, односно во материјалната култура од римскиот царски период. Тоа било забележано и во историските извори од II-III век кај Лукијан, Филострат и

⁴⁴ Микулчиќ 1972, 139, Т.I., и-395.

⁴⁵ Вулиќ 1932, 17, сл:27.

⁴⁶ Вулиќ 1933, 6-8, 11,14, сл.14-17.

⁴⁷ Микулчиќ 1972, 135-136, 137 Т.II, и-426., и-427., и-428.

⁴⁸ Лахов 1959, 20-21, 66, Т.IV, 3, авторот ја датира на почетокот на III век п.н.е.

⁴⁹ Битракова-Грозданова 1987, 80, Т. V,9.

Климент Александриски кои што го споменуваат овој вид накит.⁵⁰ Нашите примероци потекнуваат од Хераклеја (кат.бр.175,177,179,180) со поскупо изработка датирани од IV до средината на VI век,⁵¹ две белегзии од гробовите 85 и 272 од Скупи⁵² (кат.бр.176,178). и уште еден наод од Голем Град, Преспа,⁵³ (кат.бр.174) последните датирани во IV век. Page | 25

- Игли

Во групата накит како претставници на таканаречениот “змиски стил”, посебно место заземаат и сребрените игли за облека, синцирчињата или гајтаните со змиски завршетоци. Двојната игла од гробот I од Требениште,⁵⁴ со две симетрично поставени змии е најубавиот примерок (формата на змиите потсетува на египетскиот угаеус), додека самата појава на овој тип игли со ваква изведба е доста ретка (Т.XLVI.1, кат.бр.223). Другите примери на игли од оваа група се пронајдени во гробовите III, IV, V, VI и VII од Требениште се од поразличен вид; телото им е тордирано (целосно или до половината), на едниот дел имаат дисковиден крај, додека другиот дел, односно врвот на иглата е завршен во вид на змиска глава.⁵⁵ (Т.XLVI.2,3, кат.бр.224,225). Иглите од гробот VIII претставуваат посебна варијанта од претходните со купест завршеток на едниот крај и лачно свиена змиска глава на врвот од иглата.⁵⁶ (Т.XLVI.4, кат.бр.226). Кон овие примери се приклучуваат и уште три игли од Горна Порта, Охрид, од гробот 132, датирани на почетокот од V век п.н.е.⁵⁷ (Т.XLVII.1,2,3, кат.бр.227,228). За разлика од иглите, синцирчињата или гајтаните со позлатени змиски глави, пронајдени во гробовите I, II,VI, IX, X и XII од Требениште, претставуваат една специфична група.⁵⁸ (Т.XLVIII.1,2,3, кат.бр.229,230,231). Кон нив можеме да ги додадеме и наодите од гробот VIII од истата некропола; се работи за три мали сребрени предмети (Вулиќ ги нарекува шипки) кои на врвот,

⁵⁰ Jovanović, 1978, 23-24.

⁵¹ Манева 1988, 184, сл: 9б; Манева 1990, 174, бр.3, Т.1/3; Манева, 1988, бр.4, Т.1/4.

⁵² Микулчиќ 1974, 120-121, сл.3б; Јованова, Михайлова 1999, 236.

⁵³ Битракова-Грозданова 1989, 113-114, сл: 13.

⁵⁴ Filow 1927, стр.35, бр.48; сл.32, 4.

⁵⁵ Filow 1927, 35, бр.51; сл.33, 7-9, бр.50; сл.33, 3-5, бр.52; сл.33, 10-12.

⁵⁶ Вулић 1932, 16, сл.21.

⁵⁷ Kuzman 2006, 546, Ph.6 (3).

⁵⁸ Filow 1927, 38, бр.61, сл.34, 3; 38-39, бр.61 сл.34, 3; 37-38, бр.61, сл.34, 2; Вулиќ 1933, 14, бр.31, сл.21.

исто така завршуваат со змиска глава.⁵⁹ Намената на овие предмети не е потполна јасна, а заедно со тоа и аналогиите со слични предмети од други локалитети не можат со сигурност да се потврдат. Сепак, овде е важно да се согледа целосниот репертоар на наоди кои како главна компонента ја имаат претставата на змијата. Page | 26

2.1.5. Бронзени садови

Змијата се јавува како декоративен елемент и на бронзените садови откриени во богатиот гробен инвентар од Требеништа.

Така, во гробот I во кој е откриена една од златните маски, откриен е кратер со богата декорација; на вратот од садот прикачени се шест одделно лиени фигури на крави (Т.XLIX.2, кат.бр.233). Волутните држалки се декорирани со бисти на Медузи, чии што нозе се прикажани раширени и завршуваат со змии. Змии се прикажани и на крајот од шишките од косата на Медузите.⁶⁰ Слично е и со другиот кратер со претставата на коњаниците, откриен во гробот VIII на Вулиќ (Т.XLIX.1, кат.бр.232); и таму крилестите медузи имаат нозе кои излегуваат од телото и се потпираат на рамото од садот, а завршуваат со змиски глави. На трonoжецот кој го носи кратерот исто така има богата декорација со приказ на куче, лисица, прикажани во трк, Горгона Медузи од чии рамења се појавуваат змии, а самиот трonoжец завршува со лавовски шепи.⁶¹ На уште еден бронзен кратер од гробот I,⁶² како и на кратерите од гробовите VI⁶³ и VII⁶⁴, долниот дел од држалките завршуваат со змиски глави, со помалку или повеќе изработени детали.

На бронзената хидрија од гробот I на долниот дел од држалката претставена е Горгона на гротескен начин; очите се големи, устата е широко отворена со изваден јазик надвор, забите се искривени, а покрај кадриците од косата поставени се две змиски глави.⁶⁵ (Т.XLIX.3, кат.бр.234). Во гробот II откриена е амфора на чија држалка во горниот дел прикажани се глави на

⁵⁹ Вулић 1932, 16-17, сл.22.

⁶⁰ Filow, 1927, 39-47, бр. 63, сл. 35, 36, Таб. VII и VIII; Кузман, 1997, 16, 49-51, XXVI, XXVII.

⁶¹ Вулић, 1932, 19-24, сл.31-38; Поповић, 1956, 50, Таб. XXIII, а, б, с; Поповић, 1994, бр. 31, 103; Кузман, 1997, 16, 50-52.

⁶² Filow, 1927, 47-48, бр. 64, сл. 40-42.

⁶³ Filow, 1927, 49, бр. 66, сл. 47-48.

⁶⁴ Filow, 1927, 48-49, бр. 65, сл. 43-46.

⁶⁵ Filow, 1927, 54-57, бр. 70, Таб. IX, сл. 55 и 56.

кучиња, а во нејзиниот долен дел има сумарно обработени две змиски глави.⁶⁶ Сличен случај е и со амфората откриена во гробот VIII.⁶⁷

Аналогна на овие садови е и амфората од кнежевскиот гроб од Петилеп-Беранци; тордираните држалки на овој сад имаат пластична палмета со волути, која во горниот крај завршува со змиски глави.⁶⁸

Page | 27

2.2. Коњ

Коњот се сретнува на поголем број на археолошки наоди на територијата на Република Македонија. Најраните претстави на коњот ги сретнуваме уште во периодот на раната антика, односно во доцноархајскиот период. Тоа е периодот на големи социјални и општествени промени, кои неповратно влијаеле и врз културно-религиската сфера. По неколку вековното стабилизирање на заедниците низ текот на железното време, биле исполнети сите услови за еден трговски и економско-општествен подем, кој ќе резултира со појавата на богата воена аристократија, а со тоа и на богати прилози во рамките на погребувањата, со што е откриен богат материјал со висок уметнички дострел.

Во следните периоди на хеленистичко-римската културна ера, коњот често се среќава на надгробните споменици, како дел од редовната симболична палета, карактеристични за овој тип наоди, самостојно или заедно со змијата. Од друга страна, појавата на коњот е присутна и на поголем број споменици, дефинирани како релјефи од вотивен карактер. Ова е особено точно на пример за групата на тракискиот коњаник. Но, доста поретки се наодите од керамиката и керамопластиката, чии што број е минимален, што можеби се должи на недоволната истраженост или слабата публикација на таквиот вид наоди.

2.2.1. Керамика

- Теракотни фигурини

⁶⁶ Filow, 1927, 57-59, бр. 71, сл. 59-62.

⁶⁷ Вулић, 1932, 24-25 сл.39-40; Поповиќ, 1956, 55, Таб. XXXIII.

⁶⁸ Микулчиќ, 1966, 220-221, сл. А, б, с.

Од примерите од керамопластика можат да се споменат примерите на теракотните фигурици на кои е претставена Артемида Енодија, откриени во Дебреште, Прилепско, датирани во доцнохеленистичкиот период. Божицата е прикажана во анфас, облечена во високопотпапан хитон, а на главата има венец од осум цветови афион и полукружна дијадема. Од нејзината десна страна се прикажуваат животинските атрибути, куче и коњ.⁶⁹ (Т.VI.1,2, кат.бр.15,16).

Од Стоби потекнуваат теракоти на коњ приложени како играчки во римските гробови, датирани во I век п.н.е. и I век н.е. Тоа се две теракотни фигурици, првата прикажува коњ на тркала (гроб 1396), декорирани со зраци, со релјефно назначени детали (узди и околувратник) и отвор на муцката за протнување на јаже или кожа. Втората теракота е вонгробен наод и е доста фрагментирана.⁷⁰ (Т.VII.5,6, кат.бр.25,26). Уште една теракота од гробот 21 од западната некропола од Стоби, прикажува младо момче кое јава коњ.⁷¹ (Т.VIII.2, кат.бр.28). За разлика од теракотите кои прикажуваат друг вид на животни, овие кои прикажуваат коњ се доста поретко откриени низ локалитетите во Македонија.

2.2.2. Камена пластика

Сепак, најбројните примери со претставата на коњот ги сретнуваме кај пластиката и тоа кај релјефите од надгробен или вотивен карактер, додека наодите од слободната пластика се ретки.

- Статуи

Од скулптурата ќе ја споменеме статуарната група со претстава на Артемида и Диоскуритите од Демир Капија, датирана во II век п.н.е., каде се среќава претстава на пратоми од коњ.⁷² (Т.XI.3, кат.бр.62).

⁶⁹ Кепески, 1980, 76, бр.416, 417; Битракова – Грозданова, 1987, 137-138, Т.X,1; Битракова – Грозданова, 1999, 172, сл.12,13.

⁷⁰ Петрушевска-Петровска, 2015, 111-113, сл.5, 6.

⁷¹ Wiseman, Mano-Zissi, 1971, 405-406, pl.89, fig.18.

⁷² Соколовска, 1974, 267-268, сл.1.

- Вотивни релјефи

Кај групата на вотивните споменици можеме да посочиме повеќе примери со претставата на коњот. Првите три релјефи потекнуваат од II век п.н.е., и на нив претставена е божествената Тријада на Артемида со боговите близнаци – Диоскурите.⁷³ (Т.XVII.1,2,3 кат.бр.81,82,83). Од грчката митологија познато е дека Диоскурите се претставуваат покрај коњи или како јаваат коњи, што можеме да видиме и од нашите три примери.

Page | 29

Еден од најзначајните споменици со претставата на коњот го сочинува корпусот вотивни релјефи, познати под името тракиски коњаник. Овој вид споменици во Македонија е доста броен и е значаен дел кој ги отсликува верувањата во античкиот период. Сликата на коњаникот како заштитник и почитуван предок, се чини дека е раширена и добро прифатена кај повеќе популации на Балканот, што се согледува и преку археолошките споменици. Нивната употреба и поврзаност со повеќе божества од верскиот пантеон (еден од најзначајните божества е Асклепиј), ја докажува вотивната намена и цел. Самата претстава на релјефите како и иконографската шема на претставување е добро позната и речиси секогаш е иста или слична, со одреден број на варијации. Централната фигура ја претставува самиот коњаник, кој најчесто се прикажува во моментот на лов, придружуван од едно куче, а другата страна на релјефот ја пополнуваат приказот на дивата свиња и дрво на кое е обвиткана една змија. Сите споменици се датираат во римскиот период, со посебен акцент на II и III век.

Од римскиот период (III век) потекнуваат и трите релјефи кои го илустрираат култот на Дунавските коњаници; првиот релјеф направен од мермер е откриен во с. Радишани⁷⁴ (Т.XXIII.3, кат.бр.112), а другите два претставуваат оловни плочи со мали димензии, едната откриена во с. Нерези (Т.XXXII.2, кат.бр.151), а другата во с. Чардаклија, Штип, (Т.XXXII.3, кат.бр.152) последните две се со идентична претстава.⁷⁵ Сите три откриени предмети претставуваат случајни наоди.

⁷³ Соколовска, 1974, 268-271, сл.1, 2, 3.

⁷⁴ Јованова, 1996, 155-172, сл.1, 2, 3.

⁷⁵ Јованова, 2005, 178-179, сл.1, 2.

- Надгробни споменици

Надгробните споменици сочинуваат поголема група која хронолошки припаѓа на доцнохеленистичкиот и целиот римски период, односно од III век п.н.е. се до III-IV век н.е. Најстарите примери на надгробните споменици со претставата на коњот, доаѓаат од Хераклеја од III-II век п.н.е. со приказ на надгробна гозба (Т.ХХIV.1, кат.бр.114), и стелата од Требенишко Кале (Т.ХХIV.3, кат.бр.116), на која е прикажан еден воин, датирана во II-I век п.н.е. Овие две сцени – посмртна гозба и приказ на војник – претставуваат најчест контекст во кои се среќава коњот. Покрај нив, коњот редовно се јавува и на стелите кои ја прикажуваат композицијата на тракискиот коњаник.

Сцената на посмртната гозба ја среќаваме на вкупно 6 стели; најстариот примерок, претходно споменат е од Хераклеја,⁷⁶ а потоа стелите од Злокуќани,⁷⁷ (кат.бр.120), Бардовци,⁷⁸ (Т.ХХVI.3 кат.бр.126), Добри Дол,⁷⁹ (Т.ХХVI.4 кат.бр.127), Студена Бара-Пчиња,⁸⁰ (кат.бр.128) датирани кон крајот на I век, и уште една стела од Бардовци⁸¹ (кат.бр.136), датирана кон крајот на II век. На стелите од Требенишко Кале⁸² и Малино – Св. Николе (Т.ХХV.2, кат.бр.119), прикажани се војници, а се датираат во I век п.н.е. и I век н.е, додека на споменикот од Хераклеја,⁸³ (Т.ХХVII.4, кат.бр.133) датирана во римско време од II век, прикажан е коњаник од Норикум. Стелите од Средно Коњаре,⁸⁴ (Т.ХХVI.5, кат.бр.130) и Добри Дол⁸⁵ (Т.ХХVII.3, кат.бр.132) се датираат во II век и ја прикажуваат сцената на тракискиот коњаник. Посебен пример претставува надгробната стела од Злокуќани⁸⁶ (Т.ХХIX.4, кат.бр.146), со претстава на квадрига, еден редок пример помеѓу надгробните споменици во Македонија.

⁷⁶ Јосифовска, 1961, 64, сл.24; Битракова – Грозданова, 1987, 116-117, Т.1, 3.

⁷⁷ Јосифовска-Драгојевиќ, 1970, 319-323; Josifovska-Dragojević, 1982, 87, п°60; Петковски, 2013, 137-138, бр.87.

⁷⁸ Вулић, 1941-48, 305, бр.69; Josifovska-Dragojević, 1982, 74-75, п°42; Петковски, 2013, 137, бр.88.

⁷⁹ Josifovska-Dragojević, 1982, 86-87, п°59; Петковски, 2013, 138, бр.92.

⁸⁰ Josifovska-Dragojević, 1982, 176-177, п°233; Петковски, 2013, 140, бр.113.

⁸¹ Josifovska-Dragojević, 1982, 125-126, п°126; Петковски, 2013, 139-140, бр.57.

⁸² Вулић, 1941-48, 123, бр.270; Битракова – Грозданова, 1987, 118-119, Т.П, 1.

⁸³ Вулић, 1941-48, 301, бр.34; Јосифовска, 1961, 80, сл.30; Мачкиќ, Микулчиќ, 1961, 63, бр.105, сл.90.

⁸⁴ Вулић, 1941-48, 226, бр.447; Josifovska-Dragojević, 1982, 103-104, п°88; Петковски, 2013, 128, бр.69.

⁸⁵ Јосифовска, 1961, 95, бр.524; Петковски, 2013, 128, бр.53.

⁸⁶ Керамитчиев, 1964, 149-151, сл.1

2.2.3. Бронзени садови

Од раноантичкиот (архајски) период можеме да издвоиме една помала група на бронзени садови кои ја прикажуваат претставата на коњот. Како прв пример го споменуваме бронзениот кратер откриен во гроб VIII во Требениште,⁸⁷ кој денес се чува во Народниот Музеј во Белград, со претстава на коњаници, поставени на вратот од садот, по два од секоја страна, прицврстени со клинци. Прикажани се во трк, кон десно. Ликот на јавачот е прикажан во анфас и со вообичаена архајска насмевка (Т.XLIX, 1, кат. бр. 232).

На трножецот откриен во гробот XIII во Требениште (Т.XLIX,4, кат.бр.235), поставен на три нозе, кои во долниот дел завршуваат со лавји шепи, на долниот обрач претставени се три лавји фигури, додека на горниот обрач три машки фигури во лежечки став и три коњски протоми, прикажани со долга грива, свртени кон гледачот. Коњски протоми се сретнуваат и на бронзената хидрија откриена во гробот I од Требениште (Т.XLIX,3, кат.бр.234), на нејзините хоризонтално поставени држалки со полукружен облик кои завршуваат со симетрично поставени протоми од коњи со долга грива.⁸⁸ Денеска се смета дека овие предмети претставуваат увоз од тореvтските центри од Јужна Италија како Тарент, Сибарис, Метапонт, што се забележува и од стилската блискост во обликувањето на коњските претстави на предметите и нивните аналогии од споменатиот простор, како на пример со трножецот од Метапонт.⁸⁹ Покрај овие, можат да се сретнат и самостојни наоди со прикази на коњаници, бронзени апликации кои најверојатно некогаш биле дел од поголеми бронзени садови како што се примерите од гробовите VI⁹⁰ и VII⁹¹ од Требениште (Т.L.1, кат.бр.237,238), но и коњаникот од Плаошник (Т.L.2, кат.бр.239) откриен со ископувањата во последно време, кој исто така преку претставата на коњот и начинот на обработката на гривата од коњот стилски се поврзува со претставите на трножецот од Требениште и Метапонт.⁹²

⁸⁷ Вулић, 1932, 19-24, сл.31-38.

⁸⁸ Filow, 1927, 54-57, Nr. 70, Taf. IX, Abb. 55, 56.

⁸⁹ Bitrakova-Grozdanova, 2012, 62.

⁹⁰ Filow, 1927, 26, Nr. 30, Taf. V. 7, 8.

⁹¹ Filow, 1927, 28-29, Nr. 31, Abb. 25.

⁹² Bitrakova-Grozdanova, 2012, 62, sl.5b.

2.2.4. Воена опрема

- Шлем

Групата наоди со претстава на коњ ја збогатува и бронзениот шлем откриен во гроб VIII од Требениште,⁹³ кај кој на двете парагнатиди се распознава силуетата на коњаникот. Од челната страна има друга претстава на див вепар помеѓу лавови. (Т.Л,3, кат.бр.243)

- Меч

Од примерите од групата оружје ќе го споменеме и железниот меч од Жданец, чија рачка во горниот дел завршува со коњска глава.⁹⁴ (кат.бр.245)

2.3. Говедо

Претставата на говедото се среќава на одреден број археолошки наоди и тоа од различен материјал.

2.3.1.Керамика

- Теракотни фигурици

Од керамиката немаме доволен број на наоди со претстава на говедо и тие целосно отсуствуваат на керамичките садови. Но, откриени се поголем број на теракоти кои прикажуваат бик. Според досега познатите примери се заклучува дека се нешто почести во римскиот период. Еден примерок откриен во Исар-Марвинци (Т.VII.1, кат.бр.24) ја претставува фигурата на животното изведена преку калапење, а се датира во доцнохеленистичкиот или раноримскиот период.⁹⁵ Најголемиот број примери се познати од Стоби со истражувањето на римската некропола. Посебно интересен е примерот од гробот бр.800 каде е извршена кремација на покојникот; во гробот се откриени вкупно 14 теракоти,

⁹³ Вулић, 1932, 28, сл: 55-56.

⁹⁴ Соколовска, Пашиќ, 1975, 242, сл.2, Т. V, с.

⁹⁵ Соколовска, 1986, 87, Т.35, 8.

од кои пет прикажуваат бик во стоечка положба, со изработени детали на главата и траги од црвено боење. Другите теракоти прикажуваат петел, додека една теракота ја прикажува Леда седната на гуска, а други две теракоти прикажуваат кози.⁹⁶ Во гробот 1653 пронајдени се исто така поголем број на теракоти на бик,⁹⁷ додека во гробот 259 заедно со други 21 теракоти откриена е теракота на бик со грижливо моделирани уши и траги од кафеаво-црвено боење⁹⁸ (Т.VII.2, кат.бр.31). Две теракоти на бик се пронајдени во гробот 21, заедно со уште три други кои ја прикажуваат Европа на бик⁹⁹ (Т.VIII.3, кат.бр.29). Уште една теракота на бик е пронајдена во Стоби, без прецизирање на контекстот на откривање, прикажан во стоечка положба и со траги од бело и црвено боење.¹⁰⁰ Сите примери од Стоби се датирани во I век н.е. Според истражувачите, во римските гробови од Стоби, бикот е претставен со најголем број на примероци (139 до 2006г.), што само по себе укажува на неговата несомнена значајност. Сепак, неговата улога во погребните обичаи сеуште останува недоволно разјаснета.¹⁰¹

- Ламби

Од керамичките ламби со претстава на бик, се издвојува примерот од гроб 73 од Скупи¹⁰² (кат.бр.56).

2.3.2. Камена пластика

- Вотивни релјефи

Бикот на вотивните релјефи откриени во Македонија се среќава доста ретко. Во с. Мажучишта откриена е ара, направена од ситнозрнест бел мермер, посветена на богот Хермес, од страна на еден воен ветеран. Во едно од украсените полиња на споменикот прикажано е говедо, а на другите прикажани се желка и петел, додека на челната страна самиот бог. Авторот смета дека прикажаните

⁹⁶ Шурбаноска, Здравковски, 1996, 102, сл.18.

⁹⁷ Николова, 2008, 251, 263.

⁹⁸ Wiseman, Mano-Zissi, 1974, 137-138, fig.23.

⁹⁹ Wiseman, Mano-Zissi, 1971, 405-406, pl.89, fig.18, 17.

¹⁰⁰ Петачки, 1980, стр.87, бр.486 (без фотографија).

¹⁰¹ Петрушевска-Петровска, 2015, 115-116, сл:7,8,9.

¹⁰² Микулчиќ, 1975, 138, Таб. II, V.

животни претставуваат атрибути на самото божество.¹⁰³ (Т.ХІХ.3,4,5,6, кат.бр.87). Од римскиот период се среќаваат и спомениците што го илустрираат митраистичкиот култ, каде на самите релјефи се прикажува тауроктонијата, односно жртвувањето на бикот. Такви споменици се познати од Св. Николе¹⁰⁴ и с. Зрновце, Кочани¹⁰⁵ (Т.ХХІІІ.1,2, кат.бр.104,105).

- Надгробни споменици

На надгробните споменици во Македонија бикот не е претставуван. Наместо него, како декорација на римските стели откриени во Скупи и неговата околина во периодот на I век се прикажува стилизиран букранион (волуска или овновска глава, претставени најчесто во пар како придржуваат гирланда), во плиток или висок релјеф, заедно со другите фунерарни симболи. Според анализата на овој вид стели, сите припаѓаат на војници-легионери, т.е. на римјани, па затоа букранионот како симбол се смета за чисто римска придобивка, пренесена на овие простори со доаѓањето на римските legionari и има улога на апотропеон.¹⁰⁶ Букранионот е претставен на стелите од Морани,¹⁰⁷ (Т.ХХV.3, кат.бр.121), Скупи,¹⁰⁸ (кат.бр.122), Добри Дол,¹⁰⁹ (Т.ХХV.4, кат.бр.123), Драчево¹¹⁰ (Т.ХХVI.1, кат.бр.124) и на уште една од Скупи¹¹¹ (кат.бр.129).

2.3.3. Бронзена пластика

Од слободната пластика од бронза овде може да се спомене бронзената глава од с. Јаболце, дел од бронзена статуа, откриена како случаен наод, која го претставува Дионис Таурос.¹¹² (Т.ХІ.2, кат.бр.63) Иако овде не е прикажана претстава на бик, сепак роговите прикажани на главата, ја означуваат врската на

¹⁰³ Кепески, 1999, 195-202, сл.1, 2, 3, 4.

¹⁰⁴ Белдедовски, 1980, 75-82.

¹⁰⁵ Атанасова, 1999, 261-267, сл.1.

¹⁰⁶ Петковски, 2013, 99-101.

¹⁰⁷ Вулић, 1941-48, 224, бр.441.

¹⁰⁸ Петковски, 2013, 213, кат. бр.91.

¹⁰⁹ Јосифовска, 1961, стр.95, бр.525; Јосифовска, 1982, 81-82, п°51.

¹¹⁰ Јосифовска, 1982, 112, п°104.

¹¹¹ Петковски, 2013, 207, кат. бр.77.

¹¹² Битракова-Грозданова, 1999, 100-121, сл.1 а, б, с.

бикот со божеството и неговото значење, што ќе биде разгледувано понатаму во текстот.

2.3.4. Накит

Page | 35

Накитот е уште една група од материјалната култура на кој може да се сретне претставата на бикот. Во тој поглед, бикот е најчесто претставуван на ќерданите, откриени во гробовите од македонско-хеленистичкиот период, односно III век п.н.е., и претставуваат луксузни предмети изработени од злато со комбинација на обоени материјали, во различни техники (филигран, гранулација, псевдогранулација, исчукување, калибрирање). Синцирот на ќерданот обично е изработен од двојни алки од златен тел, превиткани во вид на осумки; краевите завршуваат со протоми кои прикажуваат пластична претстава на животинска глава (говедо, крава), изработена со техника на исчукување. Краевите на ќерданот се поврзуваат со алки. Вакви примери среќаваме во некрополата кај Дебој – Охрид, откриени во гробовите 73¹¹³ (Т.XLIII.3, кат.бр.211), 172¹¹⁴ (Т.XLIV.2, кат.бр.213) и 141¹¹⁵ (Т.XLIV.1, кат.бр.212) и еден примерок од Самуилова тврдина/Цитадела, гроб 227, со говедски протоми, изработени од гранат.¹¹⁶ (Т.XLIV.3, кат.бр.214)

2.3.5. Бронзени садови

Од бронзените садови овде може да го споменеме само бронзениот кратер од гробот I од некрополата од Требеништа со претстава на крави.¹¹⁷ (Т.XLIX.2, кат.бр.233)

¹¹³ Изложба, 1980, стр.71, бр. 387; Битракова-Грозданова, 1987, 64-65.

¹¹⁴ Битракова-Грозданова, 1987, 65, протомите се определени како лав со тенки и извиени рогови; Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 223, бр. 306, протомите прикажуваат биковски глави.

¹¹⁵ Изложба, 1980, 71, бр. 386; Битракова-Грозданова, 1987, 65, Т.II.1.

¹¹⁶ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 180, бр. 249, непубликувано.

¹¹⁷ Filow, 1927, 39-47, Nr. 63, Abb. 35, 36, Taf. VII, VIII.

2.4. Лав

На археолошките предмети лавот може да се сретне доста често и тоа на различни предмети од керамиката (ламби), култната пластика (теработи, слободната скулптура, вотивни релјефи), како и на голем дел на предмети направени од метал, особено кај накитот (ѓердани, обетки), различни апликации и делови од метални садови.

2.4.1. Керамика

- Теракотни фигурини

Претставата на лавот се среќава кај примерите од керамопластиката, односно на теракотите кои ги прикажуваат боговите Кибела и Дионис заедно со нивниот атрибут – лавот. Теракотите на Кибела потекнуваат од доцнохеленистичкиот период, како на пример теракотата од Исар-Марвинци заедно со двајца нејзините следбеници на култот – Гали и нејзиниот заштитник лавот, прикажан клекнат до божицата¹¹⁸ (Т.V.1, кат.бр.17). Од Варош-Прилеп потекнуваат три теработи на божицата, прикажана седната на стол, со калатос на главата, облечена во хитон и химатион, со по еден пар лавови покрај неа.¹¹⁹ (Т.V.2,3,4, кат.бр.18,19,20). Една теработа на лав од Исар-Марвинци го прикажува животното потпрен на предните нозе, со глава високо поткрената, а на вратот има богата грива.¹²⁰ (Т.VII.3, кат.бр.21). Дионис седнат на лав е тема на вкупно шест теработи откриени во југозападната некропола од Стоби. Богот е претставен во полулежечки став со десна нога поставена на задникот од лавот, а левата спуштена на базата, додека со левата рака е потпрен со лактот и држи кантарос¹²¹ (Т.VI.3, кат.бр.39).

¹¹⁸ Соколовска, 1986, 87, Т.34, 1.

¹¹⁹ Битракова – Грозданова, 1999, 126-128, сл.1, 2, 3.

¹²⁰ Соколовска, 1986, 87, Т.34, 2.

¹²¹ Петрушевска, 2007, 21-26, сл.1-6.

- Ламби

Претставата на лавот отсуствува на керамичките садови, но затоа е присутна на керамичките ламби како декорација на дискот од ламбата. Така, како пример овде можеме да ги споменеме ламбите откриени во Стоби, од гробот 623,¹²² (кат.бр.52) на уште една ламба од Стоби,¹²³ (Т.Х.4, кат.бр.57) како и на ламбата од лок. Манастир, Дојран, од гробот 4.¹²⁴ (Т.Х.6, кат.бр.60). Ламбите се датираат во II и III н.е.

- Печати

На еден керамички печат од доцно-хеленистичкиот период, во негатив прикажана е претстава во длабок релјеф на магаре што оди налево, а врз него е качен лав со поставена глава во анфас.¹²⁵ (Т.IV.3, кат.бр.14)

2.4.2. Камена пластика

- Статуи

На археолошките наоди од камената пластика лавот е далеку побројно застапен и најчесто станува збор за предмети од кулtnата пластика поврзани со некои од божествата. Како на пример, на статуата од Исар-Марвинци божицата Кибела е седната на престол со висок наслон, облечена во долг хитон, препашан на половината, а од нејзината десна страна фронтално е прикажана фигура на лав.¹²⁶ (Т.XI.1, кат.бр.61) Пар лавови се прикажани и на статуата на Кибела од Ново Село, Прилеп, датирана во римскиот период.¹²⁷ (Т.XIII.2, кат.бр.69) Од истиот период, во Стоби е откриена статуа на Артемида прикажана заедно со лав, клекнат на задните нозе, со главата подигната кон божицата.¹²⁸ (Т.XII.1, кат.бр.64)

¹²² Шурбаноска, Здравковски, 1996, 99, сл.12.

¹²³ Шурбаноска, Јакимовски, 2010, 74, сл. 85.

¹²⁴ Сламков, Гушев, 2005, 200-201, 204 Т.IX, сл.12.

¹²⁵ Изложба, 1980, 66, кат. бр.353.

¹²⁶ Соколовска, 1987, 208, Т.78, сл.1; Соколовска, 1988, 115, сл.1.

¹²⁷ Јосифовска, 1961, 68, сл.26; Соколовска, 1987, 210, Т.78, сл.3.

¹²⁸ Соколовска, 1987, 177-178, Т.57, сл.3.

- Вотивни релјефи

На вотивните релјефи лавот повторно се јавува како атрибут на Кибела. На двојниот релјеф од Марвинци,¹²⁹ (Т.XVI.1, кат.бр.79) како и на релјефот од Стоби.¹³⁰ (Т.XVI.2, кат.бр.80)

Page | 38

- Надгробни споменици

За разлика од другиот материјал, на надгробните стели откриени во Македонија, претставата на лавот не може да се сретне. Засега можеме само да споменеме уште два примери на претстави на лавови, од кои само вториот има некаков фунерален контекст. Првиот пример потекнува од с. Барово, Дабје-Грамаѓе, Неготино, каде се откриени остатоци од хероон, датиран во II-III век. Помеѓу остатоците од камената пластика откриен е дел од венец каде во просторот на симата прикажани се пластично обликувани глави на лавови, од кои сочувани се три, додека четвртата недостасува.¹³¹ Вториот пример е од лок. Манастир, Дојран, каде во рамките на римската некропола е откриен гроб (гроб 2), со конструкција од камени плочи, од кои на едната плоча е прикажана сцена од лов на лавови.¹³²

2.4.3. Накит

Фигурата на лавот е во значителен степен присутна на накитот од македонско-хеленистички период и тоа како еден од најприсутните типови во групата на зооморфниот накит. Ова особено се однесува на обетките и ѓерданите откриени како наоди во гробовите и некрополите во Македонија во периодот на IV и III век п.н.е.

¹²⁹ Соколовска, 1988, 117, сл.2; Битракова-Грозданова, 1987, 124-125, Т.V.2.

¹³⁰ Соколовска, 1988, 122, сл.9.

¹³¹ Лилчиќ, 2001, 331, IV 54.

¹³² Сламков, Гушев, 2005, 194-195, сл.6, 7, цртеж: 4, 5.

- Обетки

Во гробовите од лок. Горна Порта, Охрид се откриени повеќе примероци на пар обетки со лавји протоми; тоа е случај во гробовите 74¹³³ (Т.XXXVI.1, кат.бр.182), 87¹³⁴ (Т.XXXVI.2, кат.бр.183), 119¹³⁵ (Т.XXXVI.3, кат.бр.184), 137¹³⁶ (Т.XXXVII.1, кат.бр.185), 165¹³⁷ (Т.XXXVIII.1, кат.бр.186), сите датирани во III век п.н.е. Една обетка со протома на лав е откриена на лок. Самуилова тврдина и тоа во гробот 254¹³⁸ (Т.XXXV.2, кат.бр.188). Од некрополата Дебој потекнуваат неколку примероци на обетки од гробовите 21¹³⁹ (кат.бр.189), 55¹⁴⁰ (Т.XXXIX.3, кат.бр.203), 73¹⁴¹ (Т.XXXVIII.2, кат.бр.190), 93¹⁴² (Т.XXXVIII.3, кат.бр.191), 123¹⁴³ (Т.XXXIX.1, кат.бр.192), 143¹⁴⁴ (Т.XXXIX.2, кат.бр.202), 157¹⁴⁵ (Т.XXXV.3, кат.бр.194), и 169¹⁴⁶ (Т.XXXVII.2, кат.бр.195), како и два примероци на обетки, означени само како гробни наоди.¹⁴⁷ Сите наоди се датирани во III-II век п.н.е. Колекцијата ја дополнуваат и наодите од Црвејнца, Охрид (гроб 74¹⁴⁸, 95¹⁴⁹), (Т.XXXV.5, Т.XXXVII.3, кат.бр.197,198), Требенишко Кале (гроб 3¹⁵⁰) и Делажожа, Струга.¹⁵¹ Други примероци на обетки со лавји протоми се откриени уште и во Марвинци,¹⁵² Валандово и Демир Хисар.¹⁵³

Page | 39

¹³³ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 144, кат. бр.203.

¹³⁴ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 148, кат. бр.211.

¹³⁵ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 154, кат. бр.217.

¹³⁶ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 157, кат. бр.221.

¹³⁷ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 168, кат. бр.235.

¹³⁸ Кузман, Почуча-Кузман, 184, кат. бр.255.

¹³⁹ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 204, кат. бр.283.

¹⁴⁰ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 205, кат. бр.284.

¹⁴¹ Изложба, 1980, 69, бр. 371; Битракова-Грозданова, 1987, 68; Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 206, кат. бр.285.

¹⁴² Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 208, кат. бр.287.

¹⁴³ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 211, кат. бр.290.

¹⁴⁴ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 217, кат. бр.298.

¹⁴⁵ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 220, кат. бр.302.

¹⁴⁶ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 222, кат. бр.305.

¹⁴⁷ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 227, кат. бр.311, 312.

¹⁴⁸ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 238, 240, кат. бр.326, 329.

¹⁴⁹ Битракова-Грозданова, 1987, 69, Т.III-3; Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 241, кат. бр.330.

¹⁵⁰ Битракова-Грозданова, 1987, 69, Т.III-4; Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 254, кат. бр.347.

¹⁵¹ Битракова-Грозданова, 1987, 68-69, 71, Т.III-2, Т.III-7, Т.III-8, Т.IV-9.

¹⁵² Ивановски, 2006, 172-174.

¹⁵³ Изложба, 1980, 67-68, бр. 362; Битракова-Грозданова, 1987, 68, Т.III-1.

- Ѓердани

Слично на обетките и ѓерданите со лавји протоми претставуваат редовен инвентар во гробните целини од хеленистичкиот период. Таков е случајот со гробовите 119¹⁵⁴ (Т.XLII.2, кат.бр.207), 145¹⁵⁵ (Т.XLII.3, кат.бр.208), од Горна Порта, Охрид или гробот 254¹⁵⁶ (Т.XLIII.1, кат.бр.209) од Самуиловата тврдина, Охрид. И во некрополата Дебој, Охрид откриени се ѓердани со протоми на лав, во гробот 140¹⁵⁷ (Т.XLIII.2, кат.бр.210), а еден примерок потекнува од Демир Капија¹⁵⁸ (Т.XLII.1, кат.бр.206).

- Апликации

Но, претставата на лавот се среќава и на предмети кои имаат посебна намена, односно предмети со посебно значење. Такви предмети се на пример златниот надградник, откриен во гробот VII и златната апликација од гробот VI од Требениште,¹⁵⁹ и на уште една сребрена апликација од гробот VIII.¹⁶⁰ На овие предмети лавјата фигура е дел од посложени ликовни композиции декорирани со различни вегетабилни и зооморфни мотиви изработени во различни техники на изведување.

2.4.4. Бронзени садови

Фигурата на лавот како декоративен елемент е претставена и на одреден број на археолошки наоди од бронзената торевтика. Тука пред се ги имаме в предвид примерите од архајскиот период и богатите погребувања откриени во Македонија или поточно одреден број предмети од гробовите од некрополата во Требениште. Кај некои метални садови откривани во гробовите од оваа некропола, можат да се сретнат фигури на лав или лавови, особено како

¹⁵⁴ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 155, кат. бр.218.

¹⁵⁵ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 161, кат. бр.227.

¹⁵⁶ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 183, кат. бр.254.

¹⁵⁷ Изложба, 1980, 69, бр. 369; Битракова-Грозданова, 1987, 65-66; Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 213, кат. бр.292.

¹⁵⁸ Изложба, 1980, 68, бр. 365; Битракова-Грозданова, 1987, 64, Т.I-1.

¹⁵⁹ Filow, 1927, 16, Nr.5, Taf. IV.1, Abb.12; Filow, 1927, 22-23, Nr.21, Taf.V.1, 2, 3, 4, Abb.104.

¹⁶⁰ Вулић, 1932, 12-13, сл.10.

декорација на држалките од самиот сад. Таков пример имаме кај бронзената хидрија од гробот I и на други две хидрии, каде во горниот дел од држалките прикажани се две легнати фигури на лав со изработени детали на гривата и опашката.¹⁶¹ Сличен е случајот и со двете бронзени ојнохоа откриени во гробовите I и V.¹⁶² Од друга страна, на поголем број треножци може да се забележи дека нивните ногарки завршуваат во форма на лавја шепа, како што е случајот со треножецот од познатиот бронзен кратер од гробот VIII¹⁶³ (T.XLIX. 1, кат. бр. 232). Но, бројот на овие примери е многу поголем и може да се каже дека се откриени во сите требенишки гробови. Впрочем, приказот на лавјата шепа е многу експлоатиран ликовен мотив што се среќава на разни предмети од утилитарен или култен карактер и тоа во еден широк хронолошки распон. Од Требениште потекнуваат и две апликации на лавови, најверојатно делови од садови. Лавовите се прикажани en face, во лежечка положба со испружени предни нозе и назначена грива со врежување.¹⁶⁴

2.4.5. Воена опрема

На воената опрема претставата на лавот отсутува. Единствен исклучок претставува претходно споменатиот шлем откриен во гробот VIII од Требениште¹⁶⁵, на кој од челната страна има претстава на див вепар помеѓу лавови (T.L.3, кат.бр.243).

2.5. Пантер

Пантерот ретко се јавува на археолошките наоди во нашата земја. Може да се посочи само на неколку примери на археолошки предмети кои имаат некаква зооморфна претстава со ова животно.

¹⁶¹ Filow, 1927, 54-57, Nr. 70, Taf. IX, Abb.55, 56; Popović, 1956, 55, Таб. XXXI-XXXIa; Popović, 1956, 52, Таб. XXVIII.

¹⁶² Filow, 1927, 59-61, Nr. 72, Abb.63, Taf. X и XI; 61-62, Nr. 73, Abb.64-67.

¹⁶³ Вулић, 1932, 19-24, сл.31-38.

¹⁶⁴ Popović, 1956, 55, Таб. XXVIII/45.

¹⁶⁵ Вулић, 1932, 28, сл: 55-56.

2.5.1 Керамика

Од керамичките наоди ќе го споменеме само лекит арибалосот од Демир Капија, на чија предна страна е насликан еден пантер.¹⁶⁶ (Т.ІІІ.1, кат.бр.8) Page | 42

2.5.2. Камена пластика

- Статуи

Од камената пластика можат да се посочат повеќе примери. Како животински атрибут на боговите, пантерот најмногу се поврзува со богот Дионис, па така на римската статуа од Стоби (денес во Народниот музеј во Белград), ова божество е прикажано како млад маж, облечен во кус хитон и високи чизми, преку левото рамо со префрлена кожа од срна и бршленов венец на главата. Богот е потпрен на едно стебло при што, покрај неговата нога прикажан е легнат пантер.¹⁶⁷ (Т.ХІІ.3, кат.бр.66)

- Вотивни релјефи

На една група вотивни релјефи од римскиот период откриени во Македонија (с. Лениште, Прилеп¹⁶⁸, с. Суводол, Битола¹⁶⁹ (кат.бр.103), с. Рудник, Велес¹⁷⁰ (Т.ХХІ.1, кат.бр.101) и с. Ваташа, Кавадарци¹⁷¹ (Т.ХХІ.2, кат.бр.102)), Дионис е прикажан сам или во друштво на Севс и Хера, обично гол, држејќи тирс или грозд во рацете. Редовно е придружен со пантерот како негов атрибут.

¹⁶⁶ Вучковиќ-Тодоровиќ, 1961, 248, сл.41; Микулчиќ, 2005, 89, 9-IV, Т.VI.

¹⁶⁷ Соколовска, 1987, 183, Т.61, сл.3.

¹⁶⁸ Вулић, 1941-48, 171, бр.356.

¹⁶⁹ Düll, 1977, 329, N.108.

¹⁷⁰ Вулић, 1941-48, 309, бр.82.

¹⁷¹ Вулић, 1941-48, 74, бр.154.

2.5.3. Накит

- Фибули

Од металните предмети треба да се споменат четирите сребрени фибули од малоазиски тип, со претстава на стилизирана глава на пантер, откриени во еден гроб од Жданец, Скопско¹⁷² (кат.бр.220).

- Апликација

Од другите видови на предмети метал ќе ја споменеме и бронзената апликација на пантер, дел од античка запрежна кола, пронајдена во Делчево¹⁷³ (Т.XXXI.5, кат.бр.241).

2.6. Куче

Претставата на кучето не е толку честа појава помеѓу археолошките наоди откриени во Р. Македонија.

2.6.1 Керамика

- Теракотни фигурини

На керамичките производи немаме регистрирано поголем број претстави на ова животно. Исклучок е теракотата на Артемида Енодија од Дебреште каде што нејзината биста е дополнета со протоми на куче и коњ (Т.VI.1, кат.бр.15), како и уште една теракота од Стоби, на претстава на момче со куче.¹⁷⁴ (Т.VIII.1, кат.бр.27).

¹⁷² Соколовска, Пашиќ, 1975, 233, Т. II. сл.5, 6, 7, 8.

¹⁷³ Јованов, 2006, 360, сл.4.

¹⁷⁴ Wiseman, Mano-Zissi, 1972, p.416, pl.88, fig.35

2.6.2. Камена пластика

Во нешто помал број кучето може да се сретне и кај примерите од пластиката. На еден споменик од Хераклеја, кој претставува база од статуа, на која била прикажана божицата Артемида, се среќава претставата на куче заедно со зајак.¹⁷⁵ (Т.XV.2, кат.бр.71). Во Стоби се откриени фрагменти на фигура на куче од бел мермер.¹⁷⁶

Page | 44

- Вотивни релјефи

На вотивните релјефи кучето може да се сретне и тоа кај оние кои го прикажуваат тракискиот коњаник, како и на спомениците од митраистичкиот култ. Еден интересен наод (бронзена плочка со релјефна изведба) од Претор, ја прикажува божицата Ма заедно со две кучиња.¹⁷⁷ Овде двете кучиња се атрибути на божицата. (Т.XXXII.1, кат.бр.150)

На надгробните стели кучето многу ретко се среќава, како и на спомениците од тракискиот коњаник од надгробен тип, кои се разгледувани во текстот за коњот.

2.6.3. Накит

Од друга страна, кучето понекогаш може да се јави и на накитот, особено на античките обетки, како што се примерите од Горна Порта (гроб 61)¹⁷⁸ (Т.XL.1, кат.бр.187), Самуилова тврдина (гроб 268)¹⁷⁹ (Т.XL.3, кат.бр.201), Дебој (гроб 140)¹⁸⁰, Охрид (Т.XL.2. кат.бр.193).

¹⁷⁵ Соколовска, 1987, 181, Т.59, сл.3.

¹⁷⁶ Соколовска, 1987, 224, Т.87, сл.5-8.

¹⁷⁷ Битракова-Грозданова, 1988, 191, сл.3

¹⁷⁸ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 138, кат. бр.194.

¹⁷⁹ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 185, кат. бр.256.

¹⁸⁰ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 212, кат. бр.291.

2.7. Делфин

Делфинот се јавува на неколку видови археолошки наоди.

2.7.1. Керамика

- Теракотни фигурини

Од оваа група треба да се споменат примерите на теракоти кои го прикажуваат делфинот заедно со божицата Афродита, а се откриени во Стоби, во гробот 621¹⁸¹ (кат.бр.42) и 669.¹⁸² (кат.бр.36)

- Ламби

Овде може да се споменеме една светилка откриена во Скупи¹⁸³ (Т.Х.3, кат.бр.58) на која има претстава на делфин. Уште една претстава на ова животно се јавува на една ламба од Стоби.¹⁸⁴ (кат.бр.59) Инаку, претставата на делфинот се јавува почесто како декорација на ламбите од римскиот период.

2.7.2. Камена пластика

- Статуи

Делфинот се среќава и на статуите што ги прикажуваат разните божества од грчко-римскиот пантеон, како што е онаа на Амфитрита од Хераклеја¹⁸⁵ (Т.ХИИ.3, кат.бр.73). Делфинот е еден од главните атрибути на божицата Афродита, односно римската Венера. Такви статуи во Р. Македонија се откриени во Стоби¹⁸⁶ (Т.ХИИ.4, кат.бр.77) и Скупи¹⁸⁷ (Т.ХИ.2, кат.бр.65).

¹⁸¹ Шурбаноска, Здравковски, 1996, 95, сл.8.

¹⁸² Шурбаноска, Здравковски, 1996, 101-102, сл.17.

¹⁸³ Микулчиќ, 1975, 139, Таб. II, V.

¹⁸⁴ Николова, 2008, 248,262, сл.33.

¹⁸⁵ Соколовска, 1987, 176, Т.56, сл.3.

¹⁸⁶ Соколовска, 1987, 172-173, Т.53, сл.4.

¹⁸⁷ Oncevska – Todorovska 2016, 71-74, fig.7.

- Вотивни релјефи

Од корпусот вотивни релјефи, делфинот е присутен на релјефот на Афродита откриен во Прилеп¹⁸⁸ (Т.XVIII.3, кат.бр.85).

Page | 46

- Надгробни споменици

На три надгробни споменици делфинот се јавува како фунерален симбол и тоа на споменикот од Дебреште,¹⁸⁹ (Т.XXIV.2, кат.бр.115) датиран при крајот на хеленистичката ера и на други два споменици откриени во околината на Скупи; првиот од Злокуќани¹⁹⁰ (Т.XXVIII.2, кат.бр.137), а вториот од Добри Дол,¹⁹¹ (Т.XXV.4, кат.бр.123) датирани во римскиот период. На уште една мермерна плоча, пронајдена во Варош, Прилеп, (дел од надгробен споменик), делфинот е прикажан заедно со орел.¹⁹² Претставата на ова животно е присутна на фрагментите од касетираните тавански плочи од хероонот на локалитетот Дабје-Грамаѓе кај Барово, Неготинско од крајот на II или прва половина на III век н.е¹⁹³.

2.7.3. Накит

Делфинот е присутен и на одредени типови накит дополнет со антропоморфни и зооморфни елементи. Најчесто се работи за златни обетки со приказ на Ероси кои јаваат делфини, како што се оние откриени во гробовите од македонско-хеленистичкиот период како што е примерокот од гроб 147 од Горна Порта, Охрид.¹⁹⁴ (Т.XLI.3, кат.бр.199) Делфинот е претставен и на еден прстен откриен во гроб од Катлановска Бања кај Скопје¹⁹⁵ (кат.бр.153).

¹⁸⁸ Кепески, 1979, 60-63, сл.3.

¹⁸⁹ Битракова – Грозданова, 1987, 120, Т.П, 4.

¹⁹⁰ Dragojević-Josifovska, 1982, 143-144, n°157.

¹⁹¹ Јосифовска, 1961, 95, бр.525; Dragojević-Josifovska, 1982, 81-82, n°51.

¹⁹² Лилчиќ, 2001, 389, 76.4.

¹⁹³ Лилчиќ, 2001, 332-333, IV 54.

¹⁹⁴ Кузман & Почуча-Кузман, 2014, стр. 162, кат. бр.228.

¹⁹⁵ Ристов, 1999, 116, 129, Т.I.4.

2.8. Овен

Група на зооморфни претстави на овен на нашите археолошките предмети е ретко застапена. Нивното присуство може да биде претставено преку мал број примери од различен тип на предмети. Page | 47

2.8.1. Керамика

- Керамички садови

На керамичките наоди можат да се споменат следниве примери. Еден киликс со претстава на овнови откриен во некрополата во Требениште¹⁹⁶ (Т.I.1, кат.бр.1), како и еден зооморфен сад моделиран во форма на овен, датиран во римскиот период, откриен во Скупи.¹⁹⁷ (Т.IV.1,2, кат.бр.12)

2.8.2. Камена пластика

Претстава на овновска глава и гирланди се среќава и на една мермерна сполија (најверојатно дел од некој антички саркофаг), вградена во црквата Св. Никола во Прилеп.¹⁹⁸ Камена сполија со дел од глава на овен вградена во конакот на манастирот Св. Богородица во Матка, Скопје¹⁹⁹

2.8.3. Накит

Од групата накит може да се спомене златната белегзија со овновски глави откриена на лок. Горна Порта, Охрид, во гробот 127²⁰⁰ (Т.XXXIV.2, кат.бр.173).

2.8.4. Оружје

Од оружјето овде може да се спомене и шлемот од гроб 1, лок. Горна Порта, Охрид, на чии парагнатиди е прикажана глава на овен во профил²⁰¹. (Т.L.4, кат.бр.244).

¹⁹⁶ Вулић, 1934, 95, сл.22.

¹⁹⁷ Јованова, Михайлова, 1999, 222-224, сл.20.

¹⁹⁸ Лилчиќ, 2001, 387, 75.

¹⁹⁹ Лилчиќ, 1995, 16, Сл. 3.

²⁰⁰ Кузман, Почуча-Кузман, 2014, 125, кат. бр.157.

²⁰¹ Blečić 2007, Pl.IV, 4, 5.

2.9.Коза

Козата ретко се среќава на археолошките предмети.

2.9.1.Керамика

- Теракотни фигурини

Од теракотите познат е примерот од Стоби кој ја прикажува Афродита седната на коза (Epitragia), откриена во гробот 304 (Т.VIII.5, кат.бр.37), како и две теракоти кои прикажуваат молзење на коза, откриени во гробот 800 (заедно со други теракоти на петел, бик, Леда со гуска), исто така откриени во Стоби.²⁰²

- Ламби

На една керамичка ламба од Стоби претставена е коза.²⁰³

2.9.2. Камена пластика

На статуата на Херакле Фарнезе од с. Добовјани, Охридско, прикажана е борба на момче со дивокоза.²⁰⁴ (Т.XV.3, кат.бр.78).

2.9.3. Бронзена пластика

Од оваа група ќе ја споменеме бронзената статуетка на една панеса од Требенишко Кале претставена гола со козји шепи на нозете и рокчиња на главата.²⁰⁵

²⁰² Шурбаноска, Здравковски, 1996, 102, сл.18.

²⁰³ Николова, 2008, 250, сл.4.

²⁰⁴ Соколовска, 1987, 193, Т.68, сл.1-2.

²⁰⁵ Lisičar, 1953, 255, sl.2.

2.10. Птици

Претставата на птици може да се сретне на поголем број археолошки наоди откриени во Р. Македонија. Нивната застапеност може да се согледа и во разноликоста на овие археолошки наоди, како и во разноликоста на орнитоморфните видови. Најчестите претстави на птици се лебедот и орелот, а помалку присутни се другите видови, како што е соколот и буфот.

Page | 49

2.10.1 Керамика

- Садови

Од керамичките садови тука можат да се посочат примерите од Демир Капија добиени преку откуп или ископувања. Се работи за неколку лекити-арибалоси, датирани во V и IV век п.н.е., со насликана претстава на лебед.²⁰⁶ (Т.П.1,2, кат.бр.4,5). Кај други два лекити самото тело е моделирано во форма на лебед.²⁰⁷ (Т.П.3,4, кат.бр.6,7). Од истата област потекнува и еден скифос со насликан буф, од втората половина на V век п.н.е., кој денес се чува во Народниот Музеј во Белград.²⁰⁸ (Т.П.2, кат.бр.2).

- Теракотни фигурини

Разни видови птици се прикажуваат и во рамки на керамопластиката. Најчесто се работи за теракоти на некои божества прикажани заедно со нивните животински атрибути, но и теракоти моделирани во вид на птици. И во овој случај, најголем број од наодите потекнуваат од римските некрополи (од Скупи и Стоби), приложени во погребувањата, веројатно како одраз на нивните религиски верувања. Од некрополата во Дебој, Охрид (гроб 136²⁰⁹, кат.бр.23) потекнува една порана теракота на женска фигура со птица, датирана во II-I век п.н.е. Присутни се и теракотите со претстава на петел од кои еден постар примерок потекнува од Охрид, пронајден во детски гроб, датиран во II век п.н.е.

²⁰⁶ Вучковиќ-Тодоровиќ, 1961, 249, сл.44, 45.

²⁰⁷ Вучковиќ-Тодоровиќ, 1959, 283-284, сл.6; Вучковиќ-Тодоровиќ, 1961, 256, сл.55, 56.

²⁰⁸ Поповиќ, 1994, бр. 399, 255.

²⁰⁹ Изложба, 1980, 75-76, бр.413; без фотографија.

заедно со уште 36 астрагали и еден гутус²¹⁰ (Т.VII.4, кат.бр.22). Друг таков примерок од Стоби има нешто помлада датација (I век н.е.)²¹¹ (кат.бр.33). Од овој локалитет може да го споменеме и примерот од гробот со кремација, број 800, датиран во I век н.е., во кој се откриени вкупно 14 теракоти, меѓу кои една на петел, пет теракоти на бик, една теракота на Леда седната на гуска, теракоти на кози и т.н.²¹² Уште неколку теракоти од Стоби ја прикажуваат оваа божица седната на лебед (или паун). Тоа се примероците од гробовите со кремација број 621 и 669.²¹³ (кат.бр.34, 40). Две теракоти на Афродита од овој локалитет ја прикажуваат божицата седната на гуска (гроб 273 и 1846)²¹⁴ (Т.VIII.4, кат.бр.41), а друга теракота, откриена во гробот 259, прикажува момче на гуска²¹⁵ (кат.бр.38). Сите овие теракоти се датираат во I или II век н.е.

- Ламби

Претставите на птици се доста чести и на керамичките ламби, откриени во римските некрополи, особено оние во Скупи и Стоби. Од археолошките извештаи и прегледот на достапниот материјал може да се согледа доминатноста на претставата на орелот во однос на другите видови. Оваа птица се јавува на повеќе керамички ламби од римските гробови од Скупи (гроб 100а²¹⁶, 119²¹⁷, 123²¹⁸, 269²¹⁹), (Т.IX.1,2,3 кат.бр.43,44,45), Стоби (гроб 614²²⁰) (Т.X.5, кат.бр.50), како и од Гевгелија (гроб 1²²¹) (Т.IX.4, кат.бр.46). Птицата е обично прикажана во висок релјеф, со главата свртена наназад, и крила раширени или спуштени надолу. По една претстава на буф²²², сокол²²³ (Т.IX.5, кат.бр.51) и петел²²⁴ (Т.IX.6, кат.бр.53) се сретнува на керамичките ламби од Скупи и Стоби. Уште три

²¹⁰ Битракова-Грозданова, 1987, 139, Т.X.4.

²¹¹ Изложба, 1980, 87-88, бр.487.

²¹² Шурбаноска, Здравковски, 1996, 102, сл.18.

²¹³ Шурбаноска, Здравковски, 1996, 94-95, 101-102, сл.8, 17.

²¹⁴ Николова, 2008, 254, 263, сл.38.

²¹⁵ Wiseman, Mano-Zissi, 1974, 137-138, fig.20, 23.

²¹⁶ Микулчиќ, 1975, 134, Таб. II, III.

²¹⁷ Микулчиќ, 1975, 133, Таб. II, IV.

²¹⁸ Микулчиќ, 1975, 137, Таб. II, V.

²¹⁹ Јованова, Михаилова, 1999, 215, сл.31.

²²⁰ Шурбаноска, Здравковски, 1996, 97, сл.10.

²²¹ Сламков, 2006, 183, Т.III/1, сл.2.

²²² Шурбаноска, Здравковски, 1996, 93

²²³ Николова, 2008, 254, 262-263 сл.35.

²²⁴ Микулчиќ, 1975, 138, Таб. V.

откриени ламби од Скупи (гроб 143,²²⁵ 267²²⁶) и Стоби²²⁷ прикажуваат птица, чие попрецизно идентификување до сега не е направено. Сите споменати ламби се датираат во римскиот период, односно од I до III век н.е.

2.10.2 Камена пластика

- Статуи

Од оваа група можеме да ја споменеме статуата од Суводол²²⁸, која прикажува божицата Деметра покрај лебед, датирана во II век (Т.XIII.1, кат.бр.68). Статуата на Севс од с.Нерези, Скопско, го прикажува врховното божество покрај својот омилен атрибут – орелот (Т.XIV.1, кат.бр.70).²²⁹

- Вотивни релјефи

На вотивните релјефи често се среќава претставата на орелот. На повеќе релјефи, посветени на Zeus Hysistos и Zeus Kyrios, откриени околу Штип (Бандера-Баргала),²³⁰ богот е претставен заедно со Хера, во стоечка поза, со бујна коса и брада, завиткан во химатион, при што во десната рака, поставена на жртвеникот, држи патера додека во левата рака - скиптар покрај кој стои орел. (Т.XX.1,2,4, кат.бр.95,96,98). Аналогни претстави има и на двата релјефи од Кочани.²³¹ (Т.XX.5,6, кат.бр.99,100) Кон овие наоди може да се приклучи и уште еден релјеф од Радовиш,²³² (Т.XX.3, кат.бр.97) со претстава само на Севс и орелот. Сите наведени споменици се датираат во II и III век. Не ретко се среќаваат и поединечни изведби на орли.²³³

Орелот се среќава и на вотивните споменици кои го илустрираат култот на Дунавските коњаници, и тоа обично во забатот на плочката и тоа како симболи на небеската зона, додека на спомениците од митраистичкиот култ наместо орелот се прикажува гавран, со улога на гласник на боговите. Една

²²⁵ Микулчиќ, 1975, 134, Таб. II, IV.

²²⁶ Јованова, Михайлова, 1999, 213.

²²⁷ Шурбаноска, Јакимовски, 2010, 74, сл. 85.

²²⁸ Јосифовска, 1961, 60, сл.22.

²²⁹ Јосифовска, 1961, 54, 55.

²³⁰ Panev, Rici, 1994, 139-149.

²³¹ Вулић, 1941-48, 308 бр.78, 79.

²³² Битракова, 1999, 244, сл.9.

²³³ Вулић, 1941-48, 62, по. 130.

релјефна претстава на орел се среќава на плафонска плоча, којашто припаѓала на митраистичкиот храм откриен во Кумановско.²³⁴

На арата од Мажучишта,²³⁵ (Т.ХІХ.6, кат.бр.87) посветена на богот Хермес, покрај желката и говедото е претставен и петел, додека на друг споменик од с. Дебреште (мермерен часовник - хорологион), исто така има приказ на птица.²³⁶

Page | 52

- Надгробни споменици

На надгробните споменици претставата на птицата не се среќава често. Се среќава на три споменици откриени во околината на Прилеп: на еден од нив е прикажано девојче со птица во раката²³⁷, (Т.ХХVIII.3, кат.бр.138) додека на плочата од с. Десово, во калканот е претставен орел со раширени крилја.²³⁸ (Т.ХХІХ.2, кат.бр.142). На релјефот од Небрегово, има приказ на Херакле заедно со Атена која во едната рака држи буф (?)²³⁹ (Т.ХХІХ.3, кат.бр.143).

2.10.3. Торевтика

- Симплум

Од Демир Капија потекнува симплум со држалка која завршува со глава на лебед, откриен во еден од случајно ископаните гробови од крајот на V и почетокот на IV век п.н.е.²⁴⁰ (кат.бр.242).

²³⁴ Лилчиќ, 2001, 131, 1.4.

²³⁵ Кепески, 1999, 195-202, сл.1, 2, 3, 4.

²³⁶ Кепески, 1980, 69-74, сл.1, 2, 3, 4.

²³⁷ Вулић, 1941-48, 176, бр.370.

²³⁸ Вулић, 1941-48, 166, бр.344; Düll, 1977, 269, N.1.

²³⁹ Јосифовска, 1961, стр.31, 95f, бр.105; Düll, 1977, 311-312, N.78; Битракова-Грозданова, 2012, стр.51-65.

²⁴⁰ Вучковић-Тодоровић, 1961, 239, сл.20.

2.10.4. Накит

- Апликации

Претставите на птици се среќаваат и на предметите од метал оставени како прилог во доцноархајските погребувања од Требениште.²⁴¹ Во оваа некропола се откриени пет наоди кои прикажуваат птица. Сите предмети се изработени од златна фолија, при што птиците се со раширени крилја, со врежани линии во нивниот долен дел кои алудираат на пердувите. Во гробот II е откриен целосно сочуван примерок на птица, додека кај примероците откриени во гробовите III и VI недостигаат мали фрагменти. Во гробот VI е откриен само еден фрагмент (крило од птица). Во гробот VII е исто така откриен еден дел од птица поставен врз железни фрагменти. Кај подобро зачуваните предмети се забележува отвор во средината на телото, кој најверојатно служел за прицврстување на предметот на некаква подлога. Наодите, датирани кон крајот на VI век п.н.е., денес се чуваат во Археолошкиот музеј во Софија.

Page | 53

- Обетки

Од оваа група се најпознати златните обетки изработени во вид на гулабици, откриени во Требенишко Кале²⁴² (Т.XLI.1, кат.бр.200) и Марвинци²⁴³ (Т.XLI.2, кат.бр.205). Парот обетки од Требенишко Кале претставува пораскошна варијанта во однос на оние од Марвинци, при што се употребени повеќе јувелирски техники како филигран, гранулација и вмнетнување полудрагоценни камења.

²⁴¹ Filow, 1927, 22-23, Nr.21, Abb.104, 2, Taf. V. 1, 2, 3, 4.

²⁴² Лахтов, 1959 46-48, Т.XXII 2-3.

²⁴³ Соколовска, 1986, 89, Таб.16, 5.

3. Анализа на зооморфните мотиви во рамките на одделните групи археолошки наоди

Page | 54

3.1. Општи согледувања

Во оваа глава ќе биде презентирано значењето (симболичко, митско, религиско) на зооморфните претстави од археолошките наоди претставени во претходната глава. На самиот почеток можат да се изведат и неколку општи заклучоци поврзани со обработената граѓа. Може да се забележи дека зооморфните претстави се јавуваат на наоди кои се различни според својот карактер, намена, материјал: керамички садови и теракоти, метални орудија, оружје и накит, камени склуптури и релјефи од вотивен или надгробен карактер. Но, нивната фреквенција не е изедначена во секоја од овие категории. Таков е случајот на пример со керамичките садови кај кои животинските претстави се прилично ретки, наспроти камената пластика, каде што тие се многу почести. Од друга страна, одредени животински видови се подоминатни или се среќаваат почесто во однос на некои други што лесно може да се согледа и од самиот материјал. На керамичките ламби најдоминатна е фигурата на орелот и лавот, за разлика од другите видови како што е на пример бикот или делфинот. На надгробните споменици најмногу се прикажуваат змијата и коњот, од кој првиот вид е повеќе присутен, што е случај и со накитот каде најголем дел од предметите прикажуваат токму змија. Единствено кај вотивните релјефи постои одредена изедначеност и разновидност, како поради природата на наодите и нивната улога и значење, така и поради прикажувањето на различни божества заедно со нивните атрибути. Според она што може да се согледа од материјалот, една генерална оценка покажува дека змијата е најдоминатниот вид, а потоа следат лавот, коњот, бикот и орелот, додека другите животински претстави како прикажувањето на делфинот, пантерот, кучето, овенот или козата се доста поретки, а некои видови и воопшто не се среќаваат. Оваа ситуација, во извесна релативна смисла, се одразува и при анализата на граѓата во контекст на симболичните претстави и значења на животинските видови. Неизбежен е впечатокот дека некои видови (змија, бик, коњ) полесно или повеќе се асоцираат

со старите верувања и култови на античките популации, што во некоја смисла се забележува и преку самиот археолошки материјал. При тоа квантитативноста сепак не може да се смета за некој посебен критериум, без да се земат предвид и некои други аспекти, како што се на пример еколошките или географските карактеристики на дадениот регион. Од друга страна некои видови покажуваат поголема симболично употреблива вредност во однос на други, процес кој бил зачат уште од самите почетоци во праисторијата со континуитет во антиката и другите подоцнежни периоди, а дури се до денес.

Археолошкиот материјал кој прикажува некакви животински претстави е мошне броен. Постојат голем број споменици на кои можат да се сретнат најразлични претстави со животни, со посебно значење во историско-митската и култно-религиозената сфера на луѓето или пак, само како декоративна намена. Не е воопшто лесно да се направи дистинкција помеѓу овие два контексти, кога е во прашање некаков археолошки предмет, затоа што било кое од толкувањата на одреден животински мотив секогаш може да се стави под сомнеж. Археологијата денеска открива остатоци од човековото постоење и неговото културно делување стари по повеќе векови или милениуми, кои носат многу идеи и верувања, повеќето денес за нас, неважни или заборавени, но тие и понатаму продолжуваат да му пркосат на времето и да опстојуваат, носејќи ги со себе, помалку или повеќе скриени, сведоштвата и пораките од минатото. Животните односно зооморфните мотив се само еден, рамноправен дел од поширокиот систем на ликовни елементи (симболи, знаци) кој, заедно со геометриските и антропоморфните, се постојано присутни во човековото духовно егзистирање.

Лесно може да се забележи фактот дека животните имаат постојано место во религијата на древните култури. Тие се присутни во скоро секој аспект од секојдневното живеење на луѓето; при славењето на нивните празници или во погребните церемонии, како и во религиските ритуали, важни активности каде што посебно место има нивното жртвување. Од друга страна, животните се блиски и со самите богови. Секој бог има свој животинки придружник - атрибут, кој му припаѓа и му е нему посветен како свето животно. Во одредени ситуации боговите доживуваат животински матаморфози. Севс се претвара во бик и ја грабнува Европа, или во лебед за да ја оплоди Леда, додека Посејдон се претворува во коњ и ја оплодува Деметра. Во хомеровите химни Хера се нарекува

божица со кравји очи, а и Дионис е повикуван како бик, често прикажуван со говедски рогови. Буфот се јавува како следбеник на Атена, додека орелот на Севс. Понекогаш едно животно се поврзува со повеќе божества, како на пример делфинот, кој е дел од иконографијата на Афродита, Аполон, Дионис или Посејдон. Од друга страна, во древните митологии и религии се бројни примерите кога едно божество е во релација со повеќе разни животни.

Page | 56

Главни извори за добивање податоци за прашањето и важноста на симболиката и духовната вредност на животните претставуваат религијата и митологијата, но и античката литература и пишаните извори, како и многубројните уметнички предмети, кои денес ни се познати преку откриените археолошки споменици.

Во продолжение ќе проследиме повеќе примери кои потекнуваат од територијата на Р. Македонија, а кои се интересни за нашата тема, поврзани со значењата на животните како симболи на археолошките предмети.

3.2.Керамика

Го претставува можеби најбројниот археолошки материјал што може да се открие при археолошките истражувања на локалитетите. Од тој аспект, бројноста на наодите кои за нас би биле од посебен интерес за истражување на дадената тема би требало да биде доста голем, но сепак недоволната истраженост, а можеби уште повеќе слабото публикување на материјалот, засега го отежнува ваквиот вид истражување.

3.2.1.Садови

И покрај големата бројност на разните видови керамички наоди, предмети кои припаѓаат на категоријата сликана керамика не се бројни, а во овој контекст може да се каже дека зооморфните претстави на нив се уште помалку застапени. Сепак, добро е познато дека низ бројните археолошки наоди можат да се сретнат разни видови зооморфни претстави претставени на најразличен начин. Некогаш е употребена посебна техника на нивно прикажување врз предметот (сликање, гравирање, врежување, аплицирање и.т.н.) додека во други случаи,

целиот сад е обликуван во вид на некое животно. Обете форми, се среќаваат од праисторијата, па низ останатиот историски периоди. Тука секогаш се поставува едно клучно прашање: дали ваквите керамички садови имаат посебна намена. Поинаку кажано - дали може да се антиципира нивното култно значење во однос на некое религиско или култно верување, често поврзувано со некое божество од пантеонот, или можеби тие треба да се разгледуваат во сферата на декоративната намена? И додека за одредени предмети може, помалку или повеќе, да се прифати претпоставката за нивното култно значење, сепак остануваат одредени отворени прашања. Впрочем, при вакви ситуации, археолошкиот контекст е нешто на што археолозите придаваат најголема важност при откривањето на некој предмет за кој постои сомнеж во однос на неговата употреба или значење. Но, за жал, и ова некогаш не е доволно во откривањето на вистинското решение. Се чини дека ваквите дилеми откриваат еден целосно нов хоризонт од прашања кои понекогаш се поврзуваат со етничката припадност на откриените предмети и дополнително со нивните митско-религиозни и митолошки системи во рамките на просторот и времето на кои им припаѓаат.

Page | 57

Во Македонија се откриени повеќе керамички садови кои се интересни за нашата проблематика, а за кои општ заклучок е дека најмногу потекнуваат од гробните целини од некрополите, во кои биле положувани како дарови за покојниците, во служба на погребниот култ. Хидријата од Демир Капија (Т.І.3, кат.бр.3) можеби претставува еден од најпознатите керамички наоди кај нас, откриена во гробна целина во која била положена како дар. Припаѓа на црвено-фигуралниот стил, а датирана е кон крајот на V век п.н.е. На горниот дел од стомакот и рамото од садот, прикажан е Дионис во седечка положба, наметнат со долга наметка и венец на главата, во левата рака држи тирс и еден пехар, додека со десната придржува аскос на десното колено. Сцената е збогатена со приказ на седум менади прикажани околу богот, облечени во хитон, со тирс и тимпан во рацете, а помеѓу нив се движат двајца крилати Ероси, голи со гирланди во рацете. Од страните прикажани се две срњи. Сцената е доволно од јасна; го прикажува Дионисовиот култ, како и самиот бог, во придружба на своите следбенички – менадите во едно екстатично расположение со тимпан во

рацете. Животните кои овде се прикажани често претставуваат дел од репертоарот на нивниот култ.²⁴⁴

На уште еден сад од Демир Капија, (лекит арибалос - садови за чување на масло и разни мириси, произведувани најмногу во Атина од каде се увезувале и претставуваат садови од гробен карактер) направен од квалитетна глина, обоен со црн фирнајс, на предната страна прикажана е легната срна (Т.ІІІ.2, кат.бр.9). Откриени се уште неколку садови од овој тип кои прикажуваат различни животни; во прв план треба да се споменат неколкуте садови со насликана претстава на лебед или пак телото на садот е изработено во форма на лебед (Т.ІІ.1,2,3,4, кат.бр.4,5,6,7). Еден друг примерок на лекит прикажува пантер во седната положба, свртен кон десно со подигната лева шепа над еден кружен предмет (Т.ІІІ.1, кат.бр.8). Сите се датираат од крајот на V и почетокот на IV век п.н.е. Од Демир Капија потекнува и еден скифос, кој денес се чува во Народниот музеј во Белград, поставен на кружно профилирана нога со широк отвор на устието, на чиј стомак е претставен буф, со детално прикажани очи и крилја насликани со црвена боја, додека остатокот од садот е избоен со црн фирнајс (Т.І.2, кат.бр.2). Во Требениште откриен е еден киликс со претстава на два овна со завиени рогови и глави поставени надолу, а помеѓу нив сирена(?) со раширени крилја (Т.І.1, кат.бр.1).

Може да посочиме на уште два интересни примери од оваа група наоди. Првиот сад е ојнохое откриено во некрополата во Дебој, со рамно дно, стомакот изведен во форма на пресечен конус со декорација од канелури и цилиндричен врат (датиран е во III-II век п.н.е). Држалката од садот е вертикално поставена и завршува со животинска глава – во вид на некакво митско суштество во вид на змеј²⁴⁵ (Т.ІІІ.3, кат.бр.10).

Еден од најинтересните наоди од овој вид е садот од гроб 266 во римската некропола во Скупи датиран во римскиот период (Т.ІV.1,2, кат.бр.12). Обликуван е во вид на овен во седечка положба, со свиткани нозе поставен на база во вид на квадар, на кој од сите четири страни има по една релјефна претстава. На една од надолжните страни е прикажано куче во скок, а на другата - конфронтирани јарец и куче. На челната страна од базата е изобразен јарец, додека на

²⁴⁴ Vuckovic - Todorovic, Belgrade, 1956.

²⁴⁵ За можните значења на садот во релација со митскиот змеј в. Чаусидис 1994, 396-400, Чаусидис 2005, 224-225.

спротивната - две машки фигури од кои едната не е идентификувана, а за другата се смета дека го претставува Дионис. Базата е дополнета со фитоморфни мотиви на ластари од бршлен и винова лоза, со гроздови. Овој сад е значаен од неколку аспекти. Од една страна тоа е начинот на изработка, во прилично реалистичен манир, со тродимензионално прикажување на животното проследено со пластично изведени елементи. Од друга страна тоа се бројните релјефни сцени, кои укажуваат на симболичкиот карактер на садот во контекст на неговата употреба во погребните церемонии, се чини тесно поврзани со култот на Дионис.

Page | 59

3.2.2 Ламби

Оваа група наоди се најмногу карактеристични за римскиот период кај нас, кога со широката романизација на местните и новодоселените популации, започнува и нивната помасовна употреба. Постои голема литература поврзана со проблематиката на овие предмети, како странска така и домашна, која се занимава со прашањето за нивната типологија и хронологија. Бројот на откриените наоди од ден на ден се повеќе се зголемува, со што се повеќе се релативизираат веќе поставените правила и методи за нивното определување во археолошката наука. Тргувајќи од нивната основна функција за осветлување на просторот, овие предмети се повеќе добиваат и друго значење, пред се поврзано со култот на мртвите и задгробните верувања на тогашните популации. Основа за таквото тврдење наоѓаме во извештаите од ископувањата и нивната точна позиција на пронаоѓање. Имено, добро е познато дека најголем број од ламбите се откриени во затворени гробни целини, што индицира и на поразлична нивна намена од онаа основната, поврзана со сферите од религијата. Досега резултатите од истражувањата покажале дека оние ламби пронајдени во гробовите на покојниците се многу малку користени. Податоците добиени со анализите трагите од горење покажуваат дека тие биле запалени само еднаш, при погребувањето, па дури ниту еднаш, односно дека ламбата била само положена во гробот како гробен прилог. Што се однесува до бројноста, најчесто во гробот се остава само една ламба, иако постојат примери каде нивниот број може да биде и поголем. Место на поставување е главно покрај нозете на

покојникот. Симболичката функција на овие предмети е поврзана со нивната основна утилитарна намена да го осветлат патот на умрениот на другиот свет, поради што се редовен дел од гробниот инвентар.²⁴⁶ Хронолошки светилките се најмногу карактеристични за римскиот период, и тоа од I до III век од н.е. кога, заедно со силната романизација и разните етнички превирања, во римските провинции доаѓа и до усвојување на нови религиски вредности. Овој тип наоди своето место го наоѓаат во култот на мртвите, што од друга страна не ја исклучува нивната улога и во секојдневниот обичен живот или нивната улога во храмовите и светилиштата.

Најголем дел од примерите кои тука можеме да ги посочиме се откриени во Скупи и Стоби, односно во нивните некрополи од римскиот период, кои засега се најдобро истражени во нашата земја.²⁴⁷ Веднаш може да се забележи дека орелот е еден од најчесто мотиви на овие предмети. Констатиран е во гробовите означени со броевите 100 (Т.IX.2, кат.бр.44), 119 (Т.IX.1, кат.бр.43), 123 (Т.X.1, кат.бр.49), и 269 (Т.IX.3, кат.бр.45) од римската некропола во Скупи, во гроб 614 (Т.X.5, кат.бр.50) од Стоби и во гробот 1 (Т.IX.4, кат.бр.46) од лок. Селиште, Гевгелија. Прикажувањето на оваа птица може да биде изведено во низок или висок релјеф, по пат на втиснување на дискот од светилката. Обично е во стоечка позиција, најчесто со главата свртена наназад, додека крилјата можат да му бидат раширени, полураширени или спуштени надолу. На примерот од Гевгелија, птицата во клунот држи ловров венец. Со овие примери не се опфатени сите ламби со претстава на ова животно и варијантите на негово прикажување, туку само неколку повпечатливи публикувани примероци. Покрај орелот, на ламбите се прикажувал и соколот (од гроб 1824 во Стоби, Т.IX.5, кат.бр.51), птселот (од гроб 24 од Скупи Т.IX.6, кат.бр.53), буфот (од гроб 608 од Стоби, кат.бр.48). Во некои публикации само се наведува присутвото на претстава на птица без идентификација на конкретниот вид (примери од гробот 143 и гроб 267 од Скупи и еден примерок од Стоби).

Покрај различните видови птици, на ламбите се среќаваат и други видови животни. Доста често е прикажан лавот (од гроб 623, од Стоби, гроб бр. 4 од лок. Манастир, Дојран). Бикот се јавува на ламбата од гроб 73 од Скупи, кат.бр.56, а

²⁴⁶ Црнобрња, 2006, 101-103, 112-113.

²⁴⁷ За потполн увид на репертоарот од античките ламби кај нас и прикажаните претстави в. А. Јакимовски – Антички светилки од Република Македонија (докторска дисертација), Скопје 2012.

делфини се прикажани на ламбите од гробот 88 од Скупи (Т.Х.3, кат.бр.58) и гробот со кремација 1432 (кат.бр.59) од Стоби. Покрај овие претстави, се среќаваат и по една претстава на дива коза (ламба од гроб 1470 во Стоби)²⁴⁸, зајак со зелје (гроб 137 од Скупи).²⁴⁹ На три ламби од Стоби е прикажана интересна претстава на човек кој јава слон.²⁵⁰

Page | 61

Сите споменати светилки потекнуваат од гробни целини (од инхумирани или кремирани покојници) кои се датираат од I до III век н.е. односно во римскиот период. Типолошки припаѓаат на различни видови рано-италски, егејски и други категории ламби, произведени од кругот на домашните работилници или увезени од оддалечени центри на производство.

Сумирајќи ги сознанијата може да се заклучи дека кај најголемиот дел од ламбите ликовните претстави се најчесто прикажани на рамото или дискот. Овие ликовни мотиви претставуваат проблем за себе. Можат да се состојат од геометриски, растителни или животински мотиви, а присутни се и поголеми и посложени сцени комбинирани од различни елементи. Тука повторно се отвара прашањето за значењето на овие претстави односно дали тие имаат чисто декоративен предзнак или носеле и некакви подлабоки симболички, религиски или некакви други пораки. За нас се секако најинтересни оние примероци дополнети со различни животни или зооморфни мотиви. Говорејќи за значењето на претставите на ламбите, мора да се каже дека најголемиот дел од истражувачите при нивното проучување се задоволуваат со едноставна поделба или класификација на мотивите застапени на овие предмети, без навлегување во нивна подлабока иконографска, симболичка или религиска анализа.

3.2.3. Теракотни фигурини

Кај теракотите јасно се издвојуваат две групи. Првата група ги претставува теракотите кои прикажуваат некое божество заедно со нивните животински атрибути, додека втората група прикажува само животни. Покрај оваа меѓусебна

²⁴⁸ Николова, 2008, стр. 250, сл.4.

²⁴⁹ Микулчиќ, 1975, стр.134, Таб. II, III.

²⁵⁰ Шурбаноска & Јакимовски, 2010, стр.74-77, сл. 86, 87.

разлика на групите, постои уште една многу позначајна и посуштествена, а која зборува за нивната намена и улога.

Имено кај првата група теракоти, самата претстава го определува нивното значење. Приказот на божеството заедно со неговиот животински атрибут, алудира на вотивната природа на наодот. Примерите се бројни и ги споменавме и погоре во текстот. На теракотите од Дебреште, божицата Артемида е претставена заедно со нејзините атрибути коњот и кучето (Т.VI.1,2, кат.бр.15,16); на теракотите од Исар-Марвинци и Варош-Прилеп, Кибела е прикажана со лавот (Т.V.1,2,3,4, кат.бр.17,18,19,20). Со ова животно, на теракотите од Стоби е претставен и богот Дионис (Т.VI.3, кат.бр.39). Оттука и важноста на овој тип наоди треба да се бара во религиозната сфера на значења, слично како и кај камената пластика, односно скулптурите и вотивните релјефи.

Но, кај втората група на теракоти се соочуваме со посериозни предизвици во обидот за нивно правилно толкување и интерпретирање на нивната улога. Во таа смисла најилустративни се примерите од Стоби и Скупи, каде се откриени голем број на теракоти положени во римските гробови. Многу често, во едно погребување се пронајдени теракоти кои прикажуваат различни животни или се прикажани заедно со некое божество. Овде може да го споменеме примерот од гробот со кремација, број 800, датиран во I век н.е., во кој се откриени вкупно 14 теракоти, меѓу кои една на петел, пет теракоти на бик, една теракота на Леда седната на гуска, теракоти на кози и т.н. Еден примерок на теракота на петел потекнува од Охрид, пронајден во детски гроб, датиран во II век п.н.е. заедно со уште 36 астрагали и еден гутус (Т.VII.4, кат.бр.22).

Одговорот за прашањето кое се поставува за значењата на овие наоди не може да биде едностран. Додека едни примери се поврзуваат со вотивна намена, други можеби играат посебна улога во погребниот култ, како примерот од Охрид. Уште повеќе, оние примери на теракоти кои прикажуваат само претстава на животно, некои археолози се склони да ги толкуваат како предмети од едукативен карактер, често полагани во детски погребувања. Таков пример имаме од гробот 1396 од Стоби со извршено детско погребување, во кој е откриена теракота на коњ, прикажан на тркала, декориран со релјефно назначени детали и отвор на муцката за протнување на јаже или врвца (Т.VII.5, кат.бр.25). Затоа наодот е и правилно интерпретиран како детска играчка.

Како посебна група може да се издвојат и теракотите кои прикажуваат сцени од митологијата (теракоти откриени во гроб 21 од Стоби ја прикажуваат Европа качена на бик, Т.VIII.3, кат.бр.29) или обични жанр-сцени со приказ на случувањата од секојдневниот живот (гроб 800 од Стоби, каде се најдени теракоти кои прикажуваат молзење на коза).²⁵¹

Page | 63

3.3. Камен

3.3.1. Статуи и вотивни релјефи

Преку оваа група археолошки наоди можеме на најнепосреден начин да ја согледаме врската помеѓу божествата и животните и нивната улога и значење како атрибути, но и улогата на некои видови животни во античките култови, за што поопширно ќе стане збор во наредната глава.

- Змија

Најпрво ќе започнеме со примери кои ја прикажуваат змијата заедно со некои од божествата, на спомениците откриени во нашата земја.

Споменици на Асклепиј

За Асклепиј, богот на здравјето и лекувањето, заедно со неговата ќерка Хигија и Телесфор, досега се пронајдени доволно докази за нивното почитување во нашата земја. Преку нивните споменици ќе го разгледаме значењето на змијата во овој култот. Почитувањето на Асклепиј особено добро е потврдено во Стоби, каде се откриени и монети кои потекнуваат од IV век на кои е претставен Асклепиј помеѓу четирите столба на храм (некои го идентификуваат и со Дионис), облечен во долг хитон, со стап во едната рака и патера во другата. Постојат и други податоци кои го потврдуваат неговото силно почитување во

²⁵¹ Шурбаноска & Здравковски, 1996, стр: 102, сл.18.

Стоби.²⁵² Исклучителното значење на ова божество се одразило и во неговите ликовни претстави, каде скоро секогаш е прикажуван со својот главен атрибут – змијата. Мермерните статуи од Стоби и Стибера, од крајот на II и почетокот на III век го прикажуваат како зрел маж со бујна коса и брада (често налик на Севс), облечен во химатион, застанат покрај омфалос и до него обвиткана змија²⁵³ (Т.XIV.3, 4, кат.бр.74,75). Еден споменик од истиот град ја прикажува Хигија исто така придружена со извиена змија (Т.XV.1, кат.бр.76). Змијата како свето животно на Асклепиј и Хигија е присутна и на релјефните претстави на овие богови, неретко во придружба на Телесфор. На споменикот од с. Ореовец, Прилеп, датиран од римско империјално време, боговите се претставени en face, Асклепиј во десната рака држи стап на кој е извиена змија, лево од него е Хигија, облечена во хитон со змија во рацете, а помеѓу нив е претставена е фигура на куче со главата свртена кон божицата (Т.XVIII.4, кат.бр.89). На еден друг релјеф, кој потекнува од околината на Штип, Асклепиј и Хигија се прикажани заедно со Телесфор (Т.XXI.3, кат.бр.106). Боговите се во стоечка поза, облечени во долг хитон. До Асклепиј има стап на кој е обвиткана змија, додека Хигија во десната рака држи уште една змија, чија главата е насочена кон десната дланка на божицата во која се наоѓа некаков јајцевиден предмет. Помеѓу Асклепиј и Хигија е претставен Телесфор, во долга наметка и фригиска капа на главата. На долниот дел од релјефот има врежан натпис. Телесфор е присутен и на релјефната претстава од една украсна коскена игла.²⁵⁴ Со почитувањето на овие богови може да се поврзе и еден интересен предмет од с. Добовјани, Струга (кат.бр.13). Се работи за капак од сандаче во вид на покрив на две води (дел од жртвеник?), на чија горна површина е релјефно изработена фигура на змија извиена во вид на бројот осум. Во устата на змијата има некаков предмет (тревка? или сл.), со која боговите можеле да лечат.²⁵⁵

Од сите посочени примери може да се забележи задолжителното присуство на змијата кај античките прикази на Асклепиј и Хигија. Со тоа се наметнува прашањето: зошто змијата има толкаво значење во овој култ и можеби уште поважно, какво било значењето на змијата во него? Треба да се

²⁵² Микулчиќ, 2003, 56, 66.

²⁵³ Така е прикажан на статуата од Стоби в. Соколовска, 1987, 199, Т.70, сл.4-6 и на статуата од Стибера, в. Јосифовска, 1961, 64, 76, Т. XI.

²⁵⁴ Белдедовски, 1979, 117-119, сл.2, 3.

²⁵⁵ Битракова-Грозданова 1999, 34, сл.6.

подвлече и тоа дека покрај змијата, како свето животно и атрибут на Асклепиј било сметано и кучето поради што и тоа не ретко се прикажува покрај богот (пример: споменикот од с. Ореовец, Прилеп). Сепак е евидентно дека статусот на ова животно бил понизок во однос на змијата.

Page | 65

Некои историски извори говорат за тоа како Асклепиј, во согласност на тогашните верувања, ја добил моќта да ги лечи луѓето. Според Аполодор,²⁵⁶ Атина му ја дала крвта од Горгона Медуса и тоа од крвта од жилите од нејзината лева страна ја користел за умртвување на луѓето, а од десната за лечење и оживување. Според една друга сочувана традиција, пренесена од Псевдо-Хигинс²⁵⁷, Асклепиј добил задача да го оживее Главк, синот на Минос. При неговото длабоко размислување како да го направи тоа, една змија поминала преку неговиот стап, па тој вознемирен ја убил. Веднаш потоа се појавила уште една змија со тревка во устата, која со неа ја оживеала првата змија. Токму со оваа лековита тревка Асклепиј подоцна ќе го оживее Главк. Но, значајноста на змијата се согледува и од некои други аспекти. Според традицијата се верува дека Асклепиј, претворен во змија, ја оплодил Аристодама, која го родила неговиот син Аратос.²⁵⁸ Бил почитуван низ цела Грција, главниот центар на неговиот култ бил во Епидаур. Таму постоел храмот на Асклепиј, околу кој се наоѓала пространа корија која била сметана за света, во која било забрането да се раѓаат или умираат луѓе. Од страна на скулпторот Трасимед била направена статуа на богот од злато и слонова коска, прикажан седнат на трон, со куче покрај него, при што во едната рака држел стап, додека другата била потпрена на змија. Во храмот се одгледувале и змии кои биле сметани за свети.²⁵⁹ Околу 420 година п.н.е., култот на Асклепиј, по времето на големата чума е прифатен и во Атина, кога се почувствувала потребата од едно силно божество кое ќе се грижи за здравјето на народот. Според еден сочуван споменик, култот е промовиран и финансиран од страна на еден граѓанин по име Телемах, со што за таа цел, директно од Епидаур, е донесена свечена кочија со света змија, што всушност го означувало доаѓањето на богот.²⁶⁰ На сличен начин доаѓањето на богот и неговиот култ е ширен и на други места. Во Сикион каде што постоел храм

²⁵⁶ Apollodorus, 10.3.

²⁵⁷ Pseudo-Hyginus, 2.14.

²⁵⁸ Pausanias, IV.14.7; II.10.3.

²⁵⁹ Pausanias, II.27.2; II.28.1.

²⁶⁰ Farnell 1921, 258.

посветен на Асклепиј и негова статуа од злато и слонова коска, дело на Каламис, светата змија била донесена на кочија влечена од мазги.²⁶¹ Култот во Рим бил донесен во 293 година п.н.е., по препорака на Делфиското пророштво или Сибилските Книги, како заштита од чумата која владеела во тоа време. Според историските извори, светата змија, инкарнација на Асклепиј, била донесена од Епидаур.²⁶²

Змијата игра значајна улога и во самиот процес на лечење, познат како ритуал на инкубација. Болните биле носени во храмот на Асклепиј каде требало да преспијат неколку ноќи, за кој период богот треба да се јави преку сон и да го излекува болниот. Во Аристофановата комедија *Плутос*, змијата се јавува како помошничка во самиот процес на лекување; две големи змии ги лижат очите на слепиот бог Плутос со што видот му се враќа.²⁶³ Тука се среќаваме со широко распространетото верување за „змиите-исцелителки“, коешто датира уште од античките времиња, според кое змиите ги познаваат тајните лековити билки.

Споменици на Аполон и Артемида

Еден вотивен релјеф од околината на Битола ги прикажува заедно Аполон и Артемида (Т.XVIII.1, кат.бр.88). Боговите - близнаци се во стоечка положба, претставени en face. Одлево е Аполон, облечен во чизми, со сад во десната рака, до кој се наоѓа спирално извиена змија, додека Артемида е облечена во пеплос и чизми, со круна на главата и лак и стрела во десната рака. Од нејзината лева страна е се наоѓа уште една идентично прикажана змија.

На статуата на Аполон Китародос од Стоби богот е придружен со една голема змија-питон (Т.XIV.2, кат.бр.72).

Споменици на Атина

Засега најпознат наод на оваа божица е статуетата на Атина Партенос, откриена во Хераклеја, датирана во II век (Т.XII.4, кат.бр.67). Се работи за една

²⁶¹ Pausanias, II.10.2, 3.

²⁶² Ovidius, XV, 620; Livy, 10.47; Valerius Maximus, I. 8.2.

²⁶³ Aristophanes, 633-747.

од многуте копии изведени во антиката, според примерот на хриселефантиската статуа на Фидиј, направена за атинскиот Акропол во 438 година п.н.е. Атина е облечена во атички пеплос, на главата носи шлем со перјаници, во десната рака веројатно ја држела Нике, додека со левата се потпира на штитот по кој, од внатрешната страна, се искачува змија. Претставата на змијата како атрибут на божицата ќе биде анализирана понатаму во текстот, каде посебно ќе биде елаборирано и значењето на змијата и тоа при почитувањето на домашниот култ. При тоа ќе се осврнеме и на Атина како заштитничка на градот Атина, и нејзините релации со култот на претците и култот на хероите (сфери кои, според митологијата, се под нејзино покровителство).

Споменици на Дионис

На релјефот од Охрид (Т.XVI.3, кат.бр.84), Дионис е прикажан заедно со музите, при што во едната рака држи змија. Овој богот бил во непосредна врска со змијата, иако во грчката религија не е често прикажуван заедно со неа. Според орфичкото верување, Севс се претворил во змија и така ја оплодил Персефона, која го родила Дионис-Загреј. Подоцна кога љубоморната Хера ќе ги испрати Титаните да го убијат малиот Дионис, за да ги излаже тој ќе се претвори во јарец, лав, змија и бик. Во сцената со пиратите, јарболот и веслата на бродот се претворени во змии, а самите пирати во делфини.²⁶⁴ Дионис е едно од оние божества од грчкиот пантеон кое доживува најголем број животински трансформации. Сепак, кога е во прашање змијата, нејзината појава и улога во Дионисовиот култ се смета дека е прифатена од трако-фригискиот религиски круг,²⁶⁵ каде мистичниот Дионис е тесно поврзан со почитувањето на едно друго божество – Сабазиј, во чиј култ змијата има проминентна улога. И Менадите како редовни придружнички на Дионис, често се прикажуваат со змии. За тоа важното место на змијата во култот на Дионис, почитуван и на македонскиот двор (од страна на мајката на Александар III), дознаваме од сведоштвото на Плутарх.²⁶⁶ И во Еврипидовата драма *Бакхи*, Дионис е често поврзуван со змијата.

²⁶⁴ Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1992, 116-117.

²⁶⁵ Daremberg et Saglio, 1873, 622.

²⁶⁶ Plutarch – Vita Alexandar, 2.

- Коњ

Споменици на Артемида

Page | 68

Тука треба да се наведат вотивните релјефи од Демир Капија каде божицата е прикажана меѓу боговите – коњаници Диоскури (Т.XVII.1,2,3, кат.бр.81,82,83). Божицата е поставена меѓу боговите, облечена во долг хитон и химатион, на еден од релјефите во рацете држи факели. Диоскурите се прикажани голи или облечени во кратки хитони со префрлени хламиди, на главите имаат шилести капи - пилоси, а во рацете држат штитови. Боговите близнаци се прикажуваат или како јават коњи, или покрај нив. На третиот релјеф коњите се прикажани во вид на протоми. Од грчката митологија ни е познато дека боговите биле замислувани како јавачи на бели коњи. Тие биле заштитници на морепловците и коњаниците. На римскиот Форум бил изграден нивни храм, на чија годишница поминувала свечена поворка на коњаници.²⁶⁷ Нивниот култ е добро посведочен и во Македонија.²⁶⁸

Во грчката митологија Посејдон е бог кој е најмногу поврзан со коњите. Се верувало дека неговата кола ја влечат коњи со златна грива. Тој во облик на пастув ја обљубил божицата Деметра, која подоцна му го родила коњот Арион и една ќерка.²⁶⁹ Аналогни митолошки паралели можат да се најдат и во другите митологии од индоевропскиот ареал.

- Бик

Споменици на Дионис

Бронзената глава од с. Јаболце, Скопско, откриена како случаен наод, го прикажува Дионис со мали рогчиња над челото кои укажуваат на бикот како уште еден негов животински атрибут (Т.XI.2, кат.бр.63). Врската на бикот и Дионис е добро посведочена, како во книжевните извори така и во античката

²⁶⁷ Срејовиќ, Кузмановиќ, 1992, стр.120.

²⁶⁸ Битракова-Грозданова, 1999, стр. 236-238; Николоска, 2009, 113 – 126.

²⁶⁹ Срејовиќ, Цермановиќ-Кузмановиќ 1992, 355-356.

уметност, што може да се проследи низ бројни примери на разлни археолошки наоди. Тој бил сметан за свето животно, посветено на божеството, поради што заземало значајно место во жртвените обреди во рамките на Дионисовиот култ. И самиот бог некогаш се појавувал или бил повикуван да се претстави во својата биковска хипостаза. Веќе го споменавме Дионис-Загреј кој, криејќи се од Титаните, по неколку животински трансформации, ќе се претвори и во бик и во таа форма ќе биде распарчен и изеден. Во Еврипидовата драма „Бакхи“, Дионис е повикуван да се појави како бик. Пентеј го гледа Дионис како бик, со рогови што му растат од главата. Плутарх сведочи дека во Грција постоеле статуи на бикови посветени на Дионис.

- Лав и пантер (животни од родот на мачките)

Споменици на Кибела

Лавот како животински атрибут на боговите се среќава често. Од археолошкиот материјал може да се согледа дека лавот е задолжително присутен на спомениците што ја прикажуваат божицата Кибела, како на хеленистичките теракоти од Исар-Марвинци и Варош-Прилеп (Т.V.1,2,3,4, кат.бр.17, 18,19,20), така и на вотивните релјефи од Марвинци (Т.XVI.1, кат.бр.79) или Стоби (Т.XVI.2, кат.бр.80). Интересно е да се напомене дека на почетокот на создавањето на култната слика на божицата, според откриените теракоти од Чатал Хујук, 6000 годони п.н.е., првите прототипови на божицата ја прикажуваат помеѓу два леопарди.²⁷⁰ Со текот на времето, некои детали се менуваат, но главниот прототип на божица седната помеѓу лавови останува ист многу векови. Лавовите како атрибути на божицата се и нејзини заштитници, целосно покорни на нејзината волја како божица која владее со дивата природа, земјата, планините и шумите.

²⁷⁰ Vermaseren, 1977, 15-16, pl.5, fig.4, 5.

Споменици на Дионис

Богот Дионис е прикажан заедно со својот животински атрибут – пантерот на римската статуа од Стоби (Т.ХII.3, кат.бр.66). Покрај тоа, ова животно заедно со Дионис се среќава и на неколку вотивни релјефи. На оној од Суводол, Битола (датиран во втората половина на II век) богот е претставен гол, со тирс во едната и грозд во другата рака, додека помеѓу нив е претставена глава на пантер (кат.бр.103). Пантерот се среќава и на вотивниот релјеф од с. Рудник, Велес каде што Дионис е претставен заедно со Севс и Хера (Т.ХХI.1, кат.бр.101). И на релјефот од с. Ваташа, Дионис е претставен заедно со пантер и Хера (Т.ХХI.2, кат.бр.102).

Page | 70

За симболијата на животните поврзани со Дионис, сепак најважни се оние кои се сметаат за негови атрибути и кои најчесто можеме да ги следиме во античката уметност и на археолошките наоди. Во таа смисла, пантерот има најзначајно место. Можеме да се увериме дека на повеќе вотивни релјефи од Р. Македонија тој бил мошне често прикажуван заедно со овој бог. Се смета дека пантерот и лавот како атрибути на божеството се прифатени откако е воспоставена врска помеѓу Дионисовиот култ и култот на Големата Мајка од Мала Азија.²⁷¹ Лавот може да се сретне и во сцените од гигантомахијата, како животно кое се бори против Гигантите рамо до рамо со самиот Дионис. Пантерот, од друга страна, се споредува со Менадите, барајќи сличности со нивната природа и однесување, во поглед на грациозноста и елегантноста во движењето; менадите се опишувани во повеќе ситуации како крволочни животни (исто како и пантерот), кои ловат диви животни и нивното месо го јадат живо. Се верувало дека пантерот исто така сакал вино и дека било омиленото животно на Дионис.²⁷² Треба да се забележи дека, не само пантерот, туку и леопардот, рисот и тигарот понекогаш се поврзуваат со Дионис, особено во римската литература. Сцените кои можат да се сретнат во ликовната уметност, посебно во грчкото вазно сликарство, се навистина бројни, во кои лавот и пантерот како и други животни го придружуваат Дионис во разни случувања од митологијата.

²⁷¹ Daremberg et Saglio, 1873, 622.

²⁷² Otto, 1965, 110-112.

Од наведените наоди може да се забележи дека во култот на Дионис важна улога имале повеќе видови животни односно на некој начин биле поврзани со божеството. Погоре веќе споменаваме дека, според митовите, уште при раѓањето Дионис-Загреј доживува неколку животински трансформации или метаморфози со цел да се одбрани од Титаните, најпрво во јарец, потоа во лав и змија и на крајот бик во која форма ќе биде растргнат и потоа изеден. Претворањето во разни животни му е својствено и на неговиот татко Севс, а зооморфните компоненти им се својствени и на Дионисовите придружници. Менадите, инспирирани од богот, во занес шетаат по шумите и планините јадејќи живо месо од диви животни (омофагија). Во грчкото вазно сликарство често се прикажуваат облечени во пантерско крзно, накитени со бршлен и змии кои, обвиени околу нивните тела, им ги лижат образите.²⁷³ На споменатата хидрија од Демир Капија (атички импорт) илустриран е култот на Дионис, со приказ на менади (Т.І, 3, 4, кат. бр. 3). Сатирите и Силените, како редовни придружници на овој бог исто така се прикажувани со животински карактеристики - козји или коњски опашки, уши и нозе. Таков приказ има на еден релјеф откриен во Стоби. Од митологијата дознаваме дека, при ширењето на својот култ, Дионис се среќавал со доста противници што тој ги казнувал, најчесто со лудило, при кое тие си ги убивале (меѓу другото и јаделе) своите деца (спарагмос). Ликург, кралот на Едонците, кој не го признавал Дионис за бог, според една верзија ќе биде фрлен пред неговите пантери и изеден.²⁷⁴ На трите ќерки на Миниј, кралот на Орхоменос, Дионис ќе ги полуди, претворајќи се во бик, пантер и лав, затоа што не сакале да учествуваат во неговиот култ.²⁷⁵ Откако ќе биде заробен од пиратите, овој бог ќе се ослободи претворајќи се себе си во лав, а гусарите во делфини.²⁷⁶

Споменици на Артемида

На статуата од Стоби (Т.ХІІ.1, кат.бр.64) Артемида е прикажана како божица на дивите животни (*potnia theron*) и на дивата природа, при што

²⁷³ Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1992, 116-117.

²⁷⁴ Huginus – Fabulae, 132.

²⁷⁵ Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1992, 266.

²⁷⁶ Homer – Нумп 7

претстававањето на лав покрај неа не е многу вообичаено, наспроти многу почестото присуство на други животни (елен, срна, волк, мечка).

- Делфин

Page | 72

Споменици на Афродита

Од Стоби потекнува торзо од статуа на божицата Венера покрај чија лева нога е прикажан делфин (Т.ХІІІ.4, кат.бр.77). Новоткриената статуа на Венера Пудика од Скупи, исто така ја прикажува оваа божица заедно со делфин (Т.ХІІ.2, кат.бр.65). Еден вотивен релјеф од Прилеп ја прикажува божицата Афродита со делфин (Т.ХVІІІ.3, кат.бр.85), како и една база од Суводол од која е зачуван само долниот дел на божицата, прикажана со Ерос и со делфин.²⁷⁷ Иако ниеден мит директно не ја поврзува Афродита со делфинот, тој може да се смета за еден од морските симболи кои алудираат на нејзиното раѓање од морето.

Споменици на Амфитрита

Делфинот може да се сретне како придружник и на други божества каков што покажува примерот на статуата на Амфитрита од Хераклеја (Т.ХІІІ.3, кат.бр.73). Тука божицата е седната на делфин, што би можело да се поврзе со митот за Посејдон и Амфитрита, кој го пренесуваат античките извори. Посејдон бил многу заљубен во Амфитрита, но таа постојано бегала од него, така што на крајот се сокрила во длабочините на Океанот. Таму ја нашол еден делфин, ја наговорил да се земе со богот, а потоа и ја однел кај него. Како благодарност за оваа постапка Посејдон ќе го пренесе делфинот меѓу ѕвездите.²⁷⁸

²⁷⁷ Соколовска, 1987, 175, Т.56, сл.2.

²⁷⁸ Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1992, 29.

Споменици на Севс

Потврда за почитувањето на Севс на територијата на Р. Македонија, наоѓаме во откриените натписи и релјефи. На натписите од Eudariston,²⁷⁹ Неготино и Марвинци²⁸⁰ се среќава името Zeus Hupsistos, а на релјефот од Плетвар е претставен Zeus Agoraios.²⁸¹ На повеќе релјефи, посветени на Zeus Hupsistos и Zeus Kyrios, откриени околу Штип (Бандера-Баргала), Севс е претставен заедно со Хера, во стоечка поза, со бујна коса и брада, завиен во химатион, во десната рака држи патера над жртвеникот, а во левата скиптар покрај кој стои орел (Т.ХХ.1,2,4, кат.бр.95,96,98). Аналогно се компонирани и на двата релјефи од Кочани (Т.ХХ.5,6, кат.бр.99,100). Кон овие релјефи се приклучува уште еден од Радовиш, со претстава само на Севс со орел (Т.ХХ.3, кат.бр.97). Почитувањето на врховното божество Севс кај пајонските племиња е посведочено уште во IV век п.н.е. и тоа преку нивните монети. На еден од типовите монети од Авдолеон, на аверсот е прикажан Херакле со лавовска кожа, а на реверсот Севс седнат на престол, со скиптар и орел. На монетите на Дропион, на аверсот е претставуван портрет на Севс. Претставата на Севс и неговиот атрибут орелот се јавуваат и на сребрените и бронзените монети ковани од македонските владетели.²⁸² Претставата на орел најрано се среќава на статерите на Архелај, додека Севс и орелот се присутни и на монетите на Аминта III, Пердика III, Филип II, Александар III, Деметриј, Антигон Гонат, Филип V и Персеј, а присутни се и во автономното ковање на градовите. Севс најчесто се претставува во портрет, или седнат на престол, при што во едната рака држи скиптар додека во другата - орел. При претставувањето на орелот постојат повеќе варијанти: орел кој мирно стои, два орла поставени еден наспроти друг, орел кој раскинува змија со своите канџи (понекогаш држејќи молња), или пак прикажан во едната рака на Севс.

Претставувањето на орелот како атрибут и придружник на Севс, во антиката може да се следи на огромен број најразновидни наоди. Сепак, според

²⁷⁹ Düll, 1977, 356, N.164.

²⁸⁰ Битракова– Грозданова, 1999, 240.

²⁸¹ Марић, 1933 (репринт 2003), 57.

²⁸² Шелдаров, Лилчиќ, 1994.

истражувањата може да се заклучи дека орелот не бил отсекогаш атрибут на овој бог, туку оваа асоцијација е создадена подоцна. Така, орелот како негов атрибут не се споменува во Хомеровите поеми ниту кај Хесиод при описот на битката со Гигантите. Орелот во улога на гласник на Севс се споменува дури на почетокот од V век п.н.е., и тоа кај Пиндар, а потоа и кај Софокле и Аристофан. Се смета дека сликата на Севс кој држи молња во десната рака, при што во неговата лева испружена рака стои орел, настанала на Пелопонез, во Аркадија, каде е посведочено почитувањето на небесниот бог. Имено, на еден од врвовите на планината *Lykaion* е откриено светилиште посветено на Севс во кое, според описите на Паузаниј, постоел жртвеник, фланкиран со столбови, на чии врвови бил поставен по еден златен орел, свртени кон исток.²⁸³ Оттаму, подоцна ваквата претстава се шири, најпрво во Олимпија, која се смета за уште еден култен центар посветен на Севс, и тоа преку монетите, вазното сликарство и скулптурата. Не треба да се заборава и познатата хриселефантиската статуа на Фидиј која го прикажувала овој бог, меѓу другото и со орел поставен на врвот од неговиот скиптар. Од Пелопонез, подоцна претставата на Севс со орел се шири и во северна Грција, каде веќе во IV век п.н.е. таа станува вообичаена и често присутна.²⁸⁴

Орелот (*aetos dios*) на Севс е доста споменуван и во историските извори и од страна на античките писатели и митографи, со цел да се објасни или открие причината за нивната толку блиска врска. За разлика од археологијата, која се обидува точно и научно да ја определи врската помеѓу Севс и орелот, во митологијата таа постоела уште од искона. Според една од повеќето верзии, Севс бил одгледан на Крит во пештерата Дикте, од страна на две нимфи. Секој ден еден орел (во друга верзија тоа биле пчели) на малиот бог му носел нектар.²⁸⁵ И во текот на борбата против Титаните, Севс забележал орел како лета што било протолкувано како добар знак, односно знак за претстојната победа, па затоа подоцна Севс ќе ја постави оваа птица помеѓу ѕвездите.²⁸⁶ Во прилог на оваа релација можат да се приложат и други легенди. Така, според еден локален култ, Перифанг, едниот од краевите на Атина кој владеел уште пред времето на Кекроп, бил познат по својата побожност кон Аполон и праведното владеење, па

²⁸³ Pausanias, VIII. 38. 7.

²⁸⁴ Mylonas, 1946, 203–207.

²⁸⁵ Athenaeus, *Deipnosophistae* XI. 80.

²⁸⁶ Aglaosthenes - Naxiaca, fragment 2, цитирано според *Pseudo-Hyginus, Astronomica* 2. 16.

затоа луѓето многу го почитувале, дури до степен на божество. Поради тоа Севс станал љубоморен, па посакал да го убие со молња. Сепак, по молбата на Аполон, тој се премислил и го претворил Перифанта во орел и го направил крал на сите птици, за да го чува неговиот скиптар и да стои до неговиот престол.²⁸⁷ Познат е и митот за Ганимед (најубавиот меѓу смртниците), споменат кај бројни антички писатели, во кој ќе се заљуби и самиот Севс. Потоа ќе се претвори во орел и ќе го грабне, за да го пренесе на Олимп меѓу бесмртните, за да им налива нектар на боговите (во друга верзија тој ќе го прати орелот за да го грабне). Оваа тема била доста прикажувана во ликовната уметност и вазното сликарство, особено од IV век п.н.е., каде Ганимед секогаш се прикажува заедно со орелот.²⁸⁸

Посебен аспект од симболиката на орелот се однесува на неговото често прикажување во борба со змија. Оваа сцена е мошне застапена на најразновинди археолошки наоди, особено во рамките на вазното сликарство и на монетите. Толкувањето на сцената може да биде различно, зависно од контекстот во кој е прикажана. Треба да се напомене дека борбата помеѓу орелот и змијата е тема којашто е широко распространета во бројни религии и митологии, а често и хронолошките рамки на нејзината застапеност се доста широки. Во принцип, најзастапено е толкувањето поврзано со борбата меѓу доброто и злото односно конфронтацијата кои претставуваат непомирливи принципи кои се сами по себе се заемно спротивставени. Тука орелот го симболизира позитивниот аспект, врзан за соларноста и небесните богови, додека змијата е отелотворување на злото и застапник на подземните сили врзани за земјата и хтонските сфери. Конфликтот на овие два антагонизми е вечен и постојан, па како најважен принцип на дуалистичката теологија има несогледливо влијание врз социо-религиското живеење и творештво во антиката. Еден илустративен пример се среќава и кај Хомер,²⁸⁹ при неговиот опис на нападот на Тројанците врз грчките бродови. Имено, при тој настан се појавил орел со змија во клунот, но змијата успеала да се ослободи и паднала помеѓу тројанските војници. Тоа било протолкувано како лош знак, па и нападот врз бродовите не успеал. Но, сцената како орел држи змија во канците или во клунот, може да има и заштитничко т.е. апотропејско значење, кога на пример е претставена на војнички штит²⁹⁰ при

²⁸⁷ Antoninus Liberalis, *Metamorphoses*, 6.

²⁸⁸ Срејовић, Цермановић- Кузмановић, 1992, 91-92.

²⁸⁹ Homer, *Illiad*, XII, 201.

²⁹⁰ Wittkower 1939, 309-310.

што во случајов имаме примена на принципот на симпатетична магија (такви примери имаме во коринтското вазно сликарство од VI век п.н.е.). И смислата за претставувањето на оваа сцена на монетите се бара во желбата на владетелите за освојување или задржување на политичката моќ и воена супермација.²⁹¹

Page | 76

- Желка

Споменици на Хермес

Присуството на претставата на желката помеѓу археолошките наоди од територијата на Р. Македонија е исклучително ретка. На арата од Мажучиште од II век, посветена на богот Хермес, на едно од украсните полиња, прикажана е желка (Т.ХІХ.5, кат.бр.87). Од митологијата е познато дека желката, заедно со петелот и говедото исто така претставени на украсните полиња на арата, претставува еден од главните атрибути на божеството, поврзувајќи се со митот за Хелона која не сакајќи да ја напушти куќата, не присуствувала на свадбата на Севс и Хера, па затоа Хермес заедно со куќата ја фрлил в река каде што се претворила во желка.²⁹² Оваа митолошка сцена ја прикажува приврзаноста кон куќата, сопствениот дом и средина, значења кои најверојатно се резултат на некој постар и заборавен мит, во кој се потенцира односот на жената и куќата, а желката се јавува како епифанија на божицата која била заштитничка и покровителка на домот.²⁹³

3.3.2. Надгробни споменици

На оваа група археолошки наоди животните се јавуваат во улога на фунерарни симболи, како дел од гробната симболика на античките стели, заедно со таму присутните вегетативни и геометриски мотиви. Од нив најзастапени се змијата и коњот, додека делфинот и птиците се јавуваат значително поретко.

²⁹¹ Wittkower 1939, 310.

²⁹² Срејовић, Цермановић- Кузмановић, 1992, 457.

²⁹³ Чаусидис 2017, 837.

- Змија

Змијата е можеби еден од најзначајните симболи што се среќаваат на надгробните споменици. На територијата на Р. Македонија се откриени повеќе типови надгробни споменици, од кои се за нас од особен интерес се оние на кои е претставена змијата. Изгледот и контекстот во кој се јавува ова животно можат да бидат добра основа во откривањето на неговото значење во рамките на иконографијата и идејната основа на овие споменици. Тука може да се смета на изразитото хтонично значење на овој зооморфен симбол и неговата силна врска со подземниот свет т.е. светот на мртвите. Змијата е редовно присутна на стелите од македонскиот регион, и тоа како кај оние од класичниот и хеленистичкиот, така и кај подоцнежните од римскиот период. Според воспоставените канони на тогашната фунерарна ликовност, главно е претставувана на аглите од споменикот или отстрана, најчесто извиена околу дрво. Се смета дека нејзиниот приказ имал прилично определено значење и функција. Змијата е често придружена со претстава на коњ, уште еден нагласено хтонски симбол, кој на надгробните споменици и не мора секогаш да го носи токму ваквиот предзнак.²⁹⁴

Еден од познатите иконографски типови кај сепулкралните споменици е мотивот на гозба каде змијата, заедно со коњот, се редовно присутни. Инаку, се смета дека мотивот на гозба потекнува од Мала Азија од каде, преку Јонија и Кипар, е пренесен на запад. Во Атика е констатиран на вотивните споменици од V век п.н.е., обично посветувани на разни херои, додека во IV век п.н.е. тој добива и сепулкрално значење. Атрибутите змија и коњ се задолжително присутни на атичките надгробни споменици, но преземени од оние со вотивен карактер.²⁹⁵ Нивното значење се поврзува со хероизацијата на покојникот, обичај што станува особено доминантен во хеленистичкиот период, кога обичниот покојник се изедначува со херојот, т.е. кога хероизацијата на обичните покојници доживува најголема популарност. Таква претстава сретнуваме на стелата од Хераклеја,²⁹⁶ датирана во III-II век п.н.е., каде покојникот е прикажан во семеен круг, полулегнат на клине, со рака поставена во знак на простување со ближните.

²⁹⁴ Од постарата литература, но доста корисна, за проблемот на претставувањето на змијата и коњот на камените споменици, овде издвојуваме: Gardner, 1884, p. 105-142; Rouse, 1902, ch. I, p. 3-36; Harrison, 1903, p. 350-363; Harrison, 1912, p. 307-316.

²⁹⁵ Битракова-Грозданова, 1987, 116.

²⁹⁶ Јосифовска, 1961, 24-25, сл.4; Битракова-Грозданова, 1987, 116-118, Т.І.3.

Зад него е прикажана змија, извиена околу едно дрво, а над него протом на коњ (Т.ХХIV.1, кат.бр.114). На еден друг споменик, од некрополата во Исар-Марвинци,²⁹⁷ датиран во раноримскиот период, се наоѓа релјеф со сцена на theoxenia, каде покојничката, седната на стол, се разделува од своите најблиски. Изгледот на споменикот укажува на припадноста на покојничката на некое угледното и богато семејство. Фигурите на коњот и змијата, прикажани во горниот агол, ја симболизираат нејзината хероизација (Т.ХХV.1, кат.бр.118).

На една друга стела од Марвинци (тип „наискус“) е прикажан воин, облечен во хитон, фронтално поставен, со копје во десната рака, македонски штит во другата и шлем на главата. До него е поставен жртвеник, а покрај самото копје е прикажана змија. Споменикот се датира на преминот од II кон I век пред н.е (Т.ХХIV.4, кат.бр.117). Во хеленистичкиот период приказот, на војниците на надгробните релјефи е често придружуван со фигура на коњ и тоа како хтонски симбол или како означувач на социјалниот ранг на покојникот. На посочената стела овој знак недостасува при што змијата може да се третира како симбол на реинкарнација после смртта.²⁹⁸

Заедничката претстава на коњот и змијата е карактеристична и за надгробните споменици од групата „Тракиски коњаник“ – група која често се среќава на територијата на Р. Македонија во римскиот период. Оставајќи ја настрана се уште неразјаснетата проблематика околу овој вид споменици (пред се околу нивниот карактер и функција, име на херосот и самиот култ), тука ќе се задржиме само на змијата, задолжително присутна во иконографската шема на спомениците и тоа како симбол или декоративен елемент. Имајќи ги предвид само спомениците од надгробен тип, се верува дека и кај нив, како и на другите надгробни релјефи, змијата укажува на подземниот свет, но и како инкарнација на смртта. Всушност, тие се посветувани на покојникот кој може да се идентификува со далечниот предок, т.е. херојот, прикажан на коњ (тема која е доста често користена во античкиот период) преку кого всушност и се реализирала негова хероизација.

Познато е дека Дионис е почитуван и како бог на бесмртноста, поврзан со светот на подземјето и мртвите поради што тој често се среќава на фунерарните сцени. Преку присуството на змијата како еден од неговите атрибути, уште

²⁹⁷ Соколовска, Крстевски, 2011, 275-281, сл.1,2,3,4.

²⁹⁸ Битракова-Грозданова, 1987, 119-120, Т.П, 2.

повеќе неговата симболика и функции поврзани со бесмртноста. Од Хераклеја потекнува една стела (од римскиот царски период) на која Дионис е прикажан гол, помеѓу гроздови од винова лоза, со тирс во десната рака, придружен со едно од неговите свети животни (веројатно пантер). Во горниот дел од споменикот, во тимпанонското поле, се прикажани две симетрично извиени змии, а помеѓу нив сад (веројатно урна?) со месечина над неа²⁹⁹ (Т.XXX.2, кат.бр.144).

Во римскиот период се јавуваат уште неколку funerални стели на кои змијата е прикажана како htonски симбол. Еден посебен пример претставува стелата од Скупи, во чие тимпанонското поле е прикажан жртвеник, а над него луцерна и уште еден помал жртвеник на кој се издига столб на кој пак се извикува змија. Над нив е прикажана уште една змија. Во полето каде што е врежан натписот се наоѓаат уште три змии; две конфронтирани змии во горниот дел и една под самиот натпис³⁰⁰ (Т.XXVI.2, кат.бр.125). На цоклето на стелата од Филиповце е прикажана жена која лежи на гробно легло, а до неа има змија којашто ја допира³⁰¹ (кат.бр.139). На релјефот од Велес, во забатот се прикажани две змии, а под нив фронтално прикажана брачна двојка, облечени во хитон и химатион³⁰² (Т.XXX.3, кат.бр.145). На сиве овие релјефи змијата носи htonско значење, во релација со подземниот свет, како симбол на смртта, реинкарнацијата и бесмртноста. Сите стели се датирани од I до III век.

- Коњ

Претставите на коњ се мошне чести на надгробните споменици. Се јавуваат почнувајќи од хеленистичкиот период и натаму низ целиот период на римското владеење во Македонија. Толкувањето на овој мотив на спомениците е врзано со општите сознанија според кои коњот е htonско животно, најчесто во релација со смртта, што добро се вклопува со funerарниот карактер на објектите на кои е претставен. Сепак, постојат и такви споменици кај кои ова објаснување не е секогаш доволно, односно не ја објаснува на задоволително ниво значењето на животното, во сооднос со другите на него прикажани елементи. Но, од друга

²⁹⁹ Јосифовска 1961, 81-82, бр.331. Кон овој споменик може да се приклучи и фрагментот од надгробна плоча од Прилепец, каде во калканот е релјефно прикажана змија, а во правоаголното поле листови од винова лоза, што повторно укажува на Дионис (Вулић 1941-48, 179, бр.376).

³⁰⁰ Корачевик 1977, 148-154.

³⁰¹ Керамитчиев 1973, 193-196.

³⁰² Вулић 1941-48, 34, бр.82.

страна, постојат и споменици кај кои таквото хтонско толкување на коњот би било сосема погрешно. Иако се работи за ист вид споменици со јасен сепулкрален карактер и намена поврзана со почитувањето на покојниците, тоа само по себе не го оправдува едностраното толкување на овој симбол. Внимателното анализирање на различни примери покажува дека значењето на еден симбол во голема мера зависи од претстава во која е вклучен и поширокиот контекст како што е начинот на нејзиното прикажување и позицијата во однос на останатите ликовни елементи.

Page | 80

Коњската фигура може да биде претставена на два начина. Се чини дека се почести варијантите каде животното е прикажано во цел раст, покрај човечка фигура, за разлика од оние (главно поместени во фронтонот или во релјефното поле на споменикот) кај кои тој е застапен во вид на протом т.е. со главата, вратот и евентуално со предните нозе. Постојат одредени варијации и при изработката и моделирањето на телото на коњот, со што прикажувањето може да биде во плиток или длабок релјеф, во зависност од тоа колку е истакната пластичноста на фигурите и целата сцена. Коњот како симболичен и декоративен елемент, на надгробните стели најчесто се среќава во композициите од типот „надгробна гозба“ или „тракиски коњаник“, како и на оние со претстава на војни или кентуриони, или пак хероизирани покојници. Како што веќе најавивме, овие сцени се јавуваат од хеленистичкиот и опстојуваат низ целиот римски период при што во последниот тие се и најбројни.

Стелите кои прикажуваат надгробна гозба веќе ги претставивме при елаборацијата на мотивот змија. Од постарите примероци, оние кои датираат од времето на хеленистичката епоха, ја споменавме стелата од Хераклеја,³⁰³ каде покојникот е прикажан во полулежечка поза на клине, со женска фигура седната десно од него на стол (Т. XXIV.1, кат.бр.114). Над покојникот е прикажан протом на коњ, а над него змија обвиткана околу едно дрво. Во таа прилика посочивме дека на ваквиот тип споменици змијата и коњот мошне често се прикажуваат заедно, преземени како атрибути од постарите атички вотивни споменици. Во римскиот период, стелите кои прикажуваат надгробна гозба се уште опстојуваат, но интересно е да се забележи дека на ниту еден пример кај нас од римските стели, змијата и коњот не се појавуваат заедно. На стелата од Бардовци

³⁰³ Битракова – Грозданова, 1987, 116-117.

(датирана од крајот на II век), во тимпанонското поле е прикажан покојник во вид на биста, од лево со претстава на коњ во од.³⁰⁴ На една друга доста оштетена стела од Злокуќани, датирана во втората половина на I век, во релјефното поле е прикажана човечка фигура и контури од коњска протома.³⁰⁵ Протом на коњ се среќава и на уште една стела од Бардовци (датирана кон крајот на I век) каде во релјефното поле се прикажани три покојници легнати на клине, облечени во химатион. Кон клинето приоѓаат девојче и момче претставени во цел раст, во подножјето на клинето, од левата страна, е прикажана фигура на жена, облечена во долг химатион, додека од десната страна - мало дете кое води коњ за узди³⁰⁶ (Т.XXVI.3, кат.бр.126). На споменикот од Добри Дол (датиран кон крајот на I век) во релјефното поле е изведена сцена на посмртна гозба. Покојникот е полулегнат на клине, од чија десна страна е прикажано дете, од левата - коњ на висок постамент, додека под клинето има триножно столче³⁰⁷ (Т.XXVI.4, кат.бр.127). Во релјефното поле на стелата од Студена Бара, Пчиња, во плиток релјеф е прикажан покојник полулегнат на клине, од чија десната страна се наоѓа жена седната на столица. Двајцата се облечени во долг химатион, при што од левата страна е прикажан коњ. Стелата е датирана кон крајот на I или почеток на II век³⁰⁸ (кат.бр.128). Сите споменици, освен првиот од Бардовци кој припаѓа на обичен граѓанин, им биле посветени на римски легионери или војни за што дознаваме од натписите испишани на хеленски или латински јазик. Се смета дека кај сите споменици со приказ на надгробна гозба присуството на коњот треба да се разбере како хтонски симбол кој укажува на близината на смртта, но и на херојскиот живот на покојникот и желбата за негова бесмртност.

За разлика од овие стели, на спомениците од Коњук (Т.XXIX.1, кат.бр.141) и Св. Николе (Т.XXV.2, кат.бр.119) коњот ја претставува социјалната положба на покојникот, односно може да укажува на неговата професија во животот, со што тука нема потреба значењето на коњот да се бара во некои подлабоки сфери на религијата. На стелата од Коњук, на цоклето е прикажан коњаник во галоп. Споменикот содржи натпис на латински јазик, а во тимпанонското поле е

³⁰⁴ Dragojević-Josifovska, 1982, 125-126, n°126; Петковски, 2013, 139-140, кат. бр.57.

³⁰⁵ Драгојевиќ- Јосифовска, 1970, 319-323; Драгојевиќ- Јосифовска, (1982), 87, n°60; Петковски 2013, 137-138, кат. бр.87.

³⁰⁶ Dragojević-Josifovska, 1982, 74-75, n°42; Петковски, 2013, 136, кат. бр.88.

³⁰⁷ Драгојевиќ- Јосифовска, 1982, 86-87, n°59; Петковски, 2013, 138, кат. бр.92.

³⁰⁸ Драгојевиќ- Јосифовска, 1982, 176-177, n°233; Петковски, 2013, 140, кат. бр.113.

претставена розета.³⁰⁹ На споменикот од Св. Николе, во тимпанонското поле е прикажана борова шишарка, додека страничните акротерии се декорирани со полупалмети. Во релјефното поле се прикажани две фигури во цел раст, а веднаш под нив - фигура на дете кое води коњ. Долниот дел на стелата содржи натпис на хеленски јазик.³¹⁰

Page | 82

- Делфин

На надгробните споменици од Македонија, како фунерарен симбол се јавува и делфинот, иако неговата појава не е толку честа. Засега се регистрирани само три споменици кои го прикажуваат ова животно. Првиот потекнува од Дебреште³¹¹ и е датиран кон крајот на хеленистичката епоха (Т. XXIV.2, кат.бр.115). Се работи за стела од типот дексиосис, со релјеф на машка и женска фигура кои се поздравуваат и тоа седнати на клине, со нозете поставени на ниско столче, декорирано со бршленов лист. Лево од машката фигура е прикажано момче, додека десно од женската е нејзината слугинка, со кутија на главата и сад во раката. Во горниот дел од споменикот има приказ на наискус со фронтон, во кој се поместени два делфини, а помеѓу нив дванаесетлистен цвет.

Следните два споменици потекнуваат од околината на Скопје и се датираат во римскиот период. Кај првата стела, од Злокуќани,³¹² во средината на полето на тимпанонот е претставена патера и во неа розета фланкирана од два делфина, прикажани стилизирано во плиток релјеф. Долниот дел од споменикот содржи натпис на латински јазик, во осум редови (Т. XXVIII.2, кат.бр.137). На другиот споменик, кој потекнува од Добри Дол,³¹³ фигурите на делфините се поставени на косите страни на тимпанонот. Во релјефното поле се прикажани два букраниони, кои придржуваат една гирланда, на чија средина има розета (Т. XXV.4, кат.бр.123). Во долниот дел се наоѓа натписно поле на латински јазик во девет редови, од каде се дознава дека покојникот потекнувал од градот Салона и припаѓал на IX Клавдиева легија. Овој споменик е важен и затоа што се датира во 100-та година, еден век порано од стелите од Панонија и

³⁰⁹ Јосифовска, 1964, 166-170; B. Josifovska-Dragojević, 1982, 178-179, n°236; Петковски, 2013, кат. бр.111.

³¹⁰ Петковски, 2013, кат. бр.120.

³¹¹ Битракова – Грозданова, 1987, 120, Т. II, 4.

³¹² Dragojević-Josifovska, 1982, 143-144, n°157.

³¹³ Dragojević-Josifovska, 1982, 81-82, n°51.

Далмација, каде што приказот на делфин е карактеристичен за периодот од II-IV век.³¹⁴ Според нашите споменици може да се заклучи дека делфинот како симбол не бил широко прифатен и користен, при што тој многу почесто се јавува на стелите од западните провинции на Царството, отколку во источните. Присутен е, на пример, во источниот дел на провинциите Далмација, Панонија и Дакија, додека во Италија, особено во равенската област се прикажувал заедно со претставата на Медуза.

Page | 83

Присуството на делфинот на надгробните споменици се смета за чиста римска придобивка, преземена од римските сепулкрални традиции, каде што овој симбол имал улога на водач на душите (психопомп) кој има моќ да комуницира со оној свет. Критјаните верувале дека мртвите патуваат до Островите на блажените, качени на грбот на делфини.³¹⁵ Од зачуваните антички извори може јасно да се согледа перцепцијата за делфинот како животно пријателски настроено кон луѓето и нивни спасител од сигурна смрт. Тука ќе наведеме само некои од нив. Најпознат е веројатно случајот со Арион, пренесен од Херодот,³¹⁶ најпознатиот поет и свирач на китара во своето време, кој патувајќи од Тарент кон Коринт со целото свое стекнато богатство се нашол во животна опасност кога морнарите сакале да го ограбат. За да се спаси, тој скокнал во морето при што го спасил еден делфин кој го однел до бреговите на Тенара. Таму подоцна била поставена статуа на човек кој јава делфин. Познат е и случајот со Телемах, синот на Одисеј, кој како дете паднал во морето и бил спасен од делфини.³¹⁷ Интересен е и случајот со Керан, кој исто ќе биде спасен од делфин.³¹⁸ Можат да се набројат и други слични примери во кои делфинот се јавува во улога на спасител. Од митологијата знаеме дека делфинот се поврзува со неколку олимписки богови од грчката религија, како на пример со Аполон. Тука ја имаме предвид Хомеровата химна посветена на овој бог во која се кажува како тој, во форма на делфин, носејќи ги на својот грб критските свештеници, дошол првпат во градот Делфи, од што произлегол и епитетот Аполон *Delphinios*. Делфинот се јавува и како еден од поважните атрибути на боговите Посејдон, Дионис и Афродита. Од пишаните извори можат да се извлечат уште

³¹⁴ Зотовић, 1995, 54-55.

³¹⁵ Шевалие, Гербран, 2005, 241.

³¹⁶ Херодот – Книга I, 23-24.

³¹⁷ Plutarchus - De sollertia animalium, 36.

³¹⁸ Aelianus - De Natura Animalium, VIII, 3.

неколку информации за делфинот. Според известувањата на Хомер и Пиндар делфинот бил сметан за крал на рибите и морето, заштитник на рибарите при што се сметало за неморално да се убие ова животно. Од друга страна, можат да се наведат и доста претстави на делфин на монетите, од кои посебно се издвојуваат примерите од античките Тарент, Сиракуза, Линдос и др.

Сите посочени верувања за благородниот карактер на делфинот и други негови позитивни одлики, со текот на времето придонеле во оформувањето на неговото митско и симболичко значење која може сумарно да се долови преку зборовите на Кимон. Според него делфинот е една персонификација на водниот елемент на небесниот океан, низ кој секоја мртва душа мора да помине за да стигне до својата последна дестинација – островите на блажените или Рајот.³¹⁹ Во тој контекст, делфинот се јавува како полисемичен симбол на Океанот како и во улога на носител или водител на душите (психопомп), кој ќе обезбеди сигурен пат до оној свет. Пошироките анализи на иконографијата на надгробните стели составена од разни симболи, поставени во одредени позиции на самиот споменик и организирани во заемни соодноси, создаваат разни комбинации или варијанти со цел потенцирање на нивните значења, како своевидна иконографска програма со покомплексни значења. Така на пример, симболот на делфинот може да биде комбиниран со розета, полупалмета или со глава на Медуза, со што астралниот аспект се комбинира со земјениот, или водниот со земјениот, нагласувајќи го на тој начин фунерарното значење на целата композиција. Понекогаш се истакнуваат и апотропејските и профилактичните вредности на ова животно, особено во комбинација со претставите на Медуза.³²⁰

- Птица

На надгробните споменици од Македонија може да се сретне и мотивот на птица. На примерокот од с. Десово, Прилеп³²¹ во калканот има претстава на орел со раширени крилја, во едикулата претстава на две човечки фигури, а помеѓу нив дете, додека десно од нив е божицата Афродита (Т.ХХІХ.2, кат.бр.142). Како религиски мотив, орелот е поврзан и со посмртниот култ и тоа особено во

³¹⁹ Pilipović, 2004, 3 со наведена литература.

³²⁰ Pilipović, 2004, 3-5.

³²¹ Вулић, 1941-48, 166, бр.344; Düll, 1977, 269, N.1.

римскиот период. Како симбол на апотеозата и воскреснувањето, орелот има важна улога во римскиот посмртен култ на императорите. Во тој поглед, главен мотив во прикажувањето е сцената во која орелот на својот грб го пренесува императорот кон Рајот, што може да се согледа од претставите на римските монети.³²² Оваа сцена, според Кимон, ќе се прошири од Сирија, каде орелот бил сметан за птица на Сонцето и реинкарнација на владетелот кому тој му служи.³²³ Овој симболичен концепт не бил ограничен само во рамки на империјалниот култ, туку се јавува на многу надгробни споменици кои припаѓале и на обични луѓе. Симболиката на орелот треба да се сфати на два начини - како пренесувач на душите во Рајот, но некогаш и како симбол на самата душа која патува кон него.

Од друга страна, во римскиот период е честа и претставата на покојници кои во рацете држат птица. Тоа се поврзува со верувањето во задгробниот живот и чистата душа на покојникот, па во тој контекст најмногу со младите покојници (најчесто деца) кои прерано го завршиле својот живот. Во овие случаи најчесто се јавува гулабот, веројатно како резултат на почитувањето на автохтоните традиции или пак како влијание од грчкиот културен круг.³²⁴ Еден таков пример потекнува од Прилеп, каде на стелата е прикажано девојче со птица во едната рака и венец во другата³²⁵ (Т. XXVIII.3, кат.бр.138).

3.4. Накит

Накитот обично се смета за категорија предмети која во секојдневниот живот служи како декоративен елемент, како предмет кој го означува статусот на носителот или како амулет со магиска или религиска намена. Поголем број истражувачи овие артефакти ги проучуваат од аспект на нивната типологија т.е. трансформации низ време и простор, техника и стил на изработка, допирајќи го само прагматичниот и утилитарен карактер на овие предмети. Сметаме дека треба исто толкаво внимание да се посвети и на иконографијата и симболиката на накитот, како еден вид медиум преку кој се искажувале одредени религиски

³²² Wittkower, 1939, 311, Pl.51b, 51c.

³²³ Cumont, 1922, 158-159.

³²⁴ Зотовић, 1995, 58-59.

³²⁵ Вулић, 1941-48, 176, бр.370.

пораки, поврзани со егзистенцијата на луѓето, припадници на античките цивилизации. Без многу да навлегуваме во оваа сложена тематика би сакале да нотираме неколку забелешки поврзани со накитот и животните и нивниот меѓусебен однос.

Page | 86

Во прегледот на археолошкиот материјал, во делот за змијата, имавме можност да видиме дека ова животно било претставувано на огромен дел од накитот, и тоа на различен начин, поради што одредени истражувачи со право таквиот начин на изведба го нарекле „змиски стил“. Особена експанзија на овој накит во Македонија се случува со економскиот и трговски подем на овој регион почнувајќи од крајот на VI век п.н.е., проследен со значителни влијанија од истокот (јонски) и од југот (грчки). Постојат убедувања дека прикажувањето на змијата на прстените, белезиите, фибулите и на другиот накит е резултат на одредени верувања поврзани со змијата, широко распространети на Балканот и тоа втемелени врз постарите праисториски традиции. Се смета дека змијата на накит е присутна поради верувањата во нејзиното апотропејско, односно магиско-заштитничко дејство. Голем дел од накитот бил направен со цел да биде носен од страна на луѓето во текот на нивниот секојдневен живот, што значи извесно преиспитување на тезата дека таквиот накит можел да има само погребен карактер (во рамките на погребниот ритуал или како реквизит за задгробниот живот) произлезен од доминантното хтонско значење на змијата и нејзината поврзаност со смртта. Во тој контекст, се чини, треба да се размислува и за накитот кој прикажува лав (или лав со рогови), еден од најчестите и најупотребуваните зооморфни мотиви во хеленистичкото време. Овој мотив се смета за резултат на персиските влијанија во уметноста,³²⁶ како впрочем и приказот на други омилени зооморфни и териоморфни мотиви како што се бикот, кравата, говедото, кучето, овенот и др.³²⁷

Но, некои типови накит можат да се поврзат и со одредено божество. Таков е случајот со златните обетки со приказ на гулабици од Требенишко Кале (Т.XLI.1, кат.бр.200) и Марвинци (Т.XLI.2, кат.бр.205), кои преку приказот на оваа птица можат да се поврзат со култот на Афродита. Добро е познато дека гулабот најмногу се врзувал за оваа божица, што лесно може да се согледа преку

³²⁶ Higgins, 1961, 159-160.

³²⁷ Rendić-Miočević, 1959, 35,

другиот археолошки материјал, но и преку некои историски извори.³²⁸ Обетките со претстава на Ерос, во некои случаи прикажан како јава делфин, исто така би требало да се поврзат со Афродита, земајќи предвид дека ова животно е често прикажувано како нејзин придружник.

Page | 87

3.5. Оружје

Оваа група наоди е претставена само со три примери кои влегуваат во темата на овој труд. Тоа се двата бронзени шлемови од кои првиот, од гробот VIII од некрополата во Требениште, има претстава на коњаници на парагнитидите и сцена со див вепар помеѓу лавови прикажана на челниот дел од шлемот (T.L.3, кат.бр.243). На парагнитидите од другиот шлем откриен на локалитетот Горна Порта, Охрид, прикажани се оновски рогови (T.L.4, кат.бр.244). Третиот пример е мечот од Жданец, Скопје со рачка оформена во вид на коњски протом (кат.бр.245).

За нас од посебен интерес се претставите на животните. Постојат мислења дека приказот на див вепар на шлемот од Требениште е во релација со симболичните вредности на самото животно. Посебното значење кое го има ова животно, како статусен симбол на одредени личности од високата класа и воената аристократија, се карактеризира со израз на моќ, бестрашност и херојство во склоп на есхатолошките верувања за хероизација или дивинизација на истакнатите личности од одредена заедница.³²⁹ Затоа се смета дека прикажувањето на вепар и коњаник на шлемот од Требеништа треба да се сфати како еден вид на сакрализирана воена инсигнија, поврзана со фунералниот симболизам или соларниот култ присутен кај нивните носители.³³⁰ Всушност, сцената на лов на диви животни (лав, дива свиња), како фунерарна тема, била мошне омилена, а меѓу другото, се наоѓа и на фасадата на таканаречената гробницата на Филип II. Познато е дека ловењето на вепар отсекогаш

³²⁸ Aelian, *On Animals* 10. 33; Ovidius, *Metamorphoses*, 13.673, 14.597.

³²⁹ Шелдаров, Лилчиќ 1994, 196, дивниот вепар се среќава и на претставите кај некои монети ковани од античките македонски кралеви. Оваа претстава на животното авторите ја поврзуваат со кралскиот лов, како тест на храброста, базирајќи се на постарите критско-микенски традиции и нивните војници кои носеле кожни капи-шлемови (еден таков е откриен и кај нас) со зашиени заби-катници од див вепар, па така според бројноста на забите можела да се одреди и храброста на воинот.

³³⁰ Theodossiev 2000, 199-200; Blečić 2007, 87-88.

претставувало тежок и опасен предизвик за секој ловец. Организирањето на лов на лавови за високата класа или кралот, претставувало обичај од религиско-магиска природа преку кој владетелот го обезбедувал суверенитетот и правото да владее со народот.³³¹ Во различни култури оваа тема била доста експлатирана при прикажувањето на разни владетели додека на Балканот, во римскиот период таа, преку фигурата на коњаникот-ловец, може да се следи преку спомениците од групата на „Тракиски коњаник“.

³³¹ Проева 2011, 133.

4. Символичките значења на животните и нивната улога во религиските традиции

4.1. Општи Согледувања

Page | 89

Во претходните поглавја на овој труд зборувавме за главните животински мотиви кои можат да се сретнат на археолошките споменици на територијата на Р. Македонија. Главниот акцент беше ставен на самиот археолошки наод, односно на неговиот вид, контекстот на пронаоѓање и главната намена. Во овој дел поголемо внимание ќе посветиме на символичните значења на животните. За таа цел повремено ќе ги напуштиме географските и хронолошки рамки на темата и посебно ќе посветиме внимание на некои праисториски предлошки, кои се важни за нашата тема, со што ќе се обидеме да добиеме што појасна слика за некои од животинските претстави низ историско-религискиот контекст на еден поширок географски простор.

4.2. Змија

4.2.1. Праисториски предлошки

При анализата на символиката и религиското значење на ова животно, неопходно е да се вратиме назад во праисторијата во која можат да се следат самите почетоци на овие традиции. Археолошките остатоци од неолитскиот и енеолитски период јасно покажуваат дека змијата заземала важно место во материјалната и духовната култура на тогашните аграрно-ориентирани заедници од просторот на Југоисточна Европа, вклучувајќи ја и Македонија со соседни централнобалкански области. Претставите на змијата се јавуваат на археолошките предмети со различен карактер и намена изработени од коска, дрво или керамика. При тоа, поради бројноста и разновидноста, најголемо значење имаат керамичките наоди претставени преку садовите (некои секако и со култно значење), ламбите, глинените печати или „жртвените масички“ (мали олтарчиња), како и цртежите на сидовите од градбите. „Декорацијата“ на

површината од садовите, преку разни геометриски мотиви и комбинации е организирана во посебни композиции во која важно место зазема спиралата комбинирана со паралелни линии или точки обоени со различни бои и техники. Оваа “змиска тема”, како што ја нарекува Гимбутас, својата највисока кулминација ја доживува околу 5000-4000 год. п.н.е. кога змијата е целосно интегрирана во духовниот и уметнички систем на неолитска Европа. Разнообразниот материјал со овие мотиви, широко застапен во различни култури, Гимбутас го поврзува со почитувањето на Змиската божица.³³²

Во таа смисла особено заслужува внимание еден керамички фрагмент од Р. Македонија. Се работи за фрагмент од поголем сад со заоблен венец, на кој е прикажана зооморфна претстава на змија, со назначени големи очи и рогови. Во долниот дел е декорирана со барботин убоди. Потекнува од с. Суводол, Битолско, датиран во раниот неолит.³³³ Овој наод засега останува единствен, како по изработката, така и по самата претстава. Во неолитските култури од поширокиот простор на Балканот среќаваме уште неколку предмети со приказ на ова животно. Во Лепенски Вир е пронајден приказ на змија изработен од камен-песочник и еден коскен предмет во вид на стилус во форма на змиско тело и глава на куче во горниот дел. Од Старчевачката „Корош“ култура потекнуваат две фигури од глина за кои се смета дека прикажуваат змии. На лок. Предионица кај Приштина, кој припаѓа на Винчанската култура, под слојот од куќен леп откриена е керамичка фигура на свиена змија, чие тело е декорирано со цик-цак линии и редица од убоди.³³⁴ Во овој случај, се работи за мошне индикативен контекст на пронаоѓање на наодот кој може да укажува на посебен култ кон змијата, поврзан со домашното огниште.

Иако во неолитот можат да се сретнат одредени предмети оформени во вид на змија или такви на кои е претставено ова животно, сепак нивниот број не е голем. Со оглед на отсуството на пишани извори или други подецидни докази, се уште останува во сферите на спекулациите почитувањето на змијата како култно животно во овој период, особено во смисла на некаков изграден култ проследен со соодветни религиски идеи. Важно е да се забележи дека змијата, од страна на неолитскиот човек била перципирана на посебен начин кој засега

³³² За распространетоста на змијата и нејзиното значење во неолитскиот период на Европа в. Gimbutas 1976, 202; 1982, 93-101, 145-151; 1989, 121-137, 228-232, 286-288; 1991, 236-237.

³³³ Симоска, Санев 1976, 42, сл.149.

³³⁴ Stipčević 1981, 48; Venac 2012, 18-19, sl.6, 7.

се уште не е доволно јасен. Колку и да се чинат убедливи расположливите резултати досега презентирани во литературата, останува отворено прашањето околу функциите и значењата на ова животно во духовните сфери.

Археологијата не нуди доволно материјални докази за почитувањето на змијата и во периодот на бронзеното или железното време. Од последниот период од Македонија се познати само мал број предмети кои ја прикажуваат змијата. Се работи за два приврзаци од кои едниот е случаен наод откриен во Гевгелија кај кој, од задната страна, е пластично изведена фигура на змија. Кај вториот, лунуесто свиен приврзок со инкест ажуриран завршеток, откриен во гроб 15 во Марвинци, исто така има стилизирана претстава на змија³³⁵ Присуството на змијата е забележано и кај предметите кои припаѓаат на групата македонски бронзи. Тоа се познатите бронзени пиксиди на чии капачиња понекогаш се појавуваат пар израсоци во вид на змија.³³⁶ Употребата на змијата како мотив, било од религиозни или од уметничко-декоративни потреби, наеднаш се засилува кон крајот на железното време, односно на почетокот на VI век п.н.е. Индикатор за тоа се наодите од Три Челусти и Вртљука кои сведочат за најраниот приказ на змија во охридскиот регион. Слична е ситуацијата и со другите култури на Балканот каде во материјалната култура од периодот на бронзеното и железното време не се посведочени прикази на змија, или барем тие не се доволни за од нив да се воспостават поартикулирани теории и да се црпат аргументирани заклучоци.³³⁷

4.2.2. Домашниот култ на змијата

Еден развиен култ кон змијата е јасно потврден на археолошко ниво, во рамки на бронзенodobната минојска култура. Истражувањата во повеќе

³³⁵ Митревски 1988, 95, Т.Ш. 4, сл.3; Митревски 1999, 83, Т.Ш. 5; Видевски 1999, 99, Т.V.2., в. и Чаусидис 2017, 516-525.

³³⁶ Чаусидис 2017, 72-74.

³³⁷ Stipčević 1981, 48-49, смета дека отсуството на реалистични прикази на змијата се должи на геометризацијата во ликовната уметност од крајот на доцниот неолит, со што одредени геометриско-орнаментални форми (или симболи) го заменуваат нејзиниот реалистичен приказ (брановидни линии, спирали, меандар), тенденција која трае се до крајот на VI век п.н.е., кога со силната општествена промена од тоа време и влијанието од Грција и Етрурија повторно доминира реалистичниот приказ; Вепас 2012, 20, само делумно го прифаќа ова мислење и смета дека причината за отсуството на змијата е резултат на големите миграциски процеси од крајот на неолитот со народи кои имаат поразлична социјална, економска и духовна матрица од своите претходници. За претставата на змијата во Грција во периодот на праисторијата в. Küster 1913, 3-54.

локалитети на Крит, недвосмислено зборуваат за почитувањето на змијата во рамките на домашните светилишта, како заштитник и чувар на живеалиштето. Во овој контекст, треба да се спомнат наодите од домашниот репертоар откриени во Кносос, Gournia, Prinia и Cumasa, од кои се посебно интересни наодите откриени *in situ* во Gournia. Се работи за керамички садови кои имаат цилиндрична форма, во вид на тубулус, со кружен отвор, проширени во долниот дел, но без дно. Од страните имаат по неколку вертикално поставени држалки, а на некои од нив се релјефно прикажани извиени змии и консекративни рогови. Предметите се главно датирани во средното и доцно монојско време, а се протолкувани како „садови за либација“. Со почитувањето на култот на змијата се поврзани и други предмети како што се масичките-олтари на три нозе, направени од теракота како и некои глинени идоли.³³⁸ Слични предмети се пронајдени и на други места на Крит.

И покрај важноста на наведените предмети, за религиозното значење на змијата во минојско време најпечатливо сведочат фигурините од фајанс, откриени во централната палата-светилиште во Кносос, кои прикажуваат женска фигура придружена со змии. Веројатно се работи за приказ на некоја божица прикажана со нејзините животински атрибути.³³⁹

Се смета дека тие ја претставуваат самата Змиска божица, главното домашно божество, почитувано како заштитник на огништето и чувар на благосостојбата на семејството. Ова мислење Артур Еванс го изнесе во своето познато дело во кое ги публикува резултатите од ископувањата на Крит, што беше широко прифатено од научната јавност. Потврда за таквото тврдење се бараше, од една страна, во бројните примери и искуства кај локалното население, со кои Еванс имал можност непосредно да се запознае преку своите археолошки мисии низ Балканот реализирани кон крајот на XIX век. Во овој период на Полуостровот се уште живо опстојувал култот кон змијата како заштитник на домот и семејството, а кој во некои региони опстојува до денес. Овие теории во делата на авторот се илустрирани со повеќе примери проследени и со соодветни паралели од сферите на митологијата и религијата во рамки на древногрчката и другите култури.³⁴⁰ Врз основа на оваа граѓа Еванс заклучува

³³⁸ Evans 1935, 138-150, fig.109-111, 115 a, b.

³³⁹ Evans 1921, 500.

³⁴⁰ Evans 1935, 152-154, со примери од балканските народи.

дека почитувањето на култот на змијата во релација со домот и огништето, денес е општо познат факт кој може да се потврди кај бројни народи ширум Европа и пошироко, на што јасно кажуваат бројни современите етнографски анализи. Но, заслугата на Еванс е во тоа што тој успеа да апострофира на овие традиции преку едно археолошко истражување, кое сведочи за староста и силината на овој култ откриен уште во далечната праисторија на медитеранскиот свет. Page | 93

Во античката грчка религија овој култ е поврзан со врховниот бог Севс, почитуван меѓу другото и како заштитник на куќата, земјата и нејзината плодност. Познат е под различни имиња, како Zeus Herkeios, Zeus Ktesios, Zeus Philios, Zeus Meilichios. Во некои од овие форми, богот е почитуван во облик на змија, што на одреден начин може да изгледа чудно и необично. Таква една форма на ова божество претставува Zeus Ktesios, идентификуван според откриените олтари кои му биле посветени. Од периодот на III век потекнува релјеф, најден во Бојотија, со претстава на змија и натпис Διος Κτησιου.³⁴¹ Во пишаните извори не е споменуван често, но познато е дека бил почитуван како заштитник на куќата, кому му бил посветен домашниот култ при што во негова чест биле приложувани дарови во вид на *panspermia* или *pankarpia*. На сличен начин е посведочен и култот на Zeus Meilichios, почитуван во Атика, во рамки на кој богот неретко бил претставуван како змија.³⁴² Со домашните култови е поврзан и еден аспект од почитувањето на Диоскурите, кои во случајов се јавуваат во улога на домашни богови, симболично претставувани како змии, кои се извиваат околу две амфори. Во прилог на ова е и податокот дека змиите кои што живееле во домовите биле нарекувани Dios kouroi – синови на Севс.³⁴³ Познат е уште еден бог кој се асоцира со почитувањето на домашниот култ и неговата заштита, а е прикажуван во вид на змија. Познат е под името Agathos Daimon (Добриот Дух).³⁴⁴ Слични традиции се забележени и во римската култура. Во фреските од куќите во Помпеја се често прикажувани змии, кои се толкуваат како фактори на заштита од злите сили (во случајов змиите се јавуваат

³⁴¹ Harrison 1912, 297, fig. 79.

³⁴² Nilsson 1961, 67-70, fig.27; причината зошто Севс се јавува во улогата на заштитник на куќата, Нилсон ја бара во далечното минато на Индоевропејците и во нивното патријархално организирано општество, каде врховниот бог е означен како татко на фамилијата, т.е. pater familias, 70-71.

³⁴³ Nilsson 1961, 68-69, 72, fig.29, 31; Nilsson 1964, 124; Nilsson 1927, 282, 470.

³⁴⁴ Nilsson 1927, 283.

во улога на *genius loci*³⁴⁵). Ликовни претстави на змии се среќаваат и на куќните олтари. Како што не известува Плиниј Постариот,³⁴⁶ во секоја римска куќа живееле змии кои биле хранети и одгледувани. Поради тоа, еномото размножување на овие домашни змии можело да се држи под контрола само благодарјќи на пожарите кои во тоа време често ги зафаќале населбите.

Page | 94

Според изложеното, може да се види големото значење што змијата го имала во рамките на домашниот култ, како и нејзината важност за припадниците на античката култура. Самиот домашен култ, спаѓа во сферата на народната религија односно верувањата на пониските слоеви на населението. Оттука, пишаните извори обично за нив ретко известуваат, со што голем дел од верувањата и ритуалите останале непознати. Она што со сигурност се знае е дека во рамките на домашниот култ поврзан со змијата, се извршувале одредени практики или обичаи со кои требало да се обезбеди добрата волја на заштитникот на куќата и домот, персонифициран во ликот на змијата. Во времето на грчкиот политеизам, како што видовме, змијата и ова верување најмногу се поврзува со Севс и некои други богови, кои треба да ја гарантираат сигурноста и заштитата на домот од разни видови зло. Почитувањето се изразуvalo преку подготвување свети оброци наменети за боговите, во случајот на Zeus Ktesios. При овој обичај, наречен *panspermia*, во различни садови се ставало свежа вода, масло и разни видови овошје кои му биле понудувани на богот во вид на дар (соодветна пракса била карактеристична и за аграрните култови). Какво било значењето на ваквото почитување и силината на култот, можеме да видиме од еден податок запишан кај Херодот.³⁴⁷ Имено, според народното верување во Атина, под Акрополот живеела голема змија, која била сметана за света и за која се верувало дека е заштитничка на градот, па оттука секој месец и се носеле дарови во вид на колачи од мед. Кога Персијците се подготвувале да го освојат градот, Атињаните започнале со евакуација, а штом забележале дека даровите, претходно оставени за светата змија, останале недопрени тие сфатиле дека и светата змија го напуштила градот. Според верувањата на граѓаните тоа значело дека градот останал без заштита, па поради тоа сите веднаш ја напуштиле Атина.

³⁴⁵ За улогата на змијата како *genius loci* в. кај Harrison 1912, 301-303, fig. 80, 81; Boyce 1942, 13-22.

³⁴⁶ Plinius, XXIX, 72.

³⁴⁷ Herodotus, VIII, 41.

Интересно е да се спомне дека овие појави во античката религија, наоѓаат свои паралели во денешните народни верувања присутни кај сите балкански народи, кај народите од поширокиот регион на Европа, а слични податоци можат да се сретнат и во други пооддалечени делови од светот. Етнографската литература изобилува со информации кои го потврдуваат мошне почитуваниот култ на змијата како заштитник на домот. Генерално, сите сознанија можат да се сведат на следниот заклучок: змијата живее под прагот и огништето на куќата, за која се смета дека е стопан и покровител на куќата, позната под името *сајбија*. Таа им носи среќа и берикет на куќата и на семејството и затоа е забрането да се убива, бидејќи во тој случај може да настане несреќа или смрт на некој од семејството. Познат е нејзиниот афинитет кон млекото, поради што во оние простори каде змијата се почитува, често луѓето оставаат млеко за да можат змиите да се наранат. Познати се повеќе ритуали со кои змијата се јавува како успешно средство за заштита од зли сили или пак постои верување кое ја истакнува плодносната функција на змијата, со чија помош, преку адекватни постапки, може да помогне кај жените кои не можат да имаат деца. Од друга страна, постојат и спротивни верувања, првенствено поврзани за стравот од змијата, некои дури и тотално контрадикторни, според кои змијата има и негативна улога. Поради тоа често се извршувале и соодветни ритуали со цел заштита од нејзино каснување³⁴⁸ За нашево истражување се особено важни посочените информации од народниот фолклор или остатоците од паганските верувања зачувани во традициите на словенските и балканските популации. Тие ја покажуваат староста на култот, неговата длабока традиција и резистентност која обезбедила негово преживување во текот на огромни хронолошки распон, наспроти бројните етнички и религиски промени низ историјата. Меѓу другото, тие ги покажуваат и античките традиции од територијата на Македонија кои се во фокусот на нашето истражување.

³⁴⁸ Вражиноски 2002, 125-132, со примери од повеќе региони од Македонија. За примери од балканските земји в. Филиповиќ 1950; во поглавјето *Човеков двојник у народном веровању Јужних Словена*, каде зборува за улогата на змијата како анимален двојник на човекот, стр: 212-226; на стр.216 зборува за верувањето во Скопскиот регион (пренесен од друг автор) според кое змијата е пријател и верен сопатник на куќата, но во случај да ја напушти, треба да се очекува несреќа. Ова тврдење Филиповиќ го смета за невалидно поради неможноста да се потврди од други региони, а истовремено се сомнева и во веродостојноста на авторот. Интересно е што овој податок се поклопува со податокот од Херодот споменат погоре.

4.2.3. Култот на мртвите и култот на хероите

Култот на мртвите и култот на хероите претставува уште еден аспект на култот на змијата, не помалку важен од претходниот, кој е повторно фокусиран кон хтонската симболика на ова животно и нејзините врски со смртта. Во научната литература често се истакнува староста на овој култ, чија генеза повторно се лоцира во длабоката праисторија, дури и поконкретно во неолитскиот период. Треба да се напомене дека археолошката наука се уште не успеала поточно во хронолошка смисла да го определи настанок на хтонскиот култ на змијата во рамките на праисториските култури.³⁴⁹ Овој хтонски култ го изразува верувањето на луѓето дека змиите ги претставуваат умрените души или духовите на предците, т.е. тие се нивна реинкарнација. Се смета дека токму поради тоа тие се сметаат за заштитници на куќата, што би требало да значи дека култот на змијата како заштитник на куќата е произлезен од нејзината поврзаност со култот кон мртвите.³⁵⁰ Не постои конкретен одговор зошто точно змијата се поврзува со душите на мртвите. Повеќето од образложенијата за тоа се базираат на некои реални компоненти на змијата: таа живее во земјата т.е. подземјето; таа ненадејно излегува и се враќа во пукнатините во или под куќата; кај луѓето постои страв од ова необично животно. Сиве овие релации со земјата и подземниот свет, кој за човекот биле голема енигма, придонесле кон верувањето дека змијата се раѓа од земјата и по смртта повторно таму се враќа. Од овие релации произлегува и врската помеѓу змијата, хтонските богови, смртта и плодноста. Кај античките народи постоеле и одредени верувања поврзани со змијата и душата на умрените, односно дека змијата ја претставува душата на умрениот, па така мртвите понекогаш биле претставувани во вид на

Page | 96

³⁴⁹ Постојат голем број на археолошки наоди од просторот на Југоисточна Европа, претежно сликана керамика со претстава на змија. Ваквите наоди се најмногу познати од делата на Марија Гимбутас, од кои може да се заклучи дека змијата е позната во периодот на неолитот. Своевиден проблем е правилното интерпретирање на овие наоди, т.е. дали тие треба да се сфатат како чисто декоративни елементи или пак, имаат подлабоко значење како симболи со одредена улога во неолитската религија и мит.

³⁵⁰ Сите истражувачи не се согласуваат со теоријата, според која, сите домашни култови произлегуваат од култот на мртвите. Нилсон, за разлика од Еванс, не смета дека Змиската Божица од Крит има некаква поврзаност со смртта и мртвите, туку нејзината улога ја гледа само како домашна божица задолжена за грижата на куќата и огништето и нивната заштита. Чуварот на куќата, во минатото почитуван во вид на змија, во минојската култура се јавува во антропоморфизирана форма, па затоа и змијата станува нејзин атрибут, в. Nilsson 1927, 283-284; Nilsson 1961, 71-72.

змија.³⁵¹ Во оваа смисла се многу важни некои податоци зачувани во историските извори, како дел од античкото празноверие, затоа што ги отсликуваат некогашните архаични верувања. Плиниј Постариот,³⁵² или Елиј,³⁵³ го пренесуваат верувањето на тогашните луѓе дека р'бетот на умрениот човек се претвора во змија. Соодветни податоци среќаваме и во современиот фолклор, како на пример верувањата дека змиите влегуваат во гробот на покојникот и му ги пијат очите,³⁵⁴ додека во неговата коса прават гнездо. Или пак верувањето дека змиите ги јадат мртвите тела на луѓето земјки ги со тоа нивните души.³⁵⁵

Page | 97

Покрај значајната улога во домашниот култ и култот на мртвите, змијата е многу важен симбол и во култот на хероите, кој претставува едно посебно обележје на древногрчката религија. Всушност, култот на мртвите (т.е. предците) и култот на хероите во многу нешта се слични, а може да се каже дека потекнуваат од исти корен или идеја, со таа разлика што првиот е негуван во помала, семејна варијанта, додека вториот може да биде почитуван од целата заедница или држава. Без навлегување во сложената природа на херојскиот култ, тука само би ги подвлекле неговите основни карактеристики. Се работи за почитување на една избрана личност, обично далечен предок, која поради одредени заслуги за заедницата, се стекнала со посебно право да биде препознаена и запаметена како херој. Култот на оваа личност е тесно поврзан со местото каде што се верува дека е погребан (гроб, гробница), кое поради тоа се сметала за свето место. Најважната компонента за нас е тоа што оваа хероизирана личност е често претставувана во вид на змија. Се работи за многу старо верување кое своето потекло може да го води од анималните култови и фетишизмот, еден примитивен аспект на религија кој, иако непознат за Хомер, успеал да преживее и да го зачува своето значење и во подоцнежните историски периоди. Змијата како мотив мошне често се среќава на различни археолошки споменици, претежно од фунерарен карактер (гробници или олтари посветени на хероите или мртвите), но кај овие примери посоченото нејзиното значење можело веќе да биде и заборавено или пак зачувано само кај одредени елитни членови на општеството (мудреци, свештеници, уметници, филозофи).

³⁵¹ Rode 1991, 154, zab. 87., Чаусидис 1994, 62-65.

³⁵² Plinius, VII, 172.

³⁵³ Aelianus, I, 51.

³⁵⁴ Вражиноски 2002, 132.

³⁵⁵ Küster 1913, 64.

Религијата и митологијата зачувале доволен број примери од кои може да се согледа врската помеѓу херојот и змијата. Најилустративни се оние од древногрчката религија кои се однесуваат на древните митски кралеви, кои можат да се следат наназад се до микенско време. Врз основа на бројни случаи може да се заклучи дека во оваа култура хероите биле прикажувани и почитувани во облик на змија. Најстариот атински херој – Кекроп, по потекло од Египет, е почитуван поради своите големи дела, конкретно поради тоа што ги донел во Атина законите и обичаите на погребување, го основал моногамниот брак меѓу мажот и жената, ја култивирал маслинката, го изградил Атинскиот Акропол, го изумил писмото и др. Се верувало дека тој се родил од земјата како човек-змија, при што за неговата мајка се смета Геа. Во вазното сликарство и релјефите е прикажуван како човек во горниот дел од телото, додека неговиот долен дел му е без нозе и завршува во вид на змиска опашка.³⁵⁶ Сличен е и митот за Ерихтониј, вториот митски крал на Атина, наследникот на Кекроп, исто така роден од Геа. Според познатата сцена од црвенофигуралното вазно сликарство, Геа го предава на Атена, која ќе го стави во ковчег што го чуваат две змии. Ерихтониј е прикажуван како мало дете, но понекогаш и во вид на змија.³⁵⁷

Интересен е податокот, добиен од Плутарх, дека змијата е животно што најмногу се поврзува со хероите.³⁵⁸ Во поморската битка кај Саламина во 480 година п.н.е. помеѓу Грците и Персијците, покрај бродовите се појавила голема змија која, според делфиското пророштво, всушност бил Кихреј, локален херој кој дошол да им помогне на Грците.³⁵⁹

Археолошкиот материјал, исто така дава една илустративна слика за тесната поврзаност на змијата со хероите. Станува збор за огромен број примери од камената пластика, односно вотивни и надгробни споменици откриени во

³⁵⁶ Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1992, 198; Harrison 1912, 261-263, fig. 63.

³⁵⁷ Harrison 1912, 264-265, fig. 64a, b, 65. Познато е дека божицата Атина е тесно поврзана со змијата, како нејзин атрибут и свето животно. Така е и претставена на познатата статуа од Фидиј, чија копија е најдена и во Хераклеја, каде под нејзиниот штит е прикажана змија. Пausаниј во неговиот опис на Грција (1.24,7), оваа змија ја идентификува со Ерихтониј. Во современата наука ова мислење е само делумно прифатено (в. Harrison, 1912, p.267). Од друга страна, Нилсон смета дека, во случајот на Ерихтониј, се работи за подоцнежен митолошки производ. Змијата и божицата Атена се поврзуваат заедно и во други делови на античка Грција (Бојотија), а не само во Атина. Всушност, Атена е наследничка на минојската домашна божица која, како што претходно видовме, е тесно поврзана со змијата како заштитничка на куќата. Во античко време таа функција ја преземе Атена како заштитник на градот и државата, а змијата се сретнува под терминот *οἰκοῦρος* *οφίς*, имајќи ја тука предвид и претходно споменатата приказна на Херодот (VII,41), Nilsson 1927, 427-428.

³⁵⁸ Plutarch, 39.

³⁵⁹ Pausanias I. 36. 1.

Грција, Медитеранот но и пошироко. Тука пред се мислиме на релјефите со претстави на херои и хероини од т.н. тип “херојска гозба” (Hero feast, Totenmahl) кои се за нас значајни затоа што претставата на змијата на овие релјефи е константно присутна, но скоро секогаш придружувана од претставата на коњот. Не секогаш е можно да се направи јасна дистинкција на категоријата на овие споменици односно дали тие имаат вотивен или надгробен карактер. Иако дел од нив немале натписи или тие се уништени, пронаоѓањето на значителе број од нив во светилишта, а не во гробници или некрополи, зборува за нивната вотивна намена. Покрај тоа, многу од овие релјефи се посветувани на Дионис и неговиот хтонски култ, Асклепиј или Севс (Meilihios или Philios).³⁶⁰

4.2.4. Локални змиски култови

Скоро сите досега разгледани примери кои потекнуваат од Р. Македонија, главно претставуваат дел од античката грчко-римската култура поврзана со нивната религија и митологија. Во овој регион е потврдено почитувањето и на други божества т.е. култови со нагласен „змиски предзнак“ кои се сметаат за домашни односно почитувани од страна на местното население. Најверојатно се работи за автохтони предантички традиции кои успеале да го преживеат силниот процес на хеленизација и романизација, па дури и подоцнежната христијанизација. Се работи за особено значајни традиции, меѓу другото и поради тоа што преку нив во Македонија може да се следи одреден континуитет во почитувањето на змијата, од праисторијата до денес. Тука ги имаме предвид етнолошките факти кои укажуваат на постоење до најново време на култови поврзани со змијата, особено во руралните средини. Спорадичноста и недоволната транспарентност на материјалните факти за овие култови не нуди доволно податоци за самата природа и карактер на овие традиции, со што засега е оневозможено нивното поегзактно истражување. Засега со сигурност може да се одреди пред се нивната хронолошка и географска позиција.

Овој тип споменици се откриени главно на просторот на античка Пајонија, односно околу пошироката регија на денешен Прилеп и Велес. Еден од најпознатите наоди, забележан од најраните истражувачи е вотивниот релјеф

³⁶⁰ Larson 1995, 43-44 и таму цитирана литература.

од Тројаци-Плетвар, издлабен е во жива карпа.³⁶¹ Прикажува змија што се издига над еден сад во кој стои јајцевиден предмет (јајце или шишарка), додека од левата страна се наоѓа натпис (Т.ХХII.1, кат.бр.90). Текстот е од вотивен карактер, испишан по нарачка на римскиот ветеран Тибериј Клавдиј Руф, а посветен на божеството Дракон, кој на овие простори очевидно бил почитуван во вид на змија.

Τι(βέριος) Κλαύδιος Ρουφος ου-
Ετρανός εκ πραιτω-
ρίου Δράκοντι τώ
ωδε τειμω-
μένω δωρον

Потврда за почитувањето на Дракон среќаваме и на натписот од Сопот,³⁶² северно од Велес, исто така на пајонски простор:

Iovi et Iuno-
ni et Dracco-
ni (!) et Dracce-
nae (!) et Ale-
xandro Epi-
tynchanus s (ervus)
[F]uri Octavi[ani]
c(larissimi) v(iri) posuit.

Кон овие споменици можеби треба да додадеме и еден интересен релјеф (оштетен во едниот дел) кој потекнува од с. Караслари, Велес, каде е прикажана змија во предимензионирана форма, со глава наведната кон раката на женска фигура во која се наоѓа некаков нејасен предмет (јајце?) насочен кон устата на змијата (Т.ХХII.2, кат.бр.111). Останува нејасно, дали женскиот лик, претставен en face, облечена во хитон, треба да се идентификува со божицата Дракена или Хигија.³⁶³ Змија имало и на другиот крај од релјефот од која зачувана само дел од главата.

³⁶¹ Марић 1933, 49-50., в. и Чаусидис 2017, 83-85.

³⁶² Вулић 1941-48, 33, бр.80; Dragojević-Josifovska 1982, 54-55, по.10 со цитирана литература; дополнително в. и Šašel-Kos 1991, p. 186-190.

³⁶³ Релјефот, според Вулић, би можел да се поврзе со почитувањето на Дракон и Дракена, в. Вулић 1941-48, 315, бр.105; в. и Düll 1977, 139, N.184, Abb.52, која смета дека прикажаната фигура на

Змијата како централна тема се среќава и на групата вотивни релјефи откриени во Варош-Прилеп,³⁶⁴ Чашка³⁶⁵ и Ореовец.³⁶⁶ Претставите се состојат од две афронтирани змии што се издигнаат над еден сад поставен на жртвеник при што во него се наоѓа некаков предмет (јајце или шишарка?) (Т.ХХII.3,4,5, Page | 101 кат.бр.108,109,110). Овие споменици, објавени од страна на З. Дил датирани во првата половина на III век, заокружуваат една локална појава, реализирани во плиток рустично изведен релјеф. Иако јасно сведочат за постоењето на посебни култови поврзани со змијата во некогашниот пајонски простор, за нивниот карактер и значење тешко дека може подетално да се говори. Дракон главно се поврзува со почитувањето на природата, вегетацијата, регенерацијата и плодноста, со што тој најмногу се доближува до Дионис, кој кај Пајонците е потврден и под епихорската форма *Dyalos*.³⁶⁷ Иако наведените релјефи не можат директно да се поврзат со Дионис, можат да се насетат одредени блискости со ова божество.

Еден специфичен змиски култ е потврден и во охридскиот регион. Со пронаоѓањето на некрополата во Требениште и други археолошки истражувања извршени во оваа област беа откриени поголем број артефакти кои носат претстава на змија, пред се, бронзени и сребрените садови, за дел од кои се смета дека имаат култно значење. Во обид за подлабока анализа и интерпретација на овој комплекс наоди, од страна на повеќе истражувачи е потенцирана нивната можна врска со митот за Кадмо и Хармонија, забележен преку повеќе историски извори од грчко-римскиот свет. Темата за херојскиот пар била особено популарна во времето на класичниот период, затоа и често претставувана во уметноста, вазното сликарство и монетите.

Сметаме дека е неопходно, на почетокот да се приложи кратко сизже на митот за Кадмо и Хармонија:

божицата би требало да се идентификува со Хигија, а самиот споменик - со култот на Асклепиј и Хигија.

³⁶⁴ Düll 1977, 404, N.258.

³⁶⁵ Düll 1977, 403-404, N.257.

³⁶⁶ Düll 1977, 405, N.260.

³⁶⁷ Bitrakova-Grozdanova 1992, 71-72; Bitrakova-Grozdanova 1999, 160-166, авторката релјефите со претстава на змија ги гледа во контекст на почитувањето на Дионис кај Пајонците, в. и Проева 1996, 136, главно ги поврзува со почитувањето на змиските божества во Македонија. Според приказот на иконографијата на овие релјефи, тие можат да се поврзат и со египетскиот *Agathodaimon* (Добриот дух), кој во себе ги поврзува верувањата за аграрниот култ, хтонските сили и есхатолошките аспекти во релација со богот Дионис, в. и Nikoloska 2015, 260, со посочена литература.

Кадмо бил син на Агенор и Телефаса. Кога Севс, во обличје на бик, ја украде Европа и ја однел на Крит, Агенор им наредил на своите три сина (Кадмо, Феникс и Киликс) да ја пронајдат и без неа да не се враќаат во својата родна земја. По неуспешното трагање, Кадмо и неговата мајка се населиле во Тракија, каде што биле добро примени. По смртта на Телефаса, Кадмо отишол во Делфи каде пророштвото му сутерирало да се откаже од барањето на неговата сестра и да основа град на местото каде што ќе застане една крава. Кадмо го послушал советот, купил крава од стадото на Пелагон и почнал да ја следи се до Беотија. Таму кравата паднала од исцрпеност, така што Кадмо на местото подоцна ќе го основа градот Теба. Сакајќи да ја жртвува кравата во чест на Атена, тој им наредил на своите другари да донесат вода. Тие нашле еден извор чуван од страна на змеј (или змија). Во гнев Кадмо го убил змејот за кого се покажало дека е син на Арес, поради што, Кадмо морал како казна да му служи на овој бог цели осум години. По отслужувањето на казната, Атена му подарила кралство, а Севс му ја дал за жена Хармонија. На нивната свадба дошле сите богови. Подоцна Кадмо и Хармонија отишле на север кај Енхелејците, кои биле во војна со Илирите. Енхелејците ќе бидат советувани дека ако го прифатат Кадмо за нивни водач ќе ги победат Илирите. Така и се случило. Кадмо ги победил Илирите. При крајот на својот живот, заедно со Хармонија, тие ќе се претворат во змии, а подоцна Севс ќе ги испрати на Елисејските полиња.³⁶⁸

Покрај тоа што Енхелејците се познати како народ кој го населувал поширокиот простор околу Охридското Езеро (каде што живеат јагули) во историските извори Енхелејците се споменуваат и како население кое живеело околу областа на езерото Копайда во Беотија, каде исто така живееле големи јагули. Самото име енхелејци с грчко име за јагула – *εὐχελυς*, лат. *anguilla*, старо словенски *Qžь*, а денешната форма јагула е позајмица од романскиот говор. Од јагулите се подготвувало добро јадење, но не само тоа. Кај беотското население постоеле прастари верувања со посебни обредни обичаи, за кои Атињаните имале одбивни чувства, посебно кон Тебанците. Јагулите биле претставувани како божици-девици, им биле жртвувани на боговите, пред тоа китени со венци и описувани со зрна од јачмен и со молитви. На исток од Евбеја, во градот Аретуса биле познати свети јагули со сребрени и златни наушници,

³⁶⁸ Срејовић, Кузмановић-Цермановић 1992, 187-188 и 446-447; за потполн увид за митот и историските извори, со коментари в. Katičić 1977, 5 - 82.

припитомени и хранети од луѓето. Од островот Кос е зачувана митска приказна, за јагулата-змеј, во која јагулите имаат натприродна моќ. На еден селанец секоја година јагула му ја крадела најубавата овца. Тој ја убил, а кога му се јавила во сон и му наредила да ја погребва, тој не ја послушал, па затоа загинал со целото свое семејство. Во класичниот период, јагулите биле користени за добивање на питка вода и уништување на пијавиците во водата од цистерните, метод кој и денеска е користен на островите Крк, Крес и Лошињ.³⁶⁹ Во таква ситуација, лесно може да се поврзе култот на јагулите од Беотија со оние од Охридското Езеро, односно со култот на змијата (се смета дека во праисторијата и антиката луѓето не правеле особена разлика помеѓу змијата и јагулата како два посебни видови), кој тука со својата преселба го донеле Енхелејците, но уште поверојатно почитуван и претходно, кој сега во овој регион наишол на плодна почва.

Посебен проблем претставува чинот на претворањето или трансформацијата на Кадмо и Хармонија во змии, како еден митски елемент во легендите и неговата правилна интерпретација. Ако се разгледаат повеќето историски извори кои ја пренесуваат легендата во различни верзии, ќе се види дека во нив не постои усогласеност за тоа кога точно се случува овој настан. Еврипид, во драмата *Бакхи* (1330-1339), преку говорот на Дионис и неговото пророштво, чинот на трансформација во змии го сместува со доаѓањето на Кадмо во земјата на Енхелејците. Од ова произлегува дека тој во змиско обличје ја води варварската војска при походот низ Грција која подоцна, кај Делфи, ќе биде целосно уништена, како што впрочем било и предвидено во пророштвото. Од друга страна, за разлика од Еврипид, Аполодор во делото *Библиотека*, чинот на трансформација го сместува на крајот од нивниот живот, пред да бидат пренесени на Елисејското поле од страна на Севс. Последнава варијанта од повеќе истражувачи е прифатена како најлогична, имајќи предвид дека Еврипидовата верзија се толкува како изразито митска, поради поетската слобода и театралниот ефект, додека Аполодоровата се смета за еден вид рационализација на самиот мит.³⁷⁰ Денес, повеќето истражувачи чинот на преобразбата во змии на Кадмо и Хармонија го поврзуваат со култот на предците

³⁶⁹ За светоста на јагулите со приказ на историските извори в. R. Katičić 1977, 9–14; Šašel-Kos 1993, 119.

³⁷⁰ Katičić 1977, 25.

и нивната хероизација, во однос на кој на претходните страници заклучивме дека е тесно поврзан со симболиката на змијата поврзана со бесмртноста.³⁷¹

Како што споменавме при прегледот на материјалот во почетниот дел од нашиот труд, змијата е постојано присутна во материјалната култура од охридскиот регион во овој раноантички период, како на пример на накитот или бронзените садови од богатите погребувања. Што се однесува до накитот и значењето на змијата, толкувањето може да се изведе од самата негова намена. Покрај декоративната улога, треба да се смета и на неговото магиско и поконкретно на апотропејското значење, односно користењето како заштита од разни негативни фактори и тоа носен на телото во текот на животот или полаган во гробовите на покојниците.

Но, змиските претстави се присутни и на металните садови, особено интересно прикажани на познатите кратери што денес се чуваат во Белград и Софија, како и на другите помалку атрактивни примероци. На кратерите змијата се јавува на долната зона од прикажаниот женски лик (Горгона Медуза или божица со улога на прародилка-прамајка), со што се отвара едно сложено прашање за уметничкото и митско-религиското размислување и концепцијата на самите нарачателите на овие предмети, кое овде сепак, не може да биде разгледувано.³⁷² Имајќи ја предвид целата археолошка ситуација (начин на погребување, организација на гробовите, приложениот материјал од кој добар дел е со култен карактер), јасно е дека се работи за видни претставници на локалната заедница, после чија смрт е извршен процес на нивна хероизација т.е. дивинизација. Во ова добро се вклопува и присуството на змијата, како симбол на бесмртноста, постојаното раѓање и умирање и реинкарнација, односно палингenezата.³⁷³ Од страна на Катичиќ, како и претходно од други истражувачи, е поставена теза дека во гробовите од Требеништа се погребани еन्हелејските владетели кои своето потекло и род го поврзувале со Кадмо како нивни предок. Впрочем, и кај Страбон³⁷⁴ се сретнува податокот дека еन्हелејските владетели потеклото на својата кралска кука го поврзуваат со родот на Кадмо. Овде повторно се сретнуваме со значењето на змијата во рамките на култот на

³⁷¹ Katičić, 78-79; Šašel-Kos 1993, 116; Kaljanac 2010, 73; За еден вид друго толкување в. Чаусидис 2010, 166-168; Чаусидис 2005, 179.

³⁷² За овој проблем в. Чаусидис 2005, 176-179.

³⁷³ Поповић 1966, 25.

³⁷⁴ Strabo, Geographia, VII 7,8.

предците и нивната хероизација за што веќе говоревме посочувајќи на нивното почитување во овие региони во вид на змија или поконкретно како кукна змија.³⁷⁵

Во историските извори се зачувани одредени податоци за гробот на Кадмо и Хармонија, при што се спомнуваат различни прилично непрецизно определени локации (околу реките Дрим, Војуша и Неретва) каде што овие ликови ќе продолжат да живеат во вид на змии. Додека едни автори споменуваат и храм посветен на нив, кај други автори се дознава дека Кадмо и Хармонија всушност биле претворени во камења со змиски облик. На посочениот географски простор (некаде до Кераунските планини) постоеле две карпи кои се удирале една од друга и предизвикувале силни татнежи, и тоа секогаш кога на тука населените заедници им се заканувала некаква опасност. Овој силно изразен змиски култ ќе продолжи на опстојува уште долго време во свеста на луѓето, што може да се согледа од една позната легенда од подоцнежните периоди (од средината на IV век, а зачувана до новото време). Евидентирана е од страна на Артур Еванс за време на неговата археолошка мисија на Балканот, и тоа композирана според новиот дух на христијанството. Во 365 година во Епидаур (денешен Цавтат) дошол Св. Иларион кој со силината на неговата вера, ја убил змијата што живеела во една пештера, а која им причинувала зло на луѓето, покажувајќи ја со тоа моќта на новата вера. Близу до таа пештера била покажувана уште една, поврзана со легендата за Кадмо и неговата преобразба, подоцна позната по почитувањето на култот на Асклепиј.³⁷⁶

Искажани се одредени мислења и за значењето на змијата како тотемско животно на Илирите, иако ваквите тврдења треба да се прифатат со одредена доза на скептицизам. Оваа теорија се образложува главно преку методите на класичната и модерната филологија според кои името “Illyrii” се поврзува со

³⁷⁵ Хероизацијата на мртвите во врска со почитувањето на змијата е потврдена и кај Илирите, и тоа според резултатите добиени од истражувањата на А. Стипчевиќ, в. 1976, 245 – 251; 1981, 47–59; 1984, 215–223; 1989, 149–152, 157–158. Во тој поглед, често се споменува и наодот од Долно Селце кај Подградец (Р. Албанија), откриен во гроб датиран во втората половина на III век п.н.е. Се работи за метална тока со претстава на борбена сцена на која, во едниот дел е прикажан и змеј. Повеќето истражувачи се согласни околу култниот карактер на претставата, при што толкувањето го насочуваат кон митот за Кадмо, борбата на Енгеланите против Илирите, идентификувајќи го змејот со самиот Кадмо како хероизиран предок или тотем на Енгеланите. Сите истражувачи не се согласуваат со посочените митски толкувања истакнувајќи ги повеќе историските аспекти (в. Јовановиќ 1989, 115 – 133, за ова гледиште в. Проева 2008, 33–44, за досегашните теории со цитираната литература).

³⁷⁶ Наведено според Katičić 1977, 43–44, забелешка 62.

значењето *змија*, како и со зборовите $\iota\lambda\lambda\iota\varsigma$ и $\iota\lambda\lambda\omicron\varsigma$ со значење на свиен, искривен, што повторно се поврзува со змијата. Во тој контекст, станува интересен митот за Илирие, синот на Кадмо и Хармонија за кој дознаваме од зачуваните пишани извори. Откако митскиот брачен пар ја преминал Македонија, нивниот син бил роден на местото на една илирска река. По раѓањето таму бил оставен сам и одгледан од една змија-хранителка, а подоцна, откако ќе порасне, тој ќе ја освои цела таа земја која според него да биде наречена Илирија.³⁷⁷ Нешто слично може да се каже и за Енгеланите, имајќи ја предвид етимологијата на нивниот етноним кој означува јагула, односно народ на јагулите, т.е. јагулари, кои можеби, како што помислува Лисичар, змијата ја имале како клански знак.³⁷⁸

Овие идеи и размислувања можат да се следат и развиваат во натамошните анализи поврзани со оваа проблематика кои неодамна беа детално публикувани во научната литература. Имено, се повеќе се истакнува значењето на јагулите како свети животни поврзани со Енгеланите, но и со Пајонците како нивни соседи. Во Хомеровата Илијада се сретнува еден интересен податок кој може да се спомене во овој контекст, а тоа е борбата помеѓу Астеропај и Ахил, при што, по загинувањето на првиот, неговото тело било фрлено во река, во која, симблочки или реално било јадено од јагули и други риби, што имплицира со одредени заклучоци.³⁷⁹ Ваквиот поетски израз ја сокрива митолошката поврзаност на Пајонците и јагулата, во која може да се насети, нејзиниот статус на зооморфна епифанија на нивниот митски предок, но и значењето на обоготворена река и вода.³⁸⁰ Од друга страна не помалку важен е и хронолошкиот аспект, кој укажува на тоа дека ваквиот култ бил живо присутен во нивната свест уште пред времето на Илијада.³⁸¹ Подоцнежните манифестации на овие верувања можат да се следат и во елементите на материјалната култура, главно низ наодите од некрополата во Требеништа, создадени во еден погоден историски момент, како реминисценција на древните митски верувања, кои успеале да се одржат и покрај бурните историски предизвици.

³⁷⁷ Katičić 1977, 64-65; Šašel-Kos 1993, 125.

³⁷⁸ Lisičar 1953, 248.

³⁷⁹ Хомер, Илијада XXI, 203-204.

³⁸⁰ Повеќе за овие значења в. Чаусидис 2010, 168-171., Čausidis 2012, 275-276.

³⁸¹ Kaljanac 2010, 73.

4.3. Коњ

4.3.1. Праисториски предлошки

Page | 107

- Археозоолошките истражувања.

Овие истражувања покажуваат дека коњот бил ловен во времето на плеистоценот за исхрана кај праисториските луѓе. Распространетоста на коњот е доста варијабилна во географските простори на Европа и Азија. По завршувањето на ледената доба и затоплувањето кое следело во периодот на холоценот, на голем географски простор од Европа коњот ќе исчезне како последица на неповолните климатски услови. Сепак, забележано е негово присуство во затворени енклави на просторот на Северна и Западна Европа, каде што процентот на откриен остеолошки материјал се движи помеѓу 5-10%. Сличен процент покажуваат и истражувањата во Анадолија и Јужен Кавказ. За разлика од нив, степските региони на Украина, Јужна Русија и Казахстан дадоа обилни остеолошки податоци за присуството на коњот и неговата експлоатација по завршувањето на ледената доба, односно во периодот на раниот и среден холоцен. Таму процентот се движи до 40% што јасно укажува на големата експлоатација на коњот и неговата важност во исхраната и добивањето на суровини. На некои локалитети тој ја претставувал основата во исхраната. Околу 5000 г. п.н.е., најголемо присуство на дивниот коњ (*Equus caballus*) е регистрирано во степските предели на Црно Море и Касписката Депресија. Во западните степски делови на Украина, северно од Црното Море и во западните делови на Романија и Бугарија и јужно до Анадолија живеел помал вид (*Equus hydruntinus*), кој бил истребен уште пред 3000-та г. п.н.е. Третиот вид, азиското диво магаре (*Equus hemionus*) живеел во пределот на касписките стеи, Централна Азија и Блискиот Исток.³⁸²

³⁸² Anthony 2007, 197-199.

- Индоевропски верувања

Археозоолошки резултати откриени на теренот, имаат своја рефлексija во подоцнежниот развој на идеологијата и митологијата на Индоевропјаните, поврзана со верувањата и симболичното значење на коњот во нивната култура. Како добар пример за тоа може да се земе обредот на жртвувањето на коњот кај индиските кралеви (*aśvamedhá*) спроведуван при нивната инаугурацијата со кој кралот го обезбедувал суверенитетот и власта врз своето кралство. Коњот се жртвувал во име на военото божество од пантеонот. Ритуалот на жртвување претпоставувал свечена церемонија која започнувала напролет со внимателно селектирање на коњот, кој претходно талкал цела година низ кралството. Потоа следело негово капење во вода, жртвување на други животни при самиот чин (особено куче, овен и коза), а потоа следел чин на подражување на коитус меѓу кралицата и коњот кој го предвеснувал симболичното раѓање на новиот крал. На крај, коњот и другите животни бил распарчуван и нивните делови им биле нудени на разни божества кои требале да му обезбедат сила и богатство на кралството. Овој индиски ритуал се компарира со римскиот ритуал Equus October, посветен на римскиот бог Марс при што, по изведувањето на коњските трки, коњот кој бил поставен од десната страна на победничката бига бил жртвуван преку прободување со копје. Потоа се распарчувал на делови, од кои најважни биле главата и опашката. Во средниот век, сличен ритуал се спроведуван при инаугурацијата на кралевите во Ирска.³⁸³

- Скиптарот од Шуплевец

Една од најстарите ликовни претстави на коњ во Р. Македонија е скиптарот од Шуплевец. Пронајден е како случаен наод, првпат објавен од страна на М. Гарашанин.³⁸⁴ Изработен е од сивокафен камен, со посветла и потемна зрнеста структура (должина 12 cm.), добро измазнет и изработен со голема прецизност. Прикажува делумно стилизирана коњска глава.³⁸⁵ Хронолошкото определување на наодот е прилично несигурно, реализирано врз

³⁸³ Mallory, Adams 1997, 278.

³⁸⁴ Гарашанин, Симоска 1976, 9-41.

³⁸⁵ Колиштркоска-Настева 2005, 61.

основа на други слични наоди пронајдени во Романија и Бугарија кои се со поголема стратиграфска вредност. Имајќи го предвид хронолошкиот однос Бубањ-Салкуца, нашиот скиптар влегува во фазата Бубањ Хум Ia или Ib, со неможност попрецизно да се датира во фазите на културната група Шуплевац-Бакарно Гумно.³⁸⁶ Овој тип наоди досега е откриен на поголемиот простор на Југоисточна Европа, од широкиот простор на Казахстан и Хвалинската култура до територијата на Долен Дунав и Кукутени-Триполската култура во Романија (Салкуца, Касмичеа, Феделешени) и Бугарија (Режево, Драма). Нашиот наод ја претставува најужната точка во овој широк географски ареал. До денес се откриени нешто над 40 примероци од овој вид наоди. Ако ги разгледаме скиптрите од типолошки аспект можеме да кажеме дека тие главно се делат на две поголеми групи. Од една страна се оние изведени пореалистично и од друга поапстрактните (стилизирани, шематизирани), кои и натаму можат да се расчленат на повеќе варијанти според видот на материјалот, изработката и димензиите.

Во обидот да се објасни појавата на зооморфните скиптри, денес постојат главно две теории. Според првата, тие се сметаат како доказ за инвазијата на сточарските племиња на просторот на Балканско-Карпатскиот регион кој пред тоа бил населен со земјоделски популации. Оваа теорија е поткрепена со неколку тврдења. Претставата на коњ би требало да е непозната за земјоделските народи. Доместикацијата и раната употреба на коњот како извор на храна и неговото вклучување во социо-економскиот живот настанува нешто подоцна и главно се поврзува со сточарските степски предели и народите кои таму егзистирале. Откривањето на ваквите наоди во специфични погребувања уште повеќе ја зацврстија тезата за нивното источно потекло. Имено, тие се откриени во т.н. „окер-гробови“ со гробен инвентар типичен за културите во Хвалинск и Среден Стог (разни кремни предмети, орудија и алатки, накит изработен од животински заби, керамика декорирана со луспи од школки, т.н. тип “С” за која, исто така, се смета дека води потекло од степските народи). Појавата на зголемениот број укрепени населби на просторот на Кукутени-Триполската култура (како и пронајденото количество на кремни стрели), но и на поголемиот дел на Балканскиот Полуостров, можат да се протолкуваат како

³⁸⁶ Гарашанин, Симоска 1976, 24.

израз на настапувањето на несигурни времиња. Во прилог на тоа се наведуваат и други докази како што е појавата на опожарените слоеви во населбите како и општата стагнација на енеолитската економија која настанала во периодот на промената на климатските промени, а коинцидира со времето на степските миграции.³⁸⁷

Page | 110

Ваквата миграциона теорија, порано и особено денес, жестоко се критикува од бројни археолози кои сметаат дека посочениот тип популации не мора директно и секогаш да се поврзува со инвазиите на степските народи. Изнесени се различни толкувања според кои сличноста на археолошкиот материјал пронајден во некрополите на Балканско-Карпатскиот регион со оној пронајден во регионот на степите не мора да се разбере исклучиво како процес на насилно доселување и асимилилација. Според новите истражувања е многу веројатно сличноста во материјалната култура да се толкува како еден динамичен феномен на трансформација на културите во социјален и економски смисол во време на зајакнати трговски врски. Всушност, со откривањето на првите предмети од овој вид (скиптрите од Салкуца, Феделшени, Казмичеа) во 30-те година на минатиот век, романските археолози имаа поразлично мислење околу идентификацијата на животното претставено на скиптрите. Се појавија мислења дека можеби се работи за претстава на свиња или дива свиња, како и можноста тие да претставуваат глава на нилски коњ или куче. Понекогаш се определени само како претстава на стилизирана животинска глава.³⁸⁸ Подоцна овие тези беа отфрлени или напуштени и денес доминира ставот дека сепак се работи за претстава на коњ. Од друга страна, се уште се актуелни тезите на одредени археолози за потеклото на скиптрите. Некои сметаат дека нивната појава се должи на мезолитските и неолитските традиции на племињата кои живееле во подрачјето на Северна и Источна Европа, додека други ги оспоруваат овие тези сметајќи дека тие имаат сигурно степско потекло. Има ставови дека појавата на керамиката од типот “C” не мора да има степско потекло, туку нејзината појава може да се должи и на автохтони традиции.³⁸⁹ Според П. Георгиева, резултатите добиени при истражувањата на некрополата во Варна не мораат стриктно да се оценат како степски обележја (што би значело и одредено

³⁸⁷ Георгиева 2005, 144-145.

³⁸⁸ Hartuche 2005, 77-79.

³⁸⁹ Георгиева 2005, 145-146.

етничко дефинирање), туку повеќе како социолошка појава, т.е. прикажување или белег на имотната положба на покојникот. Тука се имаат предвид низа појави, како на пример посипувањето со црвен окер (кое е констатирано и кај пораните гробови од оваа некропола) или полагањето на кремените предмети во гробовите.³⁹⁰

Page | 111

Благодарение на новите истражувања преземени во Бугарија последните декади се дојде до нови интересни откритија. При редовното подводно ископување во Созопол е откриена е коскена лажица (должина 16 cm) на чиј крај од рачката е многу прецизно моделирана тридимензионална глава од коњ. Наодот е датиран во доцноенеолитскиот период, пред самиот крај на културата Варна. Овој наод е доста важен, од една страна поради неговата јасна стратиграфска позиција и хронолошко и културно определување, а од друга страна поради неговите јасни паралели со “класичните” зооморфни скиптри.³⁹¹ Всушност, покрај “класичниот” вид на скиптри, постојат и повеќе други видови како што се оние направени од рог или глина кои имале отвор за прицврстување на рачка, слично како кај камените скиптри. Од друга страна, во некрополата кај Варна се откриени скиптри (но, не зооморфни) изработени од камен, бакар или злато. Како што заклучува П. Георгиева, ваквата појава на положување на скиптрите во гробови била доста раширена во периодот на крајниот енеолит, која била карактеристична за поголемиот дел од популациите на просторот на Балканско-карпатскиот регион каде што постоела развиена металургија.³⁹² Оттука може да се извлече заклучокот дека појавата на вакви или слични предмети хронолошки може да се одреди и пред самиот крај на енеолитските култури, што во основа сепак, не ја менува главната претстава за проблемот со зооморфните скиптри или нивната хронологија. Но, укажува на можноста овие предмети да се наоѓаат и во други културни средини различни од степските, каде што нивното положување во гробовите било еден вид тренд или мода кај поимотните или поважните припадници на заедницата.

Ако постои проблем во точното археолошко дефинирање на овој тип наоди и нивната појава, сепак сите истражувачи се склони да веруваат во нивното култно-симболичко значење и намената како скиптри. Се смета дека

³⁹⁰ Георгиева 2005, 148-150.

³⁹¹ Dimitrov 2007, 146-158.

³⁹² Георгиева 2005, 155-156.

биле носени од истакнати поединци во заедницата, со посебна општествена, религиска или воена моќ, во улога на жезла со кои се истакнувале ваквите нивни атрибути. Во поново време се појавија и теории со кои подецидно се објаснува намената на овој вид предмети и тоа преку интердисциплинарниот метод проследен со споредби со митологијата, религијата и етнографијата на разни популации, посебно со традициите на шаманизмот во кругот на Индоевропските популации. Имено, на истиот географски простор каде се најдени камените скиптри, се среќаваат и слични дрвени предмети, т.н. “Г-образни жезли”, обликувани во вид на стап, чии врв е моделиран во вид на коњ или лос. Слично на овие предмети, биле користени и камените скиптри: тие биле поставувани на рачка свиена на врвот врз која, дополнително зацврстен, се поставувал камениот врв во вид на коњска глава. Постои претпоставка дека вака конципираните предмети, покрај другите можности, можеле да служат и како удиралки за тапан, користени од страна на шаманските свештеници, за кои тапанот претставувал еден од главните реквизити за патување на другиот свет. И на самиот тапан можела да биде оптегната кожа од коњ, елен или лос со што се воспоставувала посебна симболична врска со овие животни, за кои исто така е познато дека претставуваат главни придружници на шаманот во неговото патување низ космичките зони.³⁹³

4.3.2. Раноантички период

Во последните фази на праисторијата, во периодот на железното време кое финишира со доцноархајскиот подем, територијата на Македонија во најголем дел ја населувале пајонските племиња. Денес е тешко да се дефинира улогата на коњот во духовниот живот на овие заедници, со оглед на фактот што овие ликовните претстави на ова животно речиси целосно отсутуваат во рамките на елементите на материјалната култура. Исклучок е еден наод од групата македонските бронзи, кои како зооморфен додаток прикажува коњ. Наодот потекнува од околината на Велес,³⁹⁴ денес сместен во музејот Бенаки во Атина. Во постарата литература е идентификуван како дел од коњска опрема – псалија (трензла). Предметот има издолжена, полукружно свиена форма, која на

³⁹³ За последново толкување в. кај Чаусидис 2009, 68-79, и таму наведената литература.

³⁹⁴ Bouzek 1974, 157-158, fig. 46, 1, 2.

едниот крај завршува со печатест завршеток; на средишниот дел има алка за прицврстување, а помеѓу неа, од двете страни, има две мали животински претстави (коњ и птица). Според изработката на животинските фигури, Васиќ ги поврзува со влијанијата од југ и грчката геометриска пластика, а ги датира во средината на VII век п.н.е.³⁹⁵ Покрај тоа, во некрополата во Лисичен Дол, со истражувањата на гробот 15, кој припаѓал на важна претставничка од пајонската заедница, во него, покрај мноштвото други значајни наоди, се откриени и два издолжени приврзоци кои можат да се поврзат со наодот од Велес. На едниот од нив е прикажано теле и куче или многу поверојатно коњ. Важно е што наодите од Лисичен Дол се откриени *in situ*, при што јасно е дефинирана нивната улога на приврзоци, на која категорија всушност припаѓа и наодот од Велес, како и оние од Орешани и Сува Река, на кои е претставена стилизирана змија.³⁹⁶

Иако претставата на коњот кај Пајонците во железното време е малку застапена, тоа само по себе не треба да се зема како индикатор на отсуство на религиозни идеи кај нив поврзани со овој животински симбол. За разлика од нив, на пример во јаподската и либурнската култура се среќаваат различни видови предмети со претстава на коњ (пекторали, приврзоци, фибули, окови, во вид на цели фигури или само протоми) кои главно се поврзуваат со соларната симболика.³⁹⁷ И грчката ситна пластика од геометрискиот период, исто така изобилува со коњски претстави од најразличен тип. Но, од друга страна, Хомер,³⁹⁸ зборувајќи за пајонските племиња, го употребува терминот *ιπλοκορυσταί*, во значење на *борци на коњи* или *коњоборци*, што значи дека тие ги одгледувале и користеле овие животни. Приказот на коњ исто така е присутен и на реверсите од монетите на пајонските владетели Патрај и Авдолеон. Како што претходно видовме, кон крајот на VI век п.н.е., на поголем број богати наоди од Требеништа се среќава и мотивот на коњ или коњски протом. Ова е веќе период на класно раслојување и создавање на богатата аристократија, како последица на економската и воената експанзија, што резултира со појава на луксузни предмети од посебно значење. На нив е застапена различна декорација, меѓу другите и зооморфна, која најверојатно носела и соодветни

³⁹⁵ Васиќ 1974, 214, 216-219, Т.III.3.

³⁹⁶ Митревски 1999, 79, 83, сл.3, Т.III.1; Видески 1999, 98-99, 107, Т.VI.9; Пашиќ 1978, 60 Т.I.11; Митревски 1988, 95, Т.III.4, сл.3., Чаусидис 2017, 516-525.

³⁹⁷ Raunig 2004, 100-113; Kukoč 2003, 243-250.

³⁹⁸ Хомер – Илијада XIV, 287.

символички содржини. Како примери можат да се посочат едниот бронзен кратер со приказ на коњаници (тема на хероизиран покојник), шлемот од гробот VIII со приказ на коњаник (еден вид инсигнија на воените претставници), трионожникот со седнати коњи, како и неколку фигури на коњи направени од сребро кои можеби биле дел од слични садови или некакви други предмети.

Откривањето на раноантичката гробница во Бразда и богатото погребување во Жданец, датирани меѓу крајот на V и почетокот на IV век п.н.е., дадоа појасна слика за погребувањето на пајонските владетели. За нашата тема е од посебна важност се погребувањата од Жданец чиј изворен археолошки контекст, наспроти нестручното ископување, беше оптимално реконструиран. Се покажа дека таму било извршено погребување на неколку индивидуи-воини заедно со парадната кола во која биле впрегнати два коња. Таа била оставена во дромосот на претпоставената гробница на некој пајонски кнез која се уште не е откриена.³⁹⁹ Јасно е дека се работи за жртвено погребување како дел од погребната процесција или ритуал изведен во чест на некоја личност која се истакнувала со својата важност. Иако ова е засега единствен случај регистриран кај нас, жртвувањето коњи, заедно со доброволното убивање на блиските луѓе или послугата на владетелот е добро посведочено во други земји и култури. Како најдобар пример можеме да го споменеме описот на Херодот, за погребувањето на скитските кралеви и нивните погребни ритуали каде што, при церемонијалниот чин на закопување на владетелот, редовно биле жртвувани неговите најдобри коњи и послугата.⁴⁰⁰

Во овој контекст, можеме да го споменеме и минијатурниот сребрен модел на двоколка откриена во гробот 132 на локалитетот Горна Порта, Охрид, и тоа заедно со друг богат гробен инвентар, меѓу кои и една посмртна златна маска, датирани кон крајот на VI век и почетокот на V век п.н.е.⁴⁰¹ Вакви минијатурни вотивни колички, се откриени и на други некрополи на просторот на античка Македонија и тоа во ист фунерален контекст, изработени од железо или бронза (Синдос, Вергина, Пидна, Епир). Се смета дека суштината на овие вотивни предмети се состоела во нивната символичка вредност, која некои истражувачи ја поврзуваат со погребните ритуали од типот *ekphora* т.е. погребна церемонија

³⁹⁹ Микулчиќ 1991, 183-199 сл.13.

⁴⁰⁰ Херодот, IV, 71, 72.

⁴⁰¹ Kuzman 2006, 553, ph.7; Кузман 2013, 451, сл.32.

на носење на покојникот до вечното почивалиште, позната и преку претставите на вазите од грчкото геометриско сликарство.⁴⁰² На овие претстави колите се влечени од коњи, што на симболично ниво може да се поврзе со хтонското значење на коњот и симболичкото патување на покојникот на другиот свет. Но, од друга страна, може да се смета и на пристната поврзаност на покојникот со животното во реалниот живот, кое требало да го следи и во задгробниот живот, со што би се потенцирало неговото херојство, достоинство и важност. Всушност, овие појави се реминисценции на погребните обичаи од херојското бронзено време, период од кој се познати бројни погребувања на важни личности од заедницата (карактеристични за индоевропските народи) придружени со прилагање на коњи, со што на некој начин се означувал нивниот висок статус. Овој начин на погребувања стагнира во микенско време, најверојатно поради ексклузивноста и високата цена на погребот. Впрочем, приложувањето на посочените минијатурни вотивни колички во гробовите може да се разбере како еден вид супститут на оригиналниот обичај, поедноставен и поскромчен од него, но со ист концепт, без загуба на базичната симболичка вредност.⁴⁰³

На територијата на Р. Македонија, од женските божества со коњот била најнепосредно поврзана Артемида. За тоа сведочат двете доцнохеленистички теракоти од Дебреште кои ја прикажуваат Артемида Енодија, заедно со коњ и куче.

Наодите со претстава на коњ во Македонија се најбројни во периодот на антиката и тоа главно благодарјќи на откриените надгробни и вотивни споменици. Преку нив, можеме да ги откриеме симболичните и религиски вредности на овој животински симбол, а со тоа и дел од општествените и културно-религиски традиции, култови и верувања на античките заедници од овој простор. За надгробните споменици говоревме во претходните поглавја при што ја разгледуваме улогата на коњот во наодите од овој вид и неговата важност како фунерарен симбол. Во продолжение ќе посветиме внимание на два култа посведочени во римскиот период преку археолошкиот материјал, а кои се од посебно значење за симболиката и религиското значење на коњот.

⁴⁰² Theodossiev 2000, 188-191.

⁴⁰³ Vermeule 1979, 59-63.

4.3.3. Римски период

- Култот на тракискиот коњаник

Page | 116

Како што е познато, камените споменици се делат на две основни групи: споменици со вотивен и споменици со надгробен карактер, иако нивното разликување не е секогаш лесно. Во Македонија се побројни оние со надгробен карактер, иако и бројот на вотивните не е мал. Спомениците од вотивна природа, се смета дека имаат профилактичен, односно магиско-заштитнички карактер и како такви често се посветувани на одредени божества (Асклепиј, Дионис, Аполон, Артемида и т.н.), како еден вид *ex-voto*. На надгробните споменици, за нас е најважна претставата на коњаникот заради тоа што преку нејзиното значење, базирано на симболиката на коњот, се изразува верувањето во задгробниот живот и бесмртноста, поврзани со култот на предците и култот на хероизираниот покојник или предок.⁴⁰⁴

Иконографската претстава на тракискиот коњаник потекнува од крајот на III век п.н.е., за прв пат споменат во епиграмот на Калимах, иако темата на коњаникот се јавува доста порано, особено на монетите кај повеќе балкански племиња. Денес се смета дека потеклото на оваа иконографска шема е грчко, посебно за спомениците од типот А и Б, а се базира на асиро-вавилонските традиции (особено за т.н. источен галоп - *gallop allonge*). Според некои понови истражувања, претставата на коњаникот може да се поврзе со предхеленистичките традиции кај античките Македонци, користена во профани

⁴⁰⁴ A. Dumont е првиот кој ги истражувал овие споменици уште во 1869 година, под називот „тракиски коњаник“, поврзувајќи ги со „националното“ божество кај тракиските племиња. Следниот чекор во истражувањето на оваа проблематика го направил Г. Кацаров, кој смета дека иконографската шема на спомениците е позајмена од Грците. Посебно важно е неговото мислење дека тракискиот коњаник има улога на психопомп поврзан со верувањето во бесмртноста на душата. Кацаров е првиот кој правилно ја согледал комплексноста на овие споменици и нивната природа, оценувајќи дека толкувањето на спомениците не може да биде еднострано и да се поврзе само со едно божество, имајќи го предвид постоењето на различни нивни варијанти. Всушност, Кацаров прв ја изработил и типологијата на споменици, разликувајќи три типа. Типот А го прикажува коњаникот во движење на десно или во стоечка положба, пред него е прикажан олтар (во некои случаи олтарот недостасува), а во десниот дел од споменикот е прикажана змија извиена околу едно дрво, под кое се наоѓа вепар. Типот В го прикажува коњаникот во галоп свртен на десно (поретко на лево), придружен со олтар и до него дрво на кое е извиена змија. Типот С го прикажува коњаникот како се враќа од лов. Треба да се напомене дека постојат повеќе варијанти во прикажувањето на коњаникот, на машките и женските ликови, како и на животните. Во врска со надгробните споменици, денес се поголемо значење му се придава на мислењето на Н. Вулиќ според кој тракискиот коњаник прикажува хероизиран предок почитуван од страна на некоја заедница.

или религиозни цели. Со освојувањата на Александар Македонски таа била проширена во повеќе региони, особено во Тракија, каде што главно била вклучена во вотивните релјефи. Во Македонија претставата на тракискиот коњаник во поголем број се среќава на надгробните споменици. Всушност, во овој регион таа во римскиот период била омилена тема на надгробните стели.⁴⁰⁵ Спомениците со претстава на тракиски коњаник стануваат бројни во римско време (посебно во II и III век), кога нивната продукција е најинтензивна, достигнувајќи степен на сериско производство, како и дистрибуцијата на просторите на Тракија, Горна и Долна Мезија. Page | 117

На спомениците од надгробниот тип често се среќава името *heros*, со што овде се поставува прашањето за правилната интерпретација на претставите. За разлика од постарите толкувања во кои коњаникот се идентификувал со тракиското „национално божество“, во поновите истражувања археолозите се склонили целиот проблем да го разгледуваат во еден поширок регионален контекст. Така, наместо старото толкување врзано за некакви етнички граници, особено за тракискиот културен круг, денес преовладува мислењето дека се работи за почитување на посебен култ на хероите замислен во вид на коњаник, присутен како постара традиција кај повеќе балкански народи (именуван со кабинетскиот назив “старобалкански коњаник”).⁴⁰⁶

Анализата на спомениците покажува дека хероизираниот покојник може да биде прикажан во посебно поле, како што е случајот со арите од Чепигово,⁴⁰⁷ Прилеп (с. Трап),⁴⁰⁸ и Велес,⁴⁰⁹ или пак заедно со други покојници во едно исто релјефно поле, како на примерите од Прилеп,⁴¹⁰ трите примери од Битола⁴¹¹ и од Кривогаштани.⁴¹² Од друга страна, коњаникот може да е прикажан во комбинација со мотивот на биста (која што е римска придобивка), како на примерот од с. Грнчари.⁴¹³ Има примери каде коњаникот се прикажува два пати на еден ист споменик – и во фронтонот и во главното релјефното поле, (како на примерот од Небрегово). Во овие случаи коњаникот во фронтонот би можел да

⁴⁰⁵ Проева 2011, 129-155.

⁴⁰⁶ Garašanin 1976, 273 – 283.

⁴⁰⁷ Вулић 1941-48, 298, по. 44.

⁴⁰⁸ Вулић 1941-48, 299, по. 45.

⁴⁰⁹ Вулић 1941-48, 300, по. 49.

⁴¹⁰ Вулић 1941-48, 297, по. 40.

⁴¹¹ Вулић 1941-48, 296, по. 38, 298, по. 43, 300, по. 48.

⁴¹² Вулић 1941-48, 297, по. 41.

⁴¹³ Вулић 1986, 64-67, сл. 2.

го симболизира хероизираниот предок, додека другиот коњаник – хероизираниот покојник.

- Култот на Дунавските коњаници

Page | 118

Досега во Македонија се откриени вкупно три споменици кои го илустрираат култот на дунавските коњаници. Првиот споменик потекнува од Радишани, Скопско, откриен како случаен наод кој претставува вотивна мермерна плоча со релјефна претстава на овој култ (Т.ХХІІІ.3, кат.бр.112). Подоцна, по пат на откуп, се обезбедени уште две оловни плочи, првата случајно откриена во с. Нерези, Скопско (Т.ХХХІІ.2, кат.бр.151), а втората од лок. Ежов Град, с. Чардаклија, Штипско (Т.ХХХІІ.3, кат.бр.152). Двете оловни плочи имаат идентични иконографски композиции, прикажани во плиток релјеф, а воедно претставуваат најужни точки на територијалното простирање на овој култ.

Култот на дунавските коњаници е карактеристичен за III век, време кога дуалистичките религиозни сфаќања на соларната теологија од Ориентот се прифаќаат во римското царство и неговиот религиозен систем. Организацијата на самиот споменик е во четири зони. Во првата обично се прикажува Сол со квадрига, како творец на светот, или две бисти кои ги прикажуваат Сол и Луна со што всушност, симболички се означува небескиот свод. Во овој дел од релјефните плочки доста често се прикажани две хералдично поставени змии, кои во овој случај можат да носат соларно значење, заменувајќи ги бистите на Сол и Луна. Во некои случаи змиите се прикажани заедно со бистите. Во второто поле се прикажува главната митска сцена со централно поставена божица, фланкирана со двајца коњаника. Коњаниците се со крената рака со која ја поздравуваат божицата, во став *benedictio latinae*. Нивните имиња засега се уште остануваат тајна. Третата зона ги илустрира култните обреди, со сцена на *stibolium*, банкет и неколку (обично седум или осум) човечки фигури во ист распоред. Во последната (четврта) зона, се прикажуваат симболите на култот: триножно масиче, кое има улога на олтар на кое се поставени дарови (риба, колачиња или течни жртви). Постојат голем број плочки кои во повеќе детали се разликуваат од посочената шема што зборува за непостоењето стриктно канонизирани правила во нивното ликовно конципирање. Тие покажуваат разлики и во иконографските елементи и симболи, од што може да се заклучи

дека некои од нив биле задолжителни, додека други имале можност да се алтернираат. Местото на овие елементите не секогаш е точно фиксирано, па на различни претстави, тие можат да се наоѓаат на разни позиции.⁴¹⁴

Централната сцена, односно сцената на коњаниците со централно поставената божица на релјефите има фиксирано место. Зад јавачите се прикажуваат т.н. „асистенти“ (застапени преку женски или машки фигури облечени во ориентална облека, војници, маскирани мистици, петел, божиците Немеза и Викторија). Под коњите се прикажуваат победените, кои носат статус на непријатели, застапени преку антропоморфни ликови (голи или облечени) или зооморфни фигури (риби, змии). Но, постојат големи разлики и во прикажувањето на облеката на коњаниците. Во едни случаи тоа се римски војници, со шлем на главата додека во други – фигури во ориентална облека, со или без фригиска капа на главата. Приказот на божицата во средината исто така се јавува во разни вариетети. Некогаш таа ги држи уздите на коњите, додека во друг случај, кон муцките на коњите се испружени нејзините раце. Пред неа може да биде поставен триножен олтар, на кој има плодови или риба.

Се смета дека приказот на коњаниците настанал како директно преземање од иконографската шема од спомениците и култот на тракискиот коњаник, што е евидентно уште кај најраните споменици од овој култ. Сепак, иако секогаш ја заземаат централната положба на релјефите, нивната важност е второстепена во однос на божицата. Токму таа се смета за главно божество во култот на подунавските коњаници (Ј. Зотовиќ ја идентификува со лунарната божица).⁴¹⁵ Името на парот божествени коњаници засега останува непознато, но и нивната вистинска улога и значење. Од друга страна, многу елементи во култот се преземени од митраизмот, со кој овој култ коегзистирал во времето на римското царство. На спомениците од култот на дунавските коњаници се сретнуваат повеќе претстави на животни и тоа; змијата, рибата, овенот и петелот, а поретко и орелот, лавот, кучето и бикот.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Зотовиќ 1975, 39.

⁴¹⁵ Zotović 1998, 63-75.

⁴¹⁶ Претставата на змијата нема фиксирано место на иконите; кога е прикажана во најгорното поле, обично во пар, тогаш нејзиното значење е соларно, со што змиите ги симболизираат двете хемисфери на светот, односно доброто и злото, според теолошките дуалистички сфаќања во тоа време. На некои споменици, змијата се сретнува во втората зона од споменикот, под еден од јавачите и во тој случај, нејзиното значење се поврзува со злото. Јасно е дека симболизмот на змијата е поливалентен; во митраизмот таа може да означува еден од главните елементи од природата. Рибата како симбол, за разлика од другите зооморфни симболи, не е преземена од

4.4. Говедо

4.4.1. Праисториски предлошки

Говедото имало многу значајна улога во економијата на праисториските општества. Поради својата корпулетност и силината на телото било користено како влечна сила при обработката на земјата, но и како важен ресурс во исхраната (месо, млеко) и другите сфери на секојдневниот живот (кожа, коски, рогови). Таквото значење, неизбежно се рефлектирало и во глобалниот светоглед на праисторискиот човек, па оттука и во нивните религиски претстави како и во другите форми на неговата духовна култура. Овие процеси оставиле свој јасен траг и во материјалната култура преку присуството на разни фигурини на говедо, или други објекти кои прикажуваат делови од неговото тело (букраниони, рогови) кои во науката се толкуваат како култни предмети со акцентирано симболичко значење. Денес преовладува мислењето дека многу од значењата на говедото можат да се разберат како наследство од преднеолитскиот период кога особено значење имал ловот на дивите говеда што во овие периоди живееле на просторите на Европа и Блискиот Исток. Ова оставило свој траг и во духовната култура на овие рани општества. Тука го имаме

митраизмот. Нејзината улога во култот не е доволно јасна, имајќи ги в предвид нејзините широки значења; во римската митологија се поврзува со задгробниот живот; рибата се смета за света храна во многу антички мистерии, поврзувајќи ја со паганските богови, (подоцна со растежот на христијанството добива забележително место во иконографијата и на таа религија). Од друга страна, рибата претставува и астролошки симбол (Piscis, поврзана со планетата Јупитер); се поврзува и со лунарните значења. На иконите од овој култ, претставата на рибата се среќава на различни места, со што нејзиното значење може да биде различно на еден ист споменик. Понекогаш се претставува во најгорната зона, заедно со претставите на ѕвездите, или во другите зони, под еден од коњаниците или под нозете на божицата или во некои сцени кои го илустрираат култот. Доминира мислењето дека на овие споменици, рибата се поврзува најмногу со божицата. За разлика од митраизмот, каде бикот е симболот со најголемо значење, во култот на дунавските коњаници, овенот е најважно животно (со што нивните значења се поисветуваат заради нивната генеративна моќ), каде се прикажува неговото жртвување – ритуал познат под името *stibolium*, сцена која доминира на спомениците од култот, по кој следи иницијалниот ритуал *ossultatio*, преку кој неофитот се воведува во самите мистерии. Се смета дека овенот е посветен на божицата. Петелот претставува соларен симбол, атрибут на богот на сонцето и во овој култ е позајмен од митраизмот. И орелот и гавранот се најверојатно позајмени од митраизмот. Zotović 1998, 70-71, со наведена литература.

предвид палеолитското пештерското сликарство во кое често се прикажува лов на разни видови диви говеда, но и други претстави на ова животно.

Во наредните поглавја ќе бидат претставени праисториските наоди од Македонија, балканско-дунавскиот регион, Медитеранот и Југоисточна Европа, со цел добивање на што покомплетна слика за религиозното значење на говедото (т.е. бикот) во овие епохи. Овие сознанија пак, од своја страна, ќе ни помогнат во подоброто разбирање на античките традиции поврзани со ова животно. Во посочените области е откриен огромен број наоди што се однесуваат на оваа тема. На нив говедото е прикажано на разни начини, во голем број варијации и локални специфики, согласно културниот систем во кој се создадени.

- Неолитски традиции во Македонија

- Садови во форма на говедо

Во неолитскиот период зооморфизацијата е присутна и на керамичките садови и тоа претставена преку садови кои се обликувани во форма на целото животно или пак на некој негов дел од телото. Во вториот случај зооморфните елементи најчесто се аплицираат на венецот или држалките или пак тие се обликувани во вид на некое животно. Зооморфниот елемент може да биде прикажан и на стомакот од садот и тоа по пат на сликање, релјеф и жлебење или гребенење по површината. Еден од најпознатите примери е зооморфниот сад од Породин, оформен во вид на говедо, со отвор оформен во пределот на грбот на животното.⁴¹⁷ Во овој, како и во други случаи, досега не се направени хемиски анализи со кои би се утврдило која материја била ставана во садот, (обична храна или некои други намирници) и дали таа имала некаква врска со говедото. Евентуалното потврдување на последново би укажувало на користењето на садот во некакви ритуали во кои на некој начин било вклучено и претставеното животно. Како и да е, ваквите садови некогаш со леснотија се определуваат како „култни“, иако може да се работи само за реперезентативни односно декоративни примероци. Недостигот на факти не дозволува изведување на поегзактни заклучоци и во однос на другите слични неолитски предмети од Р.

⁴¹⁷ Симоска, Савев, 1976, 35, сл.86.

Македонија. Како единствена можност за тоа ни преостануваат таквите заклучоци да ги извлечеме врз основа на истражувањата на слични предмети спроведени во соседните земји. Специфичната форма и начин на изработка на овие садови е значаен индикатор дека тие немале карактер на вообичаени предмети за секојдневна употреба, туку дека се ставани во функција при посебни околности, најверојатно разни обредни и магиски дејствија во склоп со тогашните религиски традиции. Сосема е можно овие садови да биле полнети со разни течности поврзани со самите животни (крв, вода, сперма) или пак со некои намирници кои на посреден начин биле во релација со нив (жито, месо). Поопределени заклучоци по овие прашања во однос на нашите наоди ќе можат да се дадат дури по реализацијата на соодветните хемиски анализи.⁴¹⁸

- Керамички фигурини на говедо

Ќе започнеме со ситната пластика или поконкретно со зооморфните фигурини кои прикажуваат бик, а се редовен дел од репертоарот на наодите од речиси сите праисториски култури. Следната група ја сочинуваат предмети кои, иако наречени „жртвеници“ остануваат со не сосем разјаснет карактер и намена. Покрај овие две основни групи, кои лесно би можеле типолошки да се разликуваат, има и други наоди кои би можеле да се сврстат во некоја од претходните групи. Такви се на пример апликациите на садовите или жртвениците, често наоѓани открити од основниот предмет или фрагментите од скулптури или релјефи со претстава на дел од говедо (особено букранионите кои и не се така ретки на праисториските наоѓалишта.

Претставите на говедото се присутни во рамки на праисториската (особено неолитска) зооморфна ситна пластика од керамика чиј карактер и функција засега тешко се определува поради недостатокот на точно евидентиран археолошки контекст. Во бројни случаи е оневозможена сигурната идентификација на видот на животното поради фрагментираноста и високиот степен на неговата стилизираност. Во Македонија се пронајдени неколку десетици неолитски примероци од овој вид на кои се прикажани неколку видови животни сред кои говедото е едното од најчесто прикажуваните. Големата важност и улога што тоа ја имало во овој период се рефлектирала и во другите

⁴¹⁸ Наумов, 2009, 250.

видови предмети пронајдени на неколку локалитети од територијата на Р. Македонија.⁴¹⁹ На некои локалитети е забележано дека главите на овие минијатурни фигури се пронајдени одделно од телото, односно дека тие биле ритуално откриени, (слична постапка е евидентирана и кај антропоморфните фигури). Тоа секако имплицира на некаков симболично-ритуален однос кон овие предмети, па оттука и кон самото животно. Кај сите примероци е доста присутна стилизираноста, и тоа во форма на претставување на роговите со главата или, како во случајот со примерот од Говрлево, директно аплицирање роговите врз торзото на животното. Кај целите фигури говедото е секогаш прикажано во стоечка поза.

Функционалното значење на зооморфните фигури е досега повеќепати дискутирано и анализирано. Засега не постои единствен задоволителен одговор за нивната точна намена и функција во рамките на религијата и визуленоста во неолитскиот период. Според едни теории, зооморфните фигури биле вклучени во обредните церемонии и тоа најчесто преку нивно кршење додека според други тие биле користени како детски играчки или како дидактички медиум во едукативните и обредните процеси насочени кон младите членови на заедницата. Изнесени се и претпоставки според кои овие предмети биле употребувани како залог во хазардните игри и тоа како супститут на реалните животни.⁴²⁰

Решавањето на дилемите што ги наметнуваат различните хипотези би можел да се разреши преку детаљните анализи на контекст на пронаоѓање на наведените предмети кој, за жал, во овие случаи не е доволно јасен, а некогаш и контрадикторен. Голем дел од нив, иако со нагласен симболички т.е. култен карактер, во културните слоеви се евидентирани како напуштени и расфрлени објекти. Во некои случаи се пронајдени на подовите од живеалиштата или пак во содржината на јамите за отпадоци при што мора да се нагласи дека овие не секогаш можат да се диференцираат во однос на културните јами. Во литературата се појавуваат и податоци за откриени светилишта во кои се наводно откриени и траги на некакви религиозни обреди. Во Р. Македонија такви примери се констатирани во Тумба-Маџари и Сунивер иако за тоа, во научната јавност не постои апсолутна согласност. Изнесени се претпоставки дека во овие објекти,

⁴¹⁹ Наумов, 2009, 192, Т.84, 1,2,3,4.

⁴²⁰ Наумов, 2009, 196-197 и таму наведена литература.

обредите се одржувани во некакви посебни ситуации како на пример за време на раѓање, болест или смрт на некој член на заедницата, суша, собирање на жетвата и.т.н. При овие моменти, кои можат да се сметаат како судбоносни т.е. особено важни за заедницата, ритуалот меѓу другото наложувал и кршење или фрагментирање на неолитската пластика, што може да се земе како оправдување за пронаоѓањето на овие наоди во форма на фрагменти расфрлени и напуштени во рамки на еден археолошки слој. Иако деловите на овие фигури биле фрлани или оставани со некаква смисла, денес е речиси невозможно таа да се открие и докаже само врз основа на археолошкиот контекст.⁴²¹ За жал, ние денеска не располагаме со конкретни податоци за тоа како, каде и во кои услови биле извршувани овие магиски постапки т.е. ритуали, како и нивната точна намена. Ако се следат археолошките извештаи од ископувањата каде се споменува материјалот и ситуацијата на неговото пронаоѓање (пред се оној означен како „култен“) може да се каже дека најголем број вакви наоди потекнуваат од живеалиштата или јамите за отпадоци. Ова, од една страна, може да се сфати како негација на теоријата дека објектот во кој се пронајдени носел карактер на светилиште каде што во даденото време овие предмети всушност биле сместени и користени. Постои голема веројатност дека во самите живеалишта постоело катче (со статус на свето место) каде што овие наоди биле чувани. Ваквото размислување, на некој налин го негира претходниот став (општо прифатен) за постоење во овој период на колективни церемонии одржувани на ниво на пошироката заедница, фаворизирајќи го функционирањето на обредните постапки и на култните објекти на пониско т.е. поинтимно рамниште, во рамките на семејството и домот.⁴²²

- Чатал Хујук

За местото и улогата на говедото т.е. бикот во симболичниот систем на праисториските заедници се од особена важност резултатите од истражувањето во Чатал Хујук во Анадолија, објавени од истражувачот James Mellaart. Воедно, тие се одличен индикатор на раните стадиуми на неолитската религија на овој географски простор. Полуксузните градби од оваа населба (според некои

⁴²¹ Срејовић, 1998, 196.

⁴²² Во врска со ваквото размислување и појавата на неолитски светилишта в. Banffy, 1997, 64-78.

толкувања култни простории или светилишта) изградени на повеќе нивоа т.е. платформи, сведочат развиен систем на верувања, кој ги надмина дотогашните сознанија за овие сфери. На сидовите од овие градби се констатирани насликани фигури на бикови, како и биковски глави пластично моделирани од гипс со вметнати реални рогови на ова животно поставени на специјални конструкции од истиот материјал. Еден од најилустративните примери е претставата на див бик (*bos primigenius*), насликан во централниот дел од северниот сид на светилиштето од нивото III. Насликан е со црвена боја, со димензија од преку 2 м. окружен со мали човечки фигури, облечени во животиска кожа и вооружени со стрели и стапови.⁴²³ Доминацијата на претставите на бикот се следи и преку поставувањето на биковски рогови на посебен вид столбови (*bull pillars*), откриени *in situ* во градби (светилишта?) кои припаѓаат на различни стратуми (од ниво II до ниво VII).⁴²⁴ Во една од овие градби се откриени конструкции од гипс во вид на клупи, со прикачени биковски глави, над кои, е шематски прикажана женска фигура со раширени нозе, додека на северниот сид е претставен бик.⁴²⁵ Некаде, покрај биковските глави се прикажувани и глави на овни.⁴²⁶

Овие откритија даваат силен придонес во разбирањето на религиските традиции кај неолитските заедници од Анадолија, а во тие рамки и на местото и значењето на бикот. Наспроти недвосмисленоста на самите факти одредени дилеми се јавуваат при согледувањето и толкување на посочените ликовни претстави и тродимензионални предмети. Се има впечаток дека во овој случај комплексноста на откриените појави го надминува капацитетот и компетенциите на археологијата поради што во нивното интерпретирање е неопходно да се вклучат и методите на антропологијата, социологијата и психологијата. На пример бикот претставен на северниот сид од едното од „светилиштата“ од Чатал Хујук се толкува како сцена на ритуален лов. Ваквата претпоставка не може да се прифати со сигурност и покрај приказот на минијатурни човечки фигури околу бикот, при што на самата претстава на животното не се претставени убоди. Но, внимателните анализи на наведените

⁴²³ Mellaart 1962, 62, Pl. XV a.

⁴²⁴ Mellaart 1963, 45, fig.1, 50, Pl. VI a, 52, Pl. VI b, реконструкција Fig.4.

⁴²⁵ Mellaart 1963, 61,67, Fig.8-13, Pl. IX a, Pl. IX b.

⁴²⁶ Mellaart 1963, 71,73, Fig.14,15 Pl. XIII a, Pl. XIII b, Pl. XIV a; 73, Pl. XV b, Fig.16, столб со овновски рогови; 75, Fig.17,18, Pl. XVII a, b.

наоди укажуваат на воспоставени закономерности при организацијата на просторот на живеалиштата и светилиштата, кои не можат да се оценат како случајни, туку во релација со религиските идеи на овие заедници.

Кажано на еден сублимиран начин, централната тема на овие традиции е поврзана со сфаќањето на односот меѓу животот и смртта. Ваквиот впечаток го засилуваат и другите претстави на бикови констатирани *in situ* на столбовите и сидовите од просториите или ситната пластика пронајдена на подовите. Интересен момент се и погребувањата пронајдени на овој локалитет. Констатиран е специфичен ритуал на фамилијарно погребување, под подовите на објектите со покојници во згрчена положба проследени со други закономерности (главата ориентирана кон запад, а нозете кон исток). За нас е особено индикативно што овие погребувања се често откривани непосредно под букранионите, што укажува на некаква врска меѓу починатите т.е. смртта и симболичкото значење на бикот. Не може да се занемари фактот дека во просториите со горе посочените култни претстави или култни предмети се наоѓале и платформи под кои биле вкопани погребувањата. Тоа значи дека тие функционирале паралелно како гробници и како светилишта, веројатно ставени во служба на почитувањето на мртвите, но и на животот, односно плодноста и раѓањето. Како што веќе посочивме, во основата на обете стојат хтонските сили, навидум споротиставени една на друга, но всушност тесно поврзани меѓу себе на еден дијалектичен начин. Манифестациите на овој концепт подоцна ќе можат да се следат во рамките на античките религии.

Во овие феномени треба да се бара и местото на бикот во улога на централен симбол во кој се фокусираат сите посочени значења. Мошне е интересно што во Чатал Хујук култот на бикот го следиме во прилично развиена и организирана форма, аналогна на онаа што подоцна ќе ја среќаваме во антиката. Тоа им дава за право на истражувачите токму во претставените неолитски наоди да ги бараат корените на античките традиции поврзани со ова животно.

- Минојска култура

Крит е еден од регионите каде што е добро посведочено постоењето на култни церемонии поврзани со бикот. Долгогодишното истражување на островот и бројните публикации исфрлија доволен број докази за да се поткрепи ваквото тврдење. Впрочем, во подоцнежната старогрчка митологија и религија се зачувале доволно митски дејствија кои се однесуваат на митскиот бик и островот Крит (на пример митот за Минос и Минотаурот, митот за Тезеј и.т.н.) Од друга страна, и доста грчки богови и демони се прикажувале во облик на бик или со биковски рогови, што може да се третира како остатоци од длабоките праисториски стратуми на грчката религија, а кои во некои случаи понекогаш можат непосредно да се поврзат со минојското религиско наследство.

Page | 127

Како што е познато, во минојскиот Крит се одржувале разни спортски игри со бикови (борби со бикови, скокање врз бикови - *taurokathapsia*). Потврдени се преку ликовни претстави изведени на разни археолошки наоди (фрески, геми, печати, разни примери во бронза и.т.н.) кои хронолошки можат да се следат низ речиси целиот период на бронзеното време од раноминојскиот до доцноминојскиот период. Еден од мошне познатите такви примери е фреската со „тореадорите“, откриена во палатата во Кносос⁴²⁷, како и една фигурина изведена во бронза со претстава на бик и акробат, која денес се чува во Британскиот Музеј.⁴²⁸ Со откривањето на се поброен материјал со претстави од ова дејствие се прошируваше и дискусијата меѓу научниците околу начинот на неговото практикување и значење како и вистинското место во минојското општество. Се уште стојат отворени прашањата околу точниот начин на изведување на акробациите со бикови и местото на нивното одржување. Се смета дека тоа можело да се случува во дворовите на големите палати (пред се во Кносос) или во посебно заградени арени на отворен простор (во другите делови на Крит се доста скудни наодите со претстави на овие игри). Во однос на времето т.е. циклусот на нивното одржување е најприфатлива претпоставката дека тие се случувале еднаш годишно. Акробациите биле изведувани од страна на младата популација, машки и женски изведувачи, подготвени од постари тренери, со што се истакнува обредно-социјалниот момент на овие церемонии поврзани со

⁴²⁷ Evans, 1930, 209, fig.145

⁴²⁸ Evans, 1921, 247-259, fig.1, 2, a, b.

иницијацијата т.е. вклучувањето на младите во повисоките слоеви на заедницата. Теоријата за религиозниот карактер на овие игри е општо прифатена, при што се претпоставува дека тие завршувале со жртвување на биковите, за што се наведуваат и одредени докази среде археолошкиот материјал.⁴²⁹

Page | 128

Инаку, постои убедување дека жртвувањето бик бил чест обичај во минојското општество. Се смета дека убивањето на животното се вршело со двојна секира - уште еден предмет со нагласено култно значење. Се изведувало при разни религиски церемонии (посветени на некое божество), но и за време погребните церемонии и култот на мртвите, за што сведочат сцените насликани на саркофагот од Агиа Триада.

- Консекративните рогови

Овие предмети претставуваат уште една специфична карактеристика на минојската религија, присутни постојано, „во секој агол“ на оваа култура, често прикажани во одреден сакрален контекст што им дава статус на важен дел од нивната духовна култура. Артур Еванс е првиот кој го употребил терминот “консекративни рогови” кој како таков беше прифатен и во научната терминологија.⁴³⁰ Денес е прифатено и мислењето дека консекративните рогови се правеле од биковските рогови, односно дека претставуваат дериват на букранионот. Се чини дека нивното име е оправдано, зашто според М. Нилсон, сами по себе тие не претставуваат култни објекти кои треба да се почитуваат, туку всушност го осветувале самото место или простор во кој би биле поставени. Според тоа би се работело за култни предмети, еден вид олтар во античката смисла на зборот, наменети за осветување на едно место т.е. негово издвојување од околниот профан простор.⁴³¹ Најстариот засега примерок на вакви предмети е направен од глина, а се датира во раноминојскиот период. Откриен во една некропола во Mochlos на Крит и тоа не во гробен контекст поради што не може да му се препише некаков фунерарен карактер.⁴³² Формата на предметот покажува повеќе паралели со примероците од Тел Брак во Месопотамија, од

⁴²⁹ Younger, 1976, pp.125-137; Younger, 1995, 507-545.

⁴³⁰ Evans, 1901, 135-138.

⁴³¹ Nilsson, 1927, 152.

⁴³² Evans, 1921, 57, fig.16.

периодот на раното бронзено време (околу 3 000 година п.н.е.), отколку со подоцнежните класични примери од Крит. Овие паралели на некој начин ја покажуваат насоката на ширење на овие предмети од исток кон запад, но во една постилизирана форма.⁴³³

Стандардниот тип на консекративните рогови се појавува во периодот на средното минојско време II, односно во „периодот на палатите“ и развитокот на големата минојска уметност при што, преку концептите на стилизацијата и геометризацијата, вистинската форма на букранионот ќе биди речиси заборавена.⁴³⁴ Од овој период па се до доцноминојската фаза III консекративните рогови ќе бидат главно обележје на оваа култура кога достигнуваат вистинска кулминација. Оттогаш тие ќе бидат постојано изведувани во разни материјали (камен, глина, коска, мајолика) оформени во вид на разни предмети. Претставувани се на столбови, во светилишта и олтари, на керамиката, прстените и печатите. Ќе се комбинираат со некои други симболи или предмети поврзани со култот како што е двојната секира, венецот, садот за либација или светото дрво, а можат да се сретнат и како издвоени предмети. Димензиите им се исто така различни, почнувајќи од примери со мали димензии па се до оние високи и преку 2 метри, како што се оние откриени на јужниот влез од палатата во Кносос. Со право се поставува прашањето дали во сиве овие случаи треба да се смета на религиозниот карактер на овие култни рогови, или пак, во некои случаи се работи за обичен декоративен елемент. Со падот на минојската цивилизација и настапувањето на немирните времиња, се случуваат прекини и во нејзините уметнички и религиски сфери. Оваа деградација ги опфаќа и консекративните рогови кои можат да се следат се до периодот на доцното минојско време III B-C. Во оваа доцна фаза на минојската култура, овие предмети можат да се сретнат како прилози во гробовите, што е посебно интересно, имајќи предвид дека во претходните периоди таков обичај досега не е откриен на Крит. Преку овие постапки може да се смета на директната поврзаност меѓу култните рогови и фунерарните сфери.

При прегледот на археолошкиот материјал, ги споменаваме железнодобните предмети од кругот на Македонските бронзи излеани од бронза со шупливо конусовиден корпус извиени сегменти на горниот дел во вид на

⁴³³ Hoti, 1993, 7, 18.

⁴³⁴ Burkert, 1985, 37.

рогови. При тоа напознаваме дека во научната литература се означуваат како култни предмети со условен назив – консекративни рогови. Кај разни автори се среќаваат различни имиња за овој вид предмети, што се однесува и на нивното значење, иако кај повеќето од нив преовладува мислењето дека се работи за предмети поврзани со култот. Сепак, треба да се напомене дека бројот на досегашните откриени вакви наоди е се уште мал, а контекстот на нивното пронаоѓање не секогаш сигурен (освен кога се среќаваат како гробни прилози во погребувањето). Поради тоа останува енигма нивната точна намена, односно дали се дел од некаков накит, елемент на облеката т.е. носијата или се предмети со чисто погребен карактер. Бузек, горниот дел на ваквите примери од Чаушица и Радање ги идентификува со птичји или змиски протоми, додека оној од Филија со роговите од бик, при што користи различни термини за нивно конкретно определување.⁴³⁵ Д. Митревски ги смета за сакрални предмети со одредена улога во култот на Пајонците, имајќи предвид дека добар дел од нив се откриени во грбовите на женски покојници. При тоа потсетува на бронзенodobните божици - идоли од егејскиот културен ареал и на консекративните рогови од минојската религија.⁴³⁶ Од друга страна, некои автори овие предмети ги поврзуваат со соларниот култ на Пајонците,⁴³⁷ или со култот на Дионис, богот-бик и неговите придружнички бакхите (мималонки, *keratophoroi* – оние што носат рогови на нивните глави).⁴³⁸ Мислењето на Н. Чаусидис опфаќа еден поширок спектар на толкувања за улогата и намената на овие предмети и тоа како помошен дел во процесот на предење (функцијата на фурки), поврзувајќи ги со митската предилка и со симболичното значење на самото предење, жената и текстилните активности (најмногу со Артемида-Бендида), но и како предмети со апотропејска функција во рамките на погребувањето на женските покојнички.⁴³⁹

⁴³⁵ Bouzek 1974, 98.

⁴³⁶ Mitrevski 2007, 573-574.

⁴³⁷ Гарашанин 1959, 45.

⁴³⁸ Проева 2014, 112-113, 119-120.

⁴³⁹ Чаусидис 2017, 357-368, 377.

4.4.2. Ритони

Во античките пишани извори се сочувани податоци за пајонскиот бик т.е. бизон (со пајонски назив *монапос*) кој живеел кај планината Месапион, на границата помеѓу Пајонците и Медите.⁴⁴⁰ Се споменува и див бик (тур) што живеел во Пајонија, чии големи рогови пајонските владетели ги оковувале со злато и сребро користејќи ги како ритони - за пиење.⁴⁴¹ Во тој контекст, можеме да го споменеме и македонскиот антички поет Адајос, од крајот на IV век п.н.е., кој ја опеал храброста на коњаникот Пеукеста кој убил еден бик, слезен од планината близу Доберос, а потоа пиел вино од неговите рогови што ги зел како трофеј. Ефип од Олинт кажува дека античките Македонци пиеле вино на своите гозби и брзо се опивале користејќи рогови наместо чаши.⁴⁴²

Овие историски податоци кореспондираат со она што археологијата веќе го има утврдено. Тука ги имаме предвид сребрените ритони и пехари откриени во некои од богатите гробови на некропола во Требеништа, доспелани во неа како малоазиски импорт со иранска провиниенција, со познати соодветни аналогии од Понт и Тракија. Освен како садови за пиење овие предмети носеле и нагласен симболички и ритуален карактер.⁴⁴³ Постојат индикации дека функционирале како дел од еден мистичен чин во погребниот култ и како симболи на хероизираниите и дивинизирани покојници, кои за време на својот храбар живот се здобиле со правото на посебна погребна чест.

4.4.3. Кратер со фриз од крави

На едниот од бронзените кратери откриени во некрополата во Требеништа, кој денес се чува во Археолошкиот музеј во Софија, е претставен фриз од 6 крави претставени во од. Излеани се засебно во вид на релјефи и потоа аплицирани на вратот на садот (Т.XLIX.2, кат.бр.233). При тоа ги оставаме на страна прашањата кои се однесуваат на потеклото, типологијата, хронологијата и изработката на овие луксузни садови што е тема за себе, проследена со обемна литература. Во овој случај не интересира митско-симболичното значење на

⁴⁴⁰ Aristoteles, *Historia animalium* 630.A19 – 630, B18.

⁴⁴¹ Pseudo-aristoteles, *De mirabilibus auscultationibus* 129; Theophrastus Fr. 40.

⁴⁴² Atheneus Grammaticus 3.91, XI, p. 476d.

⁴⁴³ Поповић 1966, 20-21; Кузман, 1997, 15.

оваа сцена, која до овој момент се уште останува во рамките на хипотетичките толкувања на истражувачите. До денес остана недоволно проучена иконографијата на овие садови со симболичните мотиви и пораки кодирани во нив. Во поново време од страна на Н. Чаусидис е предложено едно толкување базирано на семиотичкиот пристап проследен со компаративни митско-религиски анализи.⁴⁴⁴

Page | 132

Анализирајќи го митот за Кадмо и Хармонија може да се забележи дека на повеќе места во него се појавува говедото, и тоа со еден нагласено сакрален карактер: сестрата на Кадмо е обљубена од Севс претворен во бик; Кадмо го основа градот Теба во Беотија на местото кое му го покажала една крава; во изворите Хармонија се споменува со епитетот „кравоока”; според пророштвото, Кадмо и Хармонија, претворени во змии, ќе предводат силна војска, качени на кола со впрегнати волови. Сиве овие податоци упатуваат на важноста на животното во митот.⁴⁴⁵ При симболичката анализа на иконографијата на кратерот се предложени неколку толкувања: поставувањето на фигурите на животното во горниот дел од кратерот, во космолошка смисла, може да ја симболизираат нивната небесна функција, односно небото. Таков е случајот во египетската митологија, каде тоа е претставено во обличје на крава или жена (Нут), која го раѓа златното теле што во текот на денот се претвара во бик, а навечер стапува во полов контакт со божицата за потоа да биде проголтано и повторно родено наутро. Од оваа основна концепција произлегува и улогата на кравата како заштитник на починатите. Во подоцнежните периоди од антиката се јавуваат слични идеи и учења, особено карактеристични за мистериските култови на Изиди и Дионис (кој исто така се прикажува како бик), поврзани со идејата за вечниот живот и воскреснувањето. Од друга страна, прикажување на кратерот од Требениште на *крави кои плачат*, укажува на временските циклуси, при што повторно се изразува небеската симболика на ова животное како дарителка на дождот сфатен како фактор на оживување.⁴⁴⁶

Пронаоѓањето на требенишките кратери во еден гробен контекст, оставени како прилог во богати погребувања кои им припаѓале на истакнати

⁴⁴⁴ Чаусидис 2010, 157-175.

⁴⁴⁵ За историски извори в. Katičić 1977, 23, 25, 28, 29, 52; во подрачјата каде се одвиваат настаните од митот, можат географски да се следат и топонимите и етнотимите кои го содржат коренот βοу-/βο-, во релација со βοуs/βωs (крава, говедо, бик) в. Чаусидис 2010, 162, забелешка 12.

⁴⁴⁶ Чаусидис 2010, 162-163.

личности укажува и на нивната важна улога во рамките на погребниот култ т.е. култот на покојниците (вториот кратер има фриз од коњаници кои можеби ги симболизираат хероизираниите покојници). Во таа смисла, разгледувајќи ја иконографијата на овие садови, може да се претпостави дека тие имале нагласена фунерарно-есхатолошка функција насочена кон осигурување на патот на покојникот во задгробниот живот. Ова се поклопува и со другиот инвентар откриен во гробовите која ја одразува истата или слична функција. Во прв ред тука се имаат предвид златните маски и другите златни облоги на телото („раквици“ за дланките, „обувки“ за стапалата и други декорирани златни фолии веројатно аплицирани на облеката) кои, по аналогија на „вечноста на златото“ требале да ја гарантираат и бесмртноста на покојникот.

4.4.4. Бикот и соларниот култ

Се чини дека соларниот култ кај Пајонците е посведочен во материјалната култура и тоа уште од времето на праисторијата т.е. железното време. Грчкиот ретор од II век п.н.е. Максим Тирски наведува дека Пајонците го почитувале Сонцето во вид на диск поставен на рачка (αράμια), без при тоа да го именува името на ова соларно божество.⁴⁴⁷ Досега се направени повеќе обиди за поврзување на овој исказ со некои археолошки предмети откриени на територијата на Пајонците. Тука спаѓаат низа предмети во форма на круг, определени како приврзоци, магично тркало, разни кружни орнаменти на сликаната керамика или апликации во форма на концентрични кругови. Тука се вклучуваат и разни бронзени приврзоци, но и други предмети во форма на птици дополнети со кружен диск алка и тркало. Посебно внимание привлекуваат минијатурните модели на кочии влечена од птици кои кореспондираат со соларната симболика на аналогните предмети од средноевропските, но и балканските праисториски култури (често ставани во релација со Хиперборејскиот Аполонов култ).⁴⁴⁸

Во оваа прилика треба да се спомне појавата на говедото (бик, вол, бизон) на пајонските монети неретко комбинирани со знаци со потенцијално соларна симболика. Тука ги имаме предвид посочените кружни елементи (розета, свезда,

⁴⁴⁷ Maximus Tyrius – II, 8.

⁴⁴⁸ Петрова 1993, 126.

кружно-концентрични знаци со точка во средината), кои уште Своронос ги поврзал со соларниот култ кај Пајонците.⁴⁴⁹ Меѓу деронските монети (сребрени октодрахми), во VI и V век п.н.е. се среќава претстава на розета (соларен симбол?) поставена на парот волови кои влечат кола, или пак претстава на брадест маж кој вози кола со впрегнат вол. Розетата некаде е алтернирана со други симболи како што е шлемот или цветот од акант. На аверсот од тетроболите, кои можеле да припаѓаат на Докимос, претставен е бик во клечечка поза придружен со акантов цвет, додека на реверсот од монетата е прикажан шлем. Претстава на брадест маж кој вози кола со впрегнат вол се среќава и на аверсот од октодрахмите кои им се препишуваат на Лаијаите.⁴⁵⁰ На почетокот на IV век п.н.е., на сребрените диаболи од Теутас, на аверсната страна е прикажан бик свртен надесно, додека на реверсот - кантарос во квадратно поле. Во истиот век и Бастареај кова монети тетрадрахми кај кои на аверсот е претставен шлем со челенка, а на реверсот бик кој бесно копа со предното десно копито.⁴⁵¹ Во овој случај како клучно се наметнува прашањето дали претставата на бикот или волот на монетите на Пајонците може да се поврзе со почитувањето на соларниот култ, имајќи го предвид комбинирањето на животното со другите погоре спомнати соларни симболи?

Иако на ова прашање не може да се понуди дециден одговор, треба да се има предвид дека почитувањето на сонцето кај Пајонците, во подоцнежниот историски период (во текот на V и IV век п.н.е.), со засилувањата на влијанијата од југ т.е. прифаќањето на грчкиот пантеон, резултирало со *interpretatio graeca* односно претопување на автохтоните соларни верувања со почитувањето на хеленскиот Аполон.⁴⁵² Добро е познато дека Аполон е особено почитуван токму кај пајонските племиња поради што неговиот лик континуирано се среќава и на монетите од пајонските владетели, и тоа почнувајќи од Никарх во средината на IV век п.н.е., па се до времето на владеење на Ликеј, Патрај и Диплај. Аполон бил почитуван како бог на сонцето и светлината, заштитник на полињата и чувар на стадата, но и како бог на музиката и лекувањето. Илустративен е и податокот кој го пренесува Паусаниј,⁴⁵³ дека пајонскиот владетел Дропион, на делфиското

⁴⁴⁹ Svoronos 1919, 7-8, Pl.1, 2.

⁴⁵⁰ Петрова 1999, 94-97, таб. XXXIV, 1 и 2.

⁴⁵¹ Петрова, 1999, 98-100, таб. XXXVII, 1 и 3.

⁴⁵² Bitrakova-Grozdanova, 1992, 68.

⁴⁵³ Pausanias – Description on Greece, X, 13. 1.

светилиште посветено на овој бог, му подарил глава на пајонски бик-бизон изработена во бронза.

4.4.5. Бикот во грчката религија (жртвени аспекти)

Во античките религии и култови бикот или во поопшта смисла – говедото, заземале несомнено значајно место. Поголем број олимписки богови во античка Грција, како и боговите од римскиот пантеон, се поврзуваат со некои од симболичните значења на ова животно. Овој тренд што ќе продолжи во континуитет и во обредите на верските секти од периодот на доцното римско царство, а подоцна и во официјалната римска религија. Значајно место бикот ќе заземе и во христијанскиот симболичен систем. Покрај важноста што ја имал како атрибут на некој бог, во науката посебно внимание е посветено и на ритуалите на жртвување на бикот, како значаен чин во многу религиски ритуали во антиката.

Посејдон е еден од боговите кои мошне често се поврзуваат со бикот. Во митологијата се сочувала приказната за Минотаурот на Крит. Посејдон му испратил еден бик на Миној за да го жртвува во чест на божеството. Откако овој тоа не го направил, богот, во знак на одмазда, кај неговата жена Пасифаја предизвикал неприродна страст кон ова животно. Како резултат на тоа се родил Минотаурот, чудовиште со човечко тело и глава на бик.⁴⁵⁴ Други податоци за Посејдон и бикот можеме да извлечеме од зачуваните историски извори. Како што е познато, тој е бог на морето, но истовремено е поврзан и со настанувањето на земјотресите, за кои старите народи од разни култури сметале дека се предизвикани од одреден вид животни, во релација со хтонските божества. Се верувало дека Посејдон ги предизвикувал земјотресите или со својот трозабец или со помош на бик, чие силно и громогласно трчање создавало ужасен татнеж кој личел на природниот звук што го создава земјотресот. Богот ова често го користел кога сакал да ги казни своите непријатели. Таков податок среќаваме кај Еврипид, во неговата трагедија *Хиполит*, чија што смрт е предизвикана од ненадеен напад на бик кој се појавил на еден висок бран од морето, претходно

⁴⁵⁴ Аполодор – Библиотека, III,4.

пуштен од страна на Посејдон, на молба на таткото на Хиполит - Тесеј.⁴⁵⁵ Кај Хомер, во неговата *Илијада*, среќаваме уште еден податок со кој се поисоветуваат бикот, појавата на земјотресот и Посејдон.⁴⁵⁶ Впрочем, овој факт така го објаснил и Еванс, при истражувањата во Кносос. При описот на остатоци од куќи од средноминојско време, кои страдале од земјотрес, го споменува и објектот наречен “Куќа на жртвуваните волови” во која се пронајдени триножни жртвеници и два черепи на бикови, за кои смета дека се жртвувани со цел смирување на подземните сили.⁴⁵⁷ Поврзаноста на Посејдон и бикот се потврдува и кај Хесиод, кој богот го нарекува *ταυρεος Έννοσίγαιος*.⁴⁵⁸ Кованите монети од Сибарис и Посејдонија (римски Паестум), од архајскиот период, на аверсната страна го прикажуваат богот како го фрла својот трозабец, додека на реверсот е претставен бик, некогаш заедно со делфин.⁴⁵⁹ Од друга страна, добро е познат и фактот дека во чест на Посејдон се жртвувале бикови, за што повторно дознаваме од историските извори и тоа во Хомеровата *Илијада*,⁴⁶⁰ но и во *Одисеја*.⁴⁶¹ Во второво дело биковите му се жртвуваат исклучиво на Посејдон, при што чинот некогаш се вршел покрај морскиот брег, или пак животните директно се фрлале во морето,⁴⁶² како што тоа го правеле колонистите од Лезбос. Во овие традиции може да се вклучи и податокот за Александар Македонски кој на истиот бог му жртвувал бикови во реката Инд.⁴⁶³ Во Делфи постоела бронзена статуа на бик, подарена од страна на жителите од Коркира, во чест на Посејдон.

Претходно видовме дека, покрај Посејдон, и Дионис е тесно поврзан со бикот и неговите симболични значења. Со бикот се врзува и врховниот бог Севс. На пример, во митското дејствие за свештеничката Ио се раскажува како богот се заљубил во неа после што таа (од страна на Хера или Севс) најпрво била претворена во бела крава за потоа, со еден допир, Севс да ја оплоди, според некои извори повторно претворен во бик.⁴⁶⁴ Мошне добро е познат и веќе наведениот пример за грабнувањето на Европа од Севс, исто така претворен во бик. Бикови

⁴⁵⁵ Euripides – Hippolytus, 1210-1220.

⁴⁵⁶ Хомер – *Илијада*, XX.404-405.

⁴⁵⁷ Evans, 1928, 301-303, fig.175.

⁴⁵⁸ Hesiod, *Shield of Heracles*, 104.

⁴⁵⁹ Cook, 1925, 795, fig. 762-763.

⁴⁶⁰ Хомер, *Илијада*, XI.728.

⁴⁶¹ Хомер, *Одисеја*, I.25, III. 5-8, III. 177-178, XI. 130-131 (покрај бикот жртвуван е овен и дива свиња), XII.181-182, (12 бикови), XXIII. 277-278 (бик и овен).

⁴⁶² Plutarch, *Moralia* 163B.

⁴⁶³ Arrian, *Anabasis* VI. 19.5. cf Athenaeus, 261. d-e.

⁴⁶⁴ Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1992, 165

биле жртвувани и во чест на овој бог.⁴⁶⁵ Откако Тесеј го совладал Маратонскиот бик, тој ќе го однесе во Атина каде што ќе биде изведено неговото жртвување во чест на Аполон Делфиски.⁴⁶⁶

Но, говедото е поврзано и со некои од женските божества, во овој случај Page | 137 многу повеќе застапен преку кравата. Првенствено тоа е Хера на која Хомер⁴⁶⁷ и го дава епитетот кравоока (βοορίς), можеби поради тоа што некогаш била почитувана во вид на крава. И свештеничките на нејзиниот култ биле нарекувани “крави”.⁴⁶⁸ При славењето на нејзиниот празник во Платеја во нејзина чест била жртвувана крава, а пак во чест на Севс - бик.⁴⁶⁹ Во Аргос, фестивалот на Хера, Нераја или Нечатомбаја, се состоел од процесија составена од сто волови коишто биле жртвувани и потоа разделувани на сите граѓани.⁴⁷⁰ Од другите божици можеме да ја споменеме и Атена на која, на Акрополот, и биле жртвувани крави за време на Атинскиот Панатенејски фестивал.⁴⁷¹ Иако во литературата не постојат доволно информации за поврзаноста на Артемида со бикот, на тоа укажува епитетот Артемида Тауโรปолос под кое име таа била почитувана низ цела Грција и тоа како кралица на дивите животни и на дивата природа. Во Хермион крави биле жртвувани во чест на Деметра.⁴⁷²

Сиве овие податоци говорат за особено значајната улога на бикот во религиозниот живот во антиката. Со тоа се приближуваме до главното прашање за жртвувањето на бикот во разни ритуали, како и неговото значење и функција. Самото жртвување на животните претставува еден специфичен верски чин, клучен за самиот култ, преку кој може да се согледа однос меѓу луѓето и боговите. Од сите животни, жртвувањето на бикот се сметало за најблагородно поради што особено внимание се посветувало изборот на животното. Самиот чин на убивање бил своевиден спектакл, полн со сензационализам и нестрпливо очекување на исходот. Местото на одржувањето на овој настан било во центарот на градот, на најсветата земја, олтарот на светилиштето, на увид на целата заедница.

Настанот започнувал со процесија при која животното се водело до локацијата за жртвување, проследена со музика и пеење химни. Некогаш се

⁴⁶⁵ Pausanias – Description on Greece, I, 24.4; IX, 3.4.

⁴⁶⁶ Plutarch, Theseus, 14.

⁴⁶⁷ Homer, Illiad. 1.551.

⁴⁶⁸ Cook, 1914, 441.

⁴⁶⁹ Pausanias – Description on Greece, IX, 3.4.

⁴⁷⁰ Cook, 1914, 446-447.

⁴⁷¹ Farnell, 1896, 297.

⁴⁷² Pausanias – Description on Greece, II, 35.4.

сметало дека жртвата треба да стигне на местото доброволно, по сопствена волја. На чело на жртвената процесија одела млада девојка, која како и жртвата, била посебно избрана, немажена и невина, најчесто по потекло од некое благородничко семејство, со живи родители и беспрекорна репутација во општеството. Девојката на главата носела кошница со жито и жртвен нож со кој ќе се изврши убивањето. Кога учесниците стигнувале до местото на настанот, се формирал сакрален круг со кој требало да се одвои сакралниот од профаниот простор. За сите учесници важело правилото дека треба да ги измијат рацете со вода. Потоа животното се прскало со вода, што предизвикувало нишање на главата кое пак било толкувано како негово одобрување на чинот што следува. На самиот акт на убивање, му претходело пеење на молитви и делење на житото од кошницата на учесниците кои го фрлале врз бикот или олтарот. Настанувала тишина и посебен момент на концентрација, при што еден од свештениците го вадел ножот од кошницата и најпрвин пресекувал неколку влакна од челото на бикот кои ги фрлал в оган. Кај крупниот добиток главниот удар се извршувал со секира, за разлика од помалите животни кои едноставно биле поставувани на олтарот и колени. По ударот, животното само се зашеметувало и паѓало на земја, а потоа неколку луѓе го кревале, додека свештеникот го забодувал ножот во вратот на животното. Тогаш настанувал посебен психолошки момент исполнет со страв, возбуда и анксиозност. Свештеникот ја сечел главната вратна артерија на животното што поради крвниот притисок предизвикувало силно прскање и течење на крвта во ритамот на чукањето на срцето на животното, што оставало посебен впечаток. Важно било крвта да не падне на земјата, туку да се собере и истури на олтарот. На крај, следуvalo отворање и касапење на животното при што се ваделе внатрешните органи и тоа најпрво срцето (кое неретко се уште чукало), па црниот дроб врз основа на чија што форма можело да се претскажува, па цревата и.т.н. Месото се печело и се вршеле подготовки за гозба во која морале сите да учествуваат. Коските на бикот се собирале и подоцна се ределе во природната позиција, а главата била наденувана на еден столб близу олтарот, со што, на некој начин, се верувало во симболичното воскреснување на животното.⁴⁷³

⁴⁷³ Burkert, 1985, 55-57.

4.4.6. Бикот во римската религија (жртвени аспекти)

Во римскиот период, еден од најпознатите и најкарактеристични жртвени обреди го носел називот *taurobolium*, а се состоел во жртвување бик. Паралелно со него е практикуван и *criobolium* - жртвување овен, како полесна и поевтина варијанта со еднакво значење како претходниот. Се уште постојат отворени прашања, како во однос на настанокот и потеклото на ритуалот, така и за неговиот начин на изведба и вистинско значење во рамки на римската религија. Денешната стручна литература по ова прашање, разликува три фази од развитокот на ритуалот, заемно издвоени во хронолошка смисла, но и поради меѓусебните суштински разлики. Поради недоволните податоци од историските извори, фактите за ритуалот главно се базираат врз анализата на зачуваните вотивни споменици, често проследени со натписи. Овие објекти вообичаено се дополнети и со ликовни претстави на глава на бик или овен.

Page | 139

Првата фаза го опфаќа периодот од 135 г. п.н.е. до 159 г. н.е. кога тауроболиумот бил најмногу поврзан со спортските игри со бикови, одржувани во Мала Азија, од каде што најверојатно потекнува и самиот ритуал. Иако во оваа фаза на обредот не може да се исклучи неговиот религиски предзнак, сепак натписите не даваат податоци за некаква негова поврзаност со некое конкретно божество. Вториот период се лоцира меѓу 159 и 290 г. н.е. – време кога ритуалот се шири низ територијата на Римското Царство. Во оваа фаза, се менуваат одредени негови карактеристики, со што тој станува јавен, а се одржува во чест или во име на Императорот. Не помалку важно е и тоа што сега ритуалот е инкорпориран во култот на *Magna Mater*, односно Кибела. Се смета дека сега тој станува еден вид замена за вистинскиот ритуал посветен на Кибела. Тука се има предвид чинот на посветување во култот на божицата кој задолжително бил проследен со чин на кастрација, во однос на кој Римјаните имале одбојност поради неговата примитивност и ужасност. Преку ритуалот на жртвување бик, кастрацијата можела да биде избегната преку замена со гениталиите на животното (*vires*). Во натписите се споменува и зборот *кернос*, кој во грчката култура означувал култен сад со повеќе реципиенти, иако не е јасна неговата улога и начин на употреба во ритуалот (можеби за прибирање на крвта и/или гениталиите на жртвуваниот бик). Третиот период на обредот *taurobolium* траел од 290 г. до 390 г., по која тој како начин на жртвување сосема исчезнува.

Причина за тоа е ширењето на христијанството, односно почетокот на владеењето на династијата на христијански императори. Исклучок е владеењето на Јулијан (361-363 г.), кога паганските култови повторно се враќаат на сцената, со што нагло се зголемува и бројот на спомениците поврзани со овој обред.

Најстариот и најпознат историски извор за тауроболиумот е христијанскиот автор Prudentius⁴⁷⁴ од чиј сликовит приказ се црпат деталите од одвивањето на церемонијата.⁴⁷⁵ Најпрво, под нивото на земјата се ископувала јама или сонда со одредени димензии, која била изсидана со камен и тули. На горниот дел се поставувал таван од греди и дрвени плочи, подржан од дрвени столбови. На тој начин се градела платформа од штици која била намерно перфорирана со отвори. Дедикантот, облечен во свилена тога, се спуштал во јамата, додека бикот се поставувал над платформата каде што потоа бил жртвуван. Убивањето на бикот се извршувало со копје (*venabulum*) или со некој друг вид оружје, при што неговите гради биле распарчувани, при што големо количество крв течело низ отворите на платформата, под која дедикантот чекал да биде полеан со крвта. Потоа тој излегувал од јамата при што бил поздравуван од останатите луѓе коишто го следеле ритуалот.⁴⁷⁶

Денеска не е потполно јасно значењето на овие сите елементи и аспекти на представениот ритуал. Овој начин на жртвување, во својата последна фаза бил практикуван само од определена изолирана класа граѓани во римското општество. Тоа говори во прилог на неговото индивидуализирање, односно извршување само како личен или приватен чин на иницијација, со што многу автори го споредуваат со христијанскиот обичај на крштевање. Некои во тоа гледаат обид ритуалот да кореспондира со новите религиски тенденции во општеството кои кон крајот на IV век, со конечната победа на христијанството, ќе доведат до негово целосно напуштање.

4.4.7. Митраистички култ

Во овој култ, еден од најзначајните во римскиот период, покрај присуството на повеќе видови животни, најзначајна улога има бикот. Скоро и да

⁴⁷⁴ Prudentius, *Peristephanon*, 10.1006-1050.

⁴⁷⁵ Duthoy 1969, 112-121.

⁴⁷⁶ Vermaseren 1977, 103, fig.30.

нема споменик посветен на Митра, во кој не е прикажана главната сцена – тауроктонијата, односно жртвувањето на бикот. Митолошката предлошка на оваа постапка е позната во иранските свети книги, во кои бикот, во општа смисла, претставува симбол на плодноста на моќ, создавањето на светот, луѓето, животните и растенијата. Според иранската космогонија бикот е создаден од страна на богот Ахурамазда како прво животно, со цел создавање на животот, но Ариман, како претставник на Злото се спротивставува на тоа убивајќи го живото. Сепак, подоцна од `рбетните сокови на бикот ќе произлезат сите плодносни сили на светот. Засега се уште не е јасно, а за тоа не зборуваат ни светите книги, како дошло до тоа токму Митра да го изврши чинот на убивање на бикот. Самото име *митра* значи пријател, кој во случајот се јавува во улога на тауроконос.

Со подоцнежниот развој на митраистичкиот религиски систем и ширењето на неговите религиски идеи, надвор од своите матични географски рамки, тој во себе ќе инкорпорира различни влијанија и традиции, додека својата најголема експанзија ќе ја доживее за време на римската империја. Со оглед на добро познатите историско-политички околности, во Грција постоела одбивност кон персиската култура, поради што и митраизмот таму нема да добие поголема популарност. Но, во Римската империја ќе биде историската сцена на која овој култ ќе го доживее својот максимум, така што во одреден период ќе биде на исто рамниште на популарност како и христијанството. Во римскиот период митраистичката религија била широко прифатена од разните социјални слоеви на општеството, за разлика од почетната фаза кога му пристапувале главно војниците и луѓето од пограничните региони. Во ова време таа носела предзнак на мистична религија, со детално разработен култ и ритуален систем. Верниците ги сочинувале само мажи, при што на жените не им било дозволено учество, што може да се смета за своевидна пречка во ширењето на култот.

Тауроктонијата како главен митраистички обред несомнено претставува мистеријски чин, важен за следбениците и почитувачите на овој култ. Бикот како свето животно, мора да биде убиен за да од него да произлезе или обнови целиот живот на Земјата. Поради тоа во иконографијата на митраистичките култни споменици статусот на главното место го зазема сцената на убивањето на бикот. Според митот, чинот на убивањето се случил во пештерата, во која Митра успеал да го фати светиот бик. Постојат повеќе варијанти во иконографското

прикажување на оваа композиција, но сите тие не се доволно важни за да ја променат нејзината главна порака. Воспоставениот шаблон на прикажување може да биде пореметен само како последица на недоволно важните елементи кои можат, но и не мораат, да се прикажат во рамките на сцената. Тоа може да се случи и поради недоволната упатеност на изработувачот на споменикот во симболичните аспекти на култот или поради неговата уметничка неумешност. Во средината на сцената се прикажува самиот Митра, облечен во хитон и хламида префрлена преку грбот и со фригиска капа на главата. На некои споменици може да биде прикажан и сосема гол. Главата на божеството е најчесто прикажана en face, со поглед упатен кон верниците, или пак свртен кон гавранот, кој ја носи пораката од богот Сол дека наредбата за убивањето на бикот мора да биде извршена. Телото на Митра обично е поставено дијагонално во однос на телото на бикот, кое е прикажано во хоризонтална положба, легнато на земја со испружени задни нозе, додека предните се свиени во колената. Со левата рака, Митра го држи бикот за ноздрите и ја подигнува неговата глава нагоре, а со десната го забодува ножот во пределот на вратот. Најголемиот број од спомениците ги прикажуваат и претставите на дадофорите Каутес и Каутопатес, со факли во рацете, додека на аглите од релјефот често се прикажуваат и бисти на Сол и Луна. Покрај бикот, составен дел од композицијата на митраистичките споменици композиција се и следните животни: куче, змија, скорпион, гавран и лав.

Се чини дека главната сцена е клучна во разбирањето на овој култ, иако нејзиното толкување, симболично значење и смисол е се уште подложно на широки дискусии. За жал, не постојат зачувани стари пишани извори кои би помогнале во оваа насока. Впрочем, постоењето на голем број светилишта посветени на овој култ – митреуми, раштркани низ огромната територија на Римската Империја, можат да послужат како добра подлога во проучувањето на тауроктонијата. Во сите од нив како задолжителен свет реквизит бил приказот на оваа сцена, која го зафаќала централното место во светилиштето. И покрај постоењето на различни други иконографски елементи, различни култни практики и сл., сепак сцената на колењето на бикот може да се смета за централна тема на митраизмот, па оттука нејзиното правилно толкување за задача од првостепено значење.

Традиционалната теорија се базира на постар космолошки мит споменат во иранските свети книги (Bundahishn), всушност зороастриски текст од IX век компилација на постари текстови, традиции и верувања. Во него се споменува примордијалното говедо *Gavaevodata* создадено од Ахурамазда, кое подоцна ќе биде убиено од Ариман како олицетворение на Злото. Но, од телото на говедото ќе произлезе целиот благороден животински свет или животот на Земјата. Оваа стара митолошка предлошка, Кимон ја поврзува со Митра, сцената со тауроктонијата и римскиот митраизам, но всушност тоа е само претпоставка, недоволно поткрепена со докази од иранскиот теолошки систем, каде што Митра никогаш не се споменува во врска со бикот или неговото жртвување. Поради тоа, почнувајќи од 70-те години на минатиот век, оваа теорија на Кимон трпи сериозни критики и може да се каже дека веќе се смета за застарена. Новите толкувања се движат во поинакви насоки, при што некои целосно го негираат источното влијание сметајќи на чисто римскиот карактер на култот, додека други го застапуваат астрономско-астролошкото гледиште во однос на овој култ.⁴⁷⁷ Според таквото толкување целата сцена на тауроктонијата треба да се гледа како свездена мапа во која прикажаните животни ги застапуваат соодветните свездени констелации на небото. Така, бикот е симбол на созвездието Taurus, кучето на Canis minor, змијата на Hydria, гавранот на Corvus, скорпионот на Scorpius, лавот на Leo, дадофорите на Gemini, ушето и крајот на опашката на бикот (житен клас) на Spica, додека самиот Митра со созвездието Персеј.⁴⁷⁸

Тука нема да влеземе во детаљна елаборација на расправите околу митраизмот што се водат во научните кругови. Се чини дека посоченото астролошко толкување на митраистичката иконографија се повеќе губи на сила. Наспроти тоа, и натаму опстојува натуралистичкото толкување според кое бикот како симбол на генеративната моќ на природата, нужно мора да биде убиен преку херојскиот чин на Митра, за да се ослободат силите што ќе го создадат новиот живот и свет. Крвта од бикот се смета за есенцијална и таа ќе го роди новиот живот, при што самото убивање на бикот не се смета за чин на жртвување, туку како акт на самиот демиург застапен преку ликот на Митра. При тоа бик носи статус на божествено битие, но не и бог, чија судбина се исполнува

⁴⁷⁷ Alvar, 2008, 92-98, со историски преглед на постарата и поновата стручна литература.

⁴⁷⁸ Alvar, 2008, 95, 98.

преку неговата смрт.⁴⁷⁹ Со тоа се покажува дека тауроктонијата како жртвување суштински се разликува од стандардниот начин или другите форми на жртвувањето на животните во античката религија.

На територијата на Р. Македонија, почитувањето на култот на Митра е Page | 144 потврдено со неколку споменици, објавени во постојната научна литература. Неколку од нив, заедно со остатоците од храмовите-митреи, се презентирани во монографијата на Љ. Зотовиќ.⁴⁸⁰ На митраистичките вотивни плочи, со одредени исклучоци, се присутни неколку животни кои имаат свое функционално значење во рамките на главната сцена – тауроктонијата. Тоа се гавранот, змијата, кучето, шкорпионот и лавот кои, според реконструкцијата на Кимон, се следбеници на чинот на тауроктонијата. Првите четири се сметаат за задолжителни во приказот на главната сцена, додека улогата на лавот е нешто поразлична. Иако нивната позиција е точно утврдена, со што се укажува и на нивната улога во сцената, сепак постојат и големи отстапки во нивното прикажување. Може да се смета дека кучето е редовно прикажано на сите споменици, најчесто во десниот дел на релјефната плоча, во лев профил, секогаш во скок насочен кон раната на бикот. Скорпионот, исто така е редовно прикажан, иако некогаш може да биде и изоставен. Кога е присутен, тој редовно е устремен или закачен на гениталиите на бикот. Змијата, од друга страна, може да биде прикажана во активна или пасивна положба, Во првиот случај е насочена кон раната на бикот, додека во вториот лази по земјата одделувајќи ја долната зона на споменикот со главната сцена.

Споменикот од с. Бељановце, Кумановско,⁴⁸¹ е оформен во вид на правоаголна плоча (делумно оштетена), со горен и долен фриз на која прикажана е главната сцена – тауроктонија, а под самата сцена е изведена змија со масивно тело. Кај релјефот од с. Зрновце, Кочани,⁴⁸² (Т.ХХІІІ.2, кат.бр.105) долниот дел недостасува, но лесно може да се претпостави дека и таму била

⁴⁷⁹ Alvar, 2008, 104-106.

⁴⁸⁰ Наодите презентирани во монографијата “Митраизам на тлу Југославије”, Београд 1973, а кои потекнуваат од Македонија, прикажани заедно со постарата литература се следниве: лок. Дервен, с. Бељановце, Куманово, остатоци од храм-митреј, олтар и релјефна икона, стр:16-18, сл.2, 23; с. Лопате, Куманово, остатоци од храм, натпис и заветен олтар со претстава на Херакле, стр: 33-34; Скупи, заветна ара, стр: 69-70; Велес, ф-нт од релјеф, стр: 18; Маркови Кули, Прилеп, остатоци од храм и релјефна плоча, денес уништени, стр: 43-44.

⁴⁸¹ Зотовиќ 1973, бр. 3б, стр: 16-17, сл.2, со целосна литература.

⁴⁸² Атанасова 1999, 261-267, сл.1.

прикажана змија, додека на оној од Св. Николско,⁴⁸³ змијата била претставена веднаш под главната сцена (Т.ХХІІІ.1, кат.бр.104). Тука може да се напомене дека во митраистичкиот култ, змијата има и соларно значење, симболизирајќи го оганот, и тоа особено во релацијата лав – кратер - змија.⁴⁸⁴ За разлика од овие, гавранот не е редовен учесник во главната сцена, така што неговата претстава често може да недостасува. Инаку, неговата вообичаена позиција е во левиот горен агол на композицијата. Слично како и змијата, неговата улога може да биде активна (кога е прикажан под лакот кој ја означува пештерата на споменикот, лево од фигурата на Митра) или пасивна (кога е прикажан надвор од просторот на пештерата, со што не е во директна врска со самата сцена или Митра).

4.4.8. Прежитоци на древните култови во Балканскиот фолклор

Еден од ритуалите на жртвување бик во античка Грција бил наречен Буфонија (Βουφονία). Се одржувал во Атина, секоја година на 14 скирофорион (јуни-јули), во рамки на фестивалот Диполеја (Διπολεία), во чест на Zeus Hēratos. Жртвувањето се спроведувало на вториот ден од фестивалот, посветен на Zeus Polieus. Настанот се одржувал на Акрополот, започнувајќи со поворка од бикови, водена од еден свештеник (буфос), која ја следеле слугите од храмот кои носеле секира и нож, млади девојки кои носеле вода (hydrophoroi) и група на други верници. Биковите се воде до олтарот на Zeus Polieus, на кој биле поставени свети колачи од жито и јачмен при што се верувало дека треба да биде убиен оној бик што прв ќе ги проба прилозите. Жртвувањето го изведувал главниот свештеник, кој најпрво ги миел инструментите во вода, потоа го удирал бикот со секирата и потоа започнувал да бега. Другите помошници со ножот го убивале животното, сечејќи му го вратот, а потоа следело неговото дерење и раздавање на месото на сите присутни. Кожата на бикот се полнела со сено и таквата фигура се впрегнувала во јарем, со што симболично се означувало воскреснувањето на животното. По завршувањето на целата церемонија се организираа симулација на „судење“ на сите учесници во убивањето, при што

⁴⁸³ Белдедовски 1980, 75-82, сл.2.

⁴⁸⁴ Зотовић 1980, 90-92.

по меѓусебните обвинувања на крај се носел заклучок дека главен виновник е ножот кој поради тоа бил фрлан во морето.⁴⁸⁵ Уште старите Грци го сметале овој ритуал за многу стар и архаичен. Постоеле и етиолошки митови преку кои се објаснувале слични обреди, како на пример митот за Сопатрос од Атина. Тој на боговите им принесувал жртва во вид на житни колачи, но бидејќи едниот од неговите бикови се доближил до олтарот и пробал од нив, неговиот господар во бес го убил со секира и подоцна избегал на Крит. Бидејќи по овој настан завладеала голема суша и земјата била опустошена, по совет на питијското пророштво, Сопатрос бил вратен од егзил и бил воведен нов ритуал кој требало да се одржува секоја година проследен со жртвување бик во чест на Севс. Во него требало да учествува целиот град при што сите граѓани требале добијат од месото на убиеното животно.⁴⁸⁶

Убивањето на животните во древните заедници било строго контролирано и определено со стриктни канони при што секое друго однесување строго се казнувало. Се верувало дека таквите неконтролирани дејствија можат да доведат до голема неплодност во природата, особено ако се убие бик способен за орање. Иако значењето на ритуалот буфонија до денес не е сосема разјаснето, може да се заклучи дека тој е во основа поврзан со фертилизацијата на природата насочен пред се кон земјата, хтонските сили и вегетацијата при што, клучната улога ја носи бикот, очевидно како симбол на машкиот оплодувачки принцип ставен пред се во служба на аграрните стопански дејности.

Трагите на овој антички ритуал, според истражувањето на Љ. Зотовиќ, можат да се бараат во фолклорните традиции зачувани на Балканот до нашето време и тоа како преостанати реликти од паганските верувања. Во тој контекст таа го приложува обичајот зачуван во с. Костурино, Струмица, каде секоја година на 12 јули (Петровден) се одржувал ритуал на жртвување на бик, кој според одредени обележја потсетува на претставениот древногрчки ритуал.⁴⁸⁷ Бикот се купувал со парите на сите селани и се чувал во дворот на црквата. На самиот ден Петровден, додека во црквата се одржувала служба, жените го кителе бикот со венци од цвеќиња и на роговите му прицврстувале две свеќи. Потоа колоната од верници, на чело со свештеникот, го носеле бикот до местото Црвен Брег, едно

⁴⁸⁵ Farnell, 1896, I. 56-58, 88-92; Cook, 1940, III. 577-590, со цитирани антички извори за фестивалот; Burkert, 1985, 230-231.

⁴⁸⁶ Cook, 1940, III. 590-598;

⁴⁸⁷ Зотовиќ, 1958, 151-157.

возвишение со крст од камен, кадешто се вршел самиот обред. По пристигнувањето свештеникот читал молитви за здравје и добра родна година, додека гореле свеќите присцврстени на роговите ма бикот. Откако тие ќе догореле се започнувал чинот на жртвување, Секоја година колењето го изведувал ист човек, со помош на голем нож кој можел да биде употребуван и за други намени. При колењето важно било крвта да се впие во земјата, бидејќи се верувало дека тоа ќе придонесе за нејзината плодност. Потоа се организирал ручек, во кој учествувале сите селани, додека младите организирале разни спортски активности.⁴⁸⁸

Опишаниот ритуал од Македонија, Зотовиќ го поврзува со други ритуали со колење на бик, познати од Јужна Србија, Бугарија и Русија, посочувајќи на одредени нивни разлики.⁴⁸⁹ Потеклото на овие ритуали таа ги поврзува со грчките жртвени церемонии од антиката, особено со ритуалот буфонија, кој поради одредени влијанија се проширил на посочените територии од периферијата на ареалот на влијанието на древногрчката култура. Овој став треба да се прифати со доза на резерва, имајќи ги предвид долгите традиции на почитување на бикот уште од времето на длабоката праисторија. И самиот автор е согласен дека овие традиции се потврдени во сите посочени региони, но и во пошироката регија на Медитеранот (Мала Азија, Крит, Египет).⁴⁹⁰ Посочените традиции во фолклорот можат да се должат и на ритуалот на жртвување бик во чест на богот – громовник во словенските пагански традиции. Ова е потврдено и со соодветни пишани историски извори и современи манифестации во фолклорот проследени со соодветни топоними во релација со името на Перун - словенскиот бог громовник.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Зотовиќ, 1958, 151-152.

⁴⁸⁹ Зотовиќ, 1958, 152-153.

⁴⁹⁰ Зотовиќ, 1958, 154-156.

⁴⁹¹ За повеќе примери од фолклорот в. Чаусидис 1994, 435-440.

5. Завршни Согледувања

Во рамките на овој труд беа направени одредени истражувања со цел добивање на што појасна слика за можното значење на животинските претстави прикажани на различни археолошки предмети од античкиот период. Најголемиот дел од анализираниот материјал веќе ѝ е познат на стручната јавност преку објавената стручна литература, а овде е направен обид за негова класификација, систематизација и интерпретација. Во таа смисла, најважната задача се состоеше во откривањето на симболичката порака што ја прикажува самиот споменик, преку различни зооморфни симболи и претстави, не испуштајќи ја од вид и неговиот основен карактер и намена. Барајќи одговори за многу прашања поврзани со оваа проблематика, во одредени моменти беше потребно и извесно проширување на хронолошките граници на овој труд. Имено, во некои случаи, античкиот период се покажа како недоволен за објаснување или следење на генезата на одредени појави и сегменти од религиската сфера, кои своето потекло и настанување го должат на праисторискиот период. Токму за тие прашања сметавме дека треба да им се даде еден поширок контекст на објаснување, односно за целосно нивно разбирање беше неопходно да се опфатат и некои аспекти од праисторијата. Покрај тоа, како помошни податоци се користени и некои од старите пишани историски извори, кои директно или на посреден начин ги пренесуваат верувањата и сведоштвата на луѓето од тоа време, кои за нас се покажаа од непроценлива научна вредност. На овој начин, се обидовме да дојдеме до одредени сознанија, кои би можеле да дадат дополнителен придонес на досегашиот степен на истраженост на оваа проблематика.

Од целокупниот преглед на материјалот што можевме да го проследиме на претходните страници од овој труд, можеме да изведеме некои финални заклучоци и согледувања.

Застапеноста на зооморфните ликовни претстави на античкиот археолошки материјал од Република Македонија е прилично голема, поради што и нивното проучување претставува сериозна задача. Притоа секогаш треба

да се има на ум фактот дека овие зооморфни претстави, многу често претставуваат само ликовни манифестации на идеите и верувањата на тогашните популации, кодирани преку одредени симболи прикажани на елементите од материјалната култура. Овие идеи често не зависат секогаш од времето и просторот, додека симболите манифестираат висок степен на флексибилност т.е., зависно од дадениот контекст, можат истовремено да изразуваат различни, понекогаш дури и контрадикторни вредности. Поради тоа, сметаме дека нивното правилно интерпретирање зависи првенствено од точната археолошка проценка на откриените наоди во сооднос со соодветните идеи и верувања што секогаш, во некој латентен вид, помалку или повеќе, успеваат да опстојат низ разни временски периоди. Интересно е да се напомене дека низ различните временски периоди, овие културни и религиски вредности постојано се изложени на одредени влијанија од страна предизвикани од рани историски превирања, доселувања или иселувања на населението, колонизации, воведување на нови божества во религискиот систем, допир со различни култури. При тоа, често пати, тие трпат одредени модификации, но вообичаено без менување на основните постулати на верувањето.

Зооморфните ликовни претстави можат да се сретнат скоро на секаков вид на археолошки предмети. Во нашиот труд доминираат наоди на камена пластика, односно вотивните и надгробните споменици, додека наодите од керамиката се застапени во нешто помал број. Од предметите од метал, најголемата група ја сочинува накитот, во помал број се металните садови, а најмала група е онаа која го претставува оружјето. Во сите овие категории, застапеноста на зооморфните претстави е различна, но во тие рамки можат да се издвојат неколку подоминатни видови кои се јавуваат почесто во споредба со други што, на некој начин, зборува за нивната важност. Значајно е да се забележи дека причините за прикажувањето на зооморфните ликовни претстави на археолошките наоди треба да се бараат прво во самата намена на конкретниот наод и неговиот контекст на откривање, а потоа и во содржината на претставата исполнета со зооморфни симболи. Веднаш да забележиме дека сите наоди со ваква содржина не треба да се разгледуваат низ религиозната призма, од едноставна причина што има случаи каде прикажувањето на животните се врши од чисто декоративни цели, но и како евоцирање на сцени од секојдневниот живот на луѓето – случај што најчесто го забележувавме кај некои

претстави од керамичките ламби. Некои теракоти кои прикажуваат одредени животни, откриени во погребувањата на римските некрополи од Стоби и Скупи, истражувачите ги толкуваа како играчки потребни во едукативниот развој на децата. Посебна група претставуваат наодите од различен вид (теракоти, скулптура, вотивни релјефи) кои прикажуваат божества заедно со нивните животински атрибути. Во некои случаи тоа се митолошки сцени или илустрации од нивните култови. Сепак, иако одговорите за карактерот на атрибутите на божествата првенствено треба да се бараат во митологијата, тие речиси никогаш не се лишени и од одредена религиска конотација. Впрочем, во старите пишани извори, како и во литературата од античкиот период, често се зборува за животот на божествата и нивните случувања, нешто што повторно дава одраз (или појасна слика) за начинот на перцепција и размислувањата на тогашните луѓе во однос на овие прашања. Од друга страна, на спомениците од надгробен карактер, преку претставите на животните, може да се следиме нивната фунерарна симболика каде, според нашите согледувања, најважното место, покрај другите, го имале змијата и коњот.

Како едни од најзначајните зооморфни ликовни прикази на нашите споменици можат да се издвојат неколку, како од аспект на нивната бројна застапеност, така и поради значењето кое го имаат. Еден од најзначајните е секако змијата, претставена на голем број надгробните споменици, заедно со оние од вотивен карактер, а во голем број и на накитот. Важноста на змијата се согледува во нејзината поврзаност со одредени култови негувани не само на оваа територија, туку и на еден поширок географски простор со особено долга традиција на почитување. Староста на овие култови овозможила почитувањето на змијата да трае со милениуми, секогаш наоѓајќи го својот израз низ симболични значења отсликани преку остатоците од материјалната култура.

Така, заштитата на домот и куќното огниште е еден од најстарите култови, негуван уште од праисторијата, во кој змијата има доминантна улога. Иако ние денес не можеме да го следиме овој култ преку нашите материјални докази од тој период, сепак неговата манифестација во една антропоморфна форма се следи во минојската култура, преку откривањето на „змиските божици“ од Кносос. Подоцна и во грчката религија култот продолжува да се почитува, овој пат поврзан со некои аспекти на врховното божество Севс, а етнографските

резултати од истражувањата на средновековните обичаи и верувања кај многу народи, сведочат за континуитет на истите традиции сè до денешно време.

За почитувањето на змијата и нејзиниот култ на просторот од некогашна Пајонија денес немаме доволно податоци. Материјалните докази кои сведочат за почитувањето на еден ваков култ се откриени на просторот од денешен Прилеп, Велес и Св. Николе. Тоа се вотивни релјефи кои потекнуваат од III век н.е., со претстава на две змии кои се издигнуваат над еден сад во кој има некаков предмет (шишарка, јајце?). Иако нивното датирање е во римскиот период, а самите релјефи не се одликуваат со посебна уметничка изработка, тие се доста важни поради тоа што сведочат за континуитетот на почитување на змијата и покрај силната романизација и мешањето со другите култови од тоа време. Останува отворено прашањето дали релјефите треба да се поврзат со змиските божества Дракон и Дракена или со некои аспекти на божеството Дионис. Овие релјефи во најновите истражувања се поврзуваат со Agathodaimon (Добриот Дух), кој се грижи за напредокот во животот, но и за посмртната егзистенција, вклучувајќи во себе повеќе аспекти поврзани со хтонските сили и природата, како и некои есхатолошки принципи, што повторно на некој начин не враќа кон значењата на Дионис.

Значењето на змијата се согледува и преку нејзиниот однос со смртта, што може да се следи преку материјалните остатоци, односно надгробните споменици од античкиот период. Верувањето дека змијата ја симболизира душата на покојникот било општо раширено верување во антиката, потврдено и во некои пишани извори. Затоа нејзината претстава на фунерарните споменици се толкува во оваа смисла, но и во врска со хероизацијата на покојниците, нешто што било резервирано за истакнатите поединци во минатите времиња. Со новиот културен бран на хеленизмот овој концепт на хероизација започнал да се употребува и за обичните луѓе, со континуитет и во римскиот период. Овие значења на животното извираат од нивната поврзаност со култот на мртвите и култот на хероите - прашања кои, во поширока рамка, беа расправани на претходните страници. На некои стели змијата се јавува заедно со коњот, обично на спомениците на покојниците кои припаѓале на воената класа. Во овие случаи значењата на змијата и коњот можат да бидат комплементарни, односно заедно да укажуваат на смртта, хтонските сили и хероизацијата на покојниците. Но, во

некои примери, значењето на коњот се поврзува само со социјалната положба на покојникот и неговата војничка професија.

Покрај змијата и коњот, на надгробните стели, како фунерарни симболи се јавуваат и некои други животни, иако нивното прикажување не е толку често. Делфинот е присутен само на две стели од околината на Скопје, датирани во римскиот период. Неговата појава на нашите споменици се толкува како римска придобивка, но неговата реткост најверојанто зборува за неприфаќањето на овој симбол од автохтоното население, кое сè уште се придржувало на сопствените традиционални вредности, барем кога се во прашање погребните обичаи. Нешто слично може да се каже и за следните два симболи – орелот и букранионот (вториов со нагласено апотропејско значење), кои, како позајмица од римската сепулкрална традиција, исто така се ретко прикажувани на нашите стели. Покрај нив и птицата не е честа појава на овој тип објекти, но за неа е карактеристично тоа што се јавува на спомениците подигнувани во чест на младите покојници. Кога е во прашање фунерарната симболика на надгробните споменици, зооморфните мотиви многу често се прикажуваат во комбинација со другите ликовни мотиви, како на пример геометриските или флоралните кои исто така носеле одредени симболични вредности и заедно нив граделе одредени посложени симболички структури.

Коњот и змијата заедно се појавуваат и на спомениците кои го прикажуваат култот на „Тракискиот коњаник“ и тоа на двата типа споменици (со вотивен и надгробен карактер). И во овие случаи, како што споменавме, главното симболичко значење е втемелено врз симболот на коњаникот. Вредноста на симболот на коњаникот, нè враќа во далечните херојски времиња на праисторијата, некаде во периодот на бронзеното време. Тука го имаме предвид настанувањето на коњаничката воена класа која ќе биде главен двигател на социо-економските промени што подоцна ќе настанат на просторот на културниот ареал населен од првобитните индоевропски заедници. Уште од тоа време се познати погребувања на војни заедно со нивните коњи, обичај што успева да опстои уште многу векови преминувајќи во традициите на сите антички народи кои своето потекло го влечат од индоевропското културно јадро. Овие општествени појави и верски убедувања имаат своја рефлексивност и во материјалната култура која, со одредени временски прекини, недвосмислено го покажува континуитетот на идејата за коњаникот, почитуван како херој и

заштитник. Меѓу таквите примери од Р. Македонија ги споменавме: бронзенодопскиот скиптар со претстава на коњ, доцноархајските наоди од Требениште со бронзениот кратер со претстава на коњаници и шлемот со коњаник, заедно со раноантичкото погребување во Бразда. Оттука појавата на овој мотив на спомениците од овој култ се толкува како еден вид заштита (кај спомениците од вотивен тип) или хероизација (кај спомениците од надгробен тип). Од друга страна, сцената прикажана на овие споменици, сама по себе, претставува еден вид на магиски ритуал, кој го прикажува коњаникот во лов, што може да се поврзе со еден симболичен обичај кој служел за иницијација на поединецот, додека кај владетелите значел потврда за сувереноста и правото да владее врз народот и земјата. Затоа е често употребувана како фунерарна тема на сликариите во владетелските гробници. Сликата за коњаникот-херој подоцна своето место го наоѓа и во христијанскиот религиски систем (како на пример светецот Св. Ѓорѓиј кој ја убива ламјата), а во средновековниот период и во народниот фолклор преку ликот на Крали Марко, исто така познат како заштитник на луѓето.

Page | 153

При откривањето на симболичката вредност на говедото во античкиот религиски систем, беше неопходно да се согледа праисториското наследство поврзано со ова животно. Може да се заклучи дека уште од самите почетоци на човековото организирано живеење и првобитниот развиток на религиозната мисла, говедото заземало посебно место и тоа во бројни праисториски култури. Она што како истражувачи можеме да го констатираме во античкиот период е преживувањето на овие стари традиции, но во една поразвиена и поконвенционална варијанта. Претставата на говедото, односно бикот е постојано присутна на разни видови археолошки предмети. Ја среќаваме на керамиката (садови, теракоти и ламби), на камената и бронзената пластика (склуптура, релјефи, стели), најчесто во релација со одредени божества, на накитот и предметите од бронзената торевтика. Но, се чини дека најголемо значење ова животно покажува во религиските ритуали и во чинот на жртвување, било да станува збор за погребни церемонии или фестивали каде што се слави плодноста на природата. Впрочем, овој антагонистички пристап се соединува во ликот на Дионис, за кој видовме дека е близок со бикот, како божество на кое му се иманентни овие квалификации, и тоа како господар на хтонските сили на природата – каде што и започнува и завршува животот. Од

друга страна, во римскиот период, култот на Митра добива експанзионистички размери кој како главен мотив го содржи чинот на жртвување бик. Оставајќи ги настрана поновите астролошки теории и придржувајќи се на натуралистичкото гледиште за значењето на култот, тука можеме да ја видиме целата симболичка сила на ова животно како создавач на светот и на целата природа, која може да биде остварена само преку херојскиот чин на Митра.

Page | 154

Како особено значаен култ се издвојува култот на плодноста и во негово име жртвувањето, во кој главното значење го има говедото, односно бикот. Понекогаш негова замена може да биде овенот, како полесна и поефтина варијанта, па дури и некои други животни, кои не го менуваат суштински значањето на самиот акт. Но сепак, при важни церемонии, во чест на најпочитуваните божества, се изведувало жртвување токму на говедо како најпогодно и најзначајно животно. Во претходните поглавја видовме дека жртвувањето како чин има своја праисториска генеза и дека се работи за многу стар ритуал. Во антиката таа традиција продолжува, но сега науката е во состојба да направи речиси целосна реконструкција на овој чин, од што може да се согледа неговиот ексклузивен статус. Особено се важни принципите и начелата на жртвениот чин, проследен со строги правила и канони, колективниот однос на заедницата кон самиот настан и секако односот кон самото животно кое треба да се жртвува. Тие правила во значителен степен сè уште можат да се сметаат за важечки, а самиот ритуал и неговото значење траат до денешни дни, што можеме да го проследиме преку обичаите од народниот фолклор.

Од горенаведеното може да се заклучи дека на археолошки предмети од територијата на Република Македонија како најзначајни зооморфни симболи се јавуваат змијата, коњот и бикот. Нивната важност не произлегува само од бројната застапеност на археолошкиот материјал, туку и од поврзаноста со одредени култови. Воедно е важно што овие култови од една страна имаат историска традиција со долг временски континуитет, а од друга распространетост на еден поширок географски простор. Услов за тоа е нивната органска врзаност со аграрно ориентираните заедници која е главниот услов на нивното опстојување пред налетот на разните историски превирања.

За другите животински видови чии претстави беа вклучени во анализите од овој труд, можеме условно да кажеме дека имаат второстепено значење во однос на тријадата змија – коњ – говедо, пред сè заради неповрзаноста со

конкретни култови, што не мора да биде точно кога би зборувале за некој друг историско-географски контекст. Нивната важност се согледува во однос на митолошките појави и врската со одредени божества како нивни атрибути, зад кои може, но и не мора, да постои некаква религиска причина. За оваа проблематика зборувавме опсежно во претходните поглавја, при разгледувањето на примерите од вотивната пластика и атрибутите на божествата.

Page | 155

Но, под овие критериуми не можат да бидат толкувани сите зооморфни претстави. Кај голем дел од археолошкиот материјал толкувањето на симболичните претстави во релација со видот на самиот предмет може да биде проблематично. Како пример можат да се земат ламбите, за кои е утврдено дека се користеле за осветлување на просторот, но не е исклучена и можноста да претставувале и нешто повеќе од она што е општо прифатено како став во однос на нив. Имајќи предвид дека голем дел од нив се откривани во гробни целини, некои автори сметаат и на нивната важна фунерарна улога, насочена кон симболичкото осветлување на патот на покојникот. Ако на тоа се додаде и дел од прикажаните претстави на самите светилки, кои често се поклопуваат со прикажаните претстави на надгробните споменици (орел, бик, лав, коњ, куче, петел – сите симболи можат да се сретнат во некој погребен контекст), тогаш се отвара дилемата дали и тие можат да бидат разгледувани во рамките на фунерарната симболика. Слична е ситуацијата и со накитот на кој, по диминантната змија, следуваат претставите на лав, говедо, куче, волк, рис, делфин и гулаб. Иако овие предмети се носени од живите, нивното присуство во гробовите не треба да се третира само како остаток од облеката т.е. носијата на покојникот или како гробни дарови што го одразуваат неговиот социјален и имотен статус. Мора да се има предвид и нивната евентуална религиска функција, на пример како сакрални предмети кои ќе го заштитат покојникот од разни негативни фактори и ќе го обезбедат позитивниот исход на неговата задгробна судбина.

Прочувањето на зооморфната симболика претставува значаен дел од археолошката наука, кој има за цел збогатување на сознанијата за археолошките предмети и нивното некогашно значење. Иако понекогаш овој вид на истражувања неправедно се ставени на страна, давајќи им примарна важност на практичните аспекти и класичните археолошки пристапи, сепак овие

истражувања, како и современата наука, покрај другото, треба да се обидат да го детектираат и идејниот контекст за настанокот на еден артефакт. На тој начин, се отвара можноста за истражување или откривање на духовниот амбиент кој претходел на чинот на создавање на еден материјален споменик, исполнет со мноштвото симболи што можеме да ги третираме и како еден заборавен јазик од минатото, кој не потсетува на бурните времиња на историјата и носи пораки во нашево време. Иако овој труд не може да ги даде конечни одговори на една ваква амбициозна задача, веруваме дека може да послужи како база и поттик за идните истражувања на оваа тема.

КАТАЛОГ

Керамика

Page | 157

Садови

1. **Керамички сад** - откриен во Требениште, Охрид. Садот претставува киликс со калотеста форма, две хоризонтални поставени држалки, поставен на широка нога. Боењето е црно, на светла основа. На средишниот појас на стомакот од садот претставени се животни – два овна. Внатрешноста на садот е исто така обоена. (Т.I.1)

Димензии: висина 12 см.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVII, други разред 60, Београд 1934, стр:99, сл.22; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр: 59, Таб. XXXVII/4; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, бр. 363, стр: 236-237

2. **Керамички сад** – откриен во Демир Капија. Садот претставува скифос, црвено-фигурален атички стил. Поставен е на ниска, кружно профилирана нога и има широк отвор со ненагласено устие. Од страните има по една држалка, едната хоризонтално, а другата вертикално поставена. На стомакот од садот е насликан буф со детално прикажани очи и крилја, насликани со црвена боја. Остатокот од садот е премачкан со црн фирнајс. (Т.I.2)

Димензии: висина 8,0 см.

Датирање: крај на V век п.н.е.

Литература: Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, бр. 399, стр: 255.

3. **Керамички сад** – откриен во Демир Капија, како гробен прилог. Венецот од устината на садот е декориран со мотив на јонска кима, а средишниот дел на вратот декориран со лента од низа палмети. Рамото и горниот дел од стомакот на садот прикажана е сцена од Дионисовиот култ. Богот Дионис е седнат, со тирс и пехар во едната рака, а во другата држи аскос. Околу богот се прикажани седум Менади во долги хитони со тирс или тимпан во рацете. Околу прикажани се два Ероси и две срни. Под сцената има лента од декорација со аглести меандри. (Т.I.3, 4)

Димензии: висина 38,7 см.

Датирање: втора половина на V век п.н.е.

Литература: Д. Вучковић-Тодоровић – Античка Демир Капија, Старинар н.с. XII, Београд 1961, стр. 245-246, сл.30; Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр.87, 1-IV, Т.I.

4. **Керамички сад** – откриен во Демир Капија. Лекит арибалос со стандардна форма, делумно оштетен, обоен со сјаен црн фирнајс. Држалката е откриена. На предната страна насликан е лебед во десен профил, а пред него стои спирален мотив. (Т.П.1)

Димензии: висина 9,4 см.

Page | 158

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Античка Демир Капија, Старианар н.с. XII, Београд 1961, стр. 249, сл.44; Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр.91, 18-IV, Т.VI.

5. **Керамички сад** – откриен во Демир Капија, гроб 4 (изгубен 1963 г.). Лекит арибалос со стандардна форма, обоен со сјаен црн фирнајс. На предната страна насликан е лебед во десен профил, а пред него стои спирален мотив. (Т.П.2)

Димензии: висина 9,4 см.

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Античка Демир Капија, Старианар н.с. XII, Београд 1961, стр. 249, сл.45; Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр.89, б.б.1, Т.VI.

6. **Керамички сад** – потекнува од гроб со спалување од Демир Капија. Телото на садот е моделирано во форма на лебед, со глава наслонета покрај телото, свртен надесно. Глината е со просечен квалитет, бледојолто печена; вратот, устието, држалката и задниот дел од вазата се обоени со црн посен фирнајс, а телото со разреден жолтеникав фирнајс. На телото од лебедот има остатоци од бела боја. (Т.П.3)

Димензии: висина 10,8 см.

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ - Грчки гроб из Демир Капије, Старианар н.с. IX-X, Београд 1959, стр. 283-284, сл.6; Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Античка Демир Капија, Старианар н.с. XII, Београд 1961, стр. 256, сл.55; Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр.89, 59-IV, Т.VII.

7. **Керамички сад** – откриен во Демир Капија. Телото на садот има форма на лебед, поставено врз прстенеста нога. Недостигаат десното крило и опашката. Вратот, држалката и задниот дел од телото се обоени со црн сјаен фирнајс, а останатиот дел со бела пастозна боја. (Т.П.4)

Димензии: висина 5,8 см.

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Античка Демир Капија, Старианар н.с. XII, Београд 1961, стр. 256, сл.56; Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр.91, 14-IV, T.VII.

8. **Керамички сад** – откриен во Демир Капија, откуп 1947 г. Недостига држалката, устието и вратот од телото на садот. Глината е со висок квалитет, бледокафеаво печена. Садот е обоен со црн сјаен фирнајс, а дното со разреден белокафеав фирнајс. На предната страна е насликан пантер (мачка?), во седната положба, свртен кон десно со подигната лева шепа над кружен предмет (топче?). (Т.III.1) Page | 159

Димензии: висина 5,9 см.

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Античка Демир Капија, Старианар н.с. XII, Београд 1961, стр. 248, сл.41; Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр.89, 9-IV, T.VI.

9. **Керамички сад** - откриен во Демир Капија. Недостигаат држалката и вратот. Садот е изработен од квалитетна глина, керамично печена, обоен со црн фирнајс со висок сјај, а на предната страна е претставена легната срна во лев профил. (Т.III.2)

Димензии: висина 5,5 см.

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Античка Демир Капија, Старианар н.с. XII, Београд 1961, стр. 249, сл.43; Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр.91, 45-IV, T.VI.

10. **Керамички сад** - откриен во некрополата Дебој, Охрид, во гроб 162. Садот претставува ојнохое со рамно профилирано дно, стомак со облик на пресечен конус, декориран со вертикални канелури, цилиндричен врат кој завршува со свиен отвор извлечен нанадвор, а на задната страна со два брадавичести испусти. Вертикалната лентеста држалка завршува со животинска глава – аждаја која го надвишува отворот. Светлосива боја, од надворешната страна премачкано со кафеав фирнис. (Т.III.3)

Димензии: висина 33 см.

Датирање: III-II век п.н.е.

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.72, бр.393.

11. **Керамички сад** - откриен во Охрид. Садот претставува пехар со полутопчеста форма со кружен отвор и слабо нагласена прстенеста нога. Под отворот има три пластични хоризонтални линии. Стомакот на садот е декориран со релјефна претстава на разни птици. (Т.III.4)

Димензии: висина 7,9 см.

Датирање: III-II век п.н.е.

Литература: Љ. Б. Поповиќ – Античка грчка збирка, Београд 1994, бр.627, стр: 334.

12. **Керамички сад** - откриен во источната некропола од Скупи, најден во гроб 266. Садот прикажува овен во седечка положба со свиткани нозе. Долниот дел од садот има форма на квадер, а сите четири страни се декорирани со плитки релјефни претстави; на една од подолжните страни е претставено куче во скок, а на другата се конфронтирани јарец и куче; на челната страна е претставен јарец, а на задната страна се наоѓаат конфронтирани две машки фигури, од кои десната веројатно го претставува Дионис – гол со тирс во левата рака, додека левата фигура не може да се препознае поради излижаност на релјефот. На една од подолжните страни е врежан латински натпис (сигнатура на работилницата). Постаментот е опфатен со ластарки од винова лоза со гроздови и бршлен. (Т.IV.1, 2)

Page | 160

Димензии:

Датирање: крај на I век н.е.

Литература: Л. Јованова, Д. Михаилова – Скупи – Источна некропола, истражувања 1994 г., Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр. 213, 222-224; сл.20.

13. **Керамички жртвеник** – откриен во с. Добовјани, Струга. Приказ на змија во форма на бројот осум, изведена на еден капак од сандаче со покрив на две води. Најверојатно претставува дел од жртвеник. Издлабените кружни отвори служеле веројатно за изливање на дарови. Во устата змијата држи некаков предмет, тревка или дел од приложените дарови. Релјефот е посветен на Асклепиј-Хигија, божества на здравјето и лекаствата.

Димензии: ширина 41 см, должина 65 см.

Датирање: доцен хеленизам

Литература: В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.34, сл.6.

14. **Керамички печат** – откриен во Чепигово, Прилеп. Печатот има правоаголна основа и конусно изведена држалка. Во негатив е изведен приказ на магаре што оди налево, а врз него е качен лав со свртена глава во анфас. Релејфот е длабоко изведен. (Т.IV.3)

Димензии: ширина 4,5 см, должина 3,7 см.

Датирање: хеленистичко-римски период

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.66, бр.353.

Теракота

15. **Теракота** – откриена во Дебреште, Прилеп. Ја претставува божицата Артемида Енодија, прикажана во анфас со овален облик на лицето, нагласен нос и аглест профил. Косата е со богато изработена фризура со кадрици и цветови и дијадема. Облечена е со високопотпашан хитон. Од нејзината десна страна, од рамото прикажана е глава на коњ, а долу десно глава на куче. (Т.VI.1) Page | 161

Димензии: висина 0,35м.

Датирање: доценхеленистички период

Литература: К. Кепески - Од археолошкото богатство на СР. Македонија, Скопје 1980, стр.76, бр.416; В. Битракова – Грозданова, Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.137-138, Т.Х,1; В. Битракова – Грозданова, Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр. 172, сл.12.

16. **Теракота** – откриена во Дебреште, Прилеп. Ја претставува божицата Артемида Енодија, поставена анфас. Косата е разделена на два дела, над косата има ниска овална круна. Лицето е шематизирано, очите бадемасти, носот е масивен и долг, а устата е плитко врежана. Облечена е со високопотпашан хитон. Од нејзината десна страна, од рамото се издига глава на коњ, со раширени ноздри и испреплетени каиши од дизгините со пластични копчиња. (Т.VI.2)

Димензии: висина 0,36м.

Датирање: доценхеленистички период

Литература: К. Кепески - Од археолошкото богатство на СР. Македонија, Скопје 1980, стр.76, бр.417; В. Битракова – Грозданова, Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.137-138, Т.Х,1; В. Битракова – Грозданова, Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр. 172, сл.13.

17. **Теракота** - откриена во Исар-Марвинци. Ја претставува божицата Кибела седната фронтално на масивен престол со висок наслон, чии ногалки се претставени во форма на правоаголни столбови со декорирана база и капител во форма на палмета. Кибела е облечена во долг хитон препашан под градите и химатион кој го обвиткува долниот дел од телото. Нозете на божицата се поставени на едно столче, неговите ногарки се изведени во форма на лавји шепа, над кои во висок релјеф се прикажани глави на мажи со бујна коса и брада – Гали. Од нејзината десна страна е претставена фигура на лав, во клекната положба која имала улога на наслон од престолот. (Т.V.1)

Димензии: висина 0,41 м.

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Соколовска – Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986, стр.87, Т.34,1; В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР.

Македонија, Скопје 1987, стр. 136-137, Т.IX.7; В. Соколовска – Ликовните претстави на Кибела, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.117-118, сл.4,5.

- 18. Теракота** - откриена во Варош, Прилеп. Божицата Кибела е седната на стол-катедра со висок наслон, облечена со хитон и химатион. Од двете страни на столот се вградени два лава, поставени фронтално. Теракотата е доста оштетена. (Т.V.2)

Page | 162

Димензии: висина 0,24 м.

Датирање: доцен хеленизам

Литература: В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.126, сл.1.

- 19. Теракота** - откриена во Варош, Прилеп. Божицата Кибела е седната на стол-катедра со висок наслон, кој завршува со дволист. Два лава прикажани со пластична анатомија на телата се вградени на столот. Божицата е облечена со хитон и химатион, густо моделиран во скутот. Со левата рака го подржува химатионот и тимпанонот, а на главата има калатос моделиран во вид на согопа muralis. (Т.V.3)

Димензии: висина 0,14 м.

Датирање: доцен хеленизам

Литература: В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.126, сл.2.

- 20. Теракота** - откриена во Варош, Прилеп. Теракотата е оштетена во средината, ја претставува божицата Кибела, која на главата носи конусен калатос, има овално лице, а косата е пореалистично прикажана, додека лавовите се послабо пластично третирали. (Т.V.4)

Димензии: висина 0,20 м.

Датирање: доцен хеленизам

Литература: В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.128, сл.3.

- 21. Теракота** - откриена во Исар-Марвинци. Теракотата прикажува лав во седечка положба, кој се потпира на предните исправени нозе, додека задните нозе се подвиткани. Главата на животното е високо поткрената, а на вратот има богата грива, опашката е подвиткана и прилепена до телото, со благо назначени космати делови. (Т.VII.3)

Димензии:

Датирање: доцен хеленизам

Литература: В. Соколовска – Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986, стр.87, Т.34,2; В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр. 139, Т.IX.4; В. Соколовска - Ликовните претстави на Кибела, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.119, сл.6.

- 22. Теракота** - откриена во Охрид, детски гроб. Теракотата прикажува фигура на петел, откриена заедно со 36 астрагали и еден керамички сад – гутус. (Т.VII.4)

Димензии:

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр. 139, Т.X.4.

- 23. Теракота** - откриена во Дебој, гроб 136. Претставена е женска фигура, поставена на постолје со свиена десна нога, облечена во хитон. На нејзиното лево рамо стои птица.

Димензии: висина 0,14 м.

Датирање: II-I век п.н.е.

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.75-76, бр.413; без фотографија.

- 24. Теракота** – откриена во Исар-Марвинци. Теракотата прикажува бик. Фигурата на животното е изведена преку калапење. (Т.VII.1)

Димензии:

Датирање: II-I век п.н.е.

Литература: В. Соколовска – Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986, 87, Т.35, 8.

- 25. Теракота** – откриена во Стоби, гроб 1396. Прикажана е коњска фигура, со релјефно нагласени детали на главата. Има отвор на устата каде најверојатно се протнувала врвца за влечење на играчката, поставена на четири тркала, декорирани со зраци. (Т.VII.5)

Димензии:

Датирање: I век п.н.е. и I век н.е.

Литература: В. Петрушевска-Петровска – Играчките како прилози во детските гробови од Стоби, Folia Archaeologica Balkanica III, Скопје 2015, стр.111-112, сл.5.

26. Теракота – откриена во Стоби, како вонгробен наод. Прикажана е коњска фигура, со релјефно нагласени детали на главата. Има кружен отвор на устата каде најверојатно се протнувала врвца за влечење на играчката. Долниот дел од фигурата не е сочуван. (T.VII.6)

Димензии:

Датирање: I век п.н.е. и I век н.е.

Литература: В. Петрушевска-Петровска – Играчките како прилози во детските гробови од Стоби, *Folia Archaeologica Balkanica* III, Skopje 2015, стр.111-112, сл.6.

27. Теракота – откриена во Стоби, гроб 76. Теракота на момче, делумно голо со облека наметната на левата рака. Десната рака ја придржува врз главата, стои во расчекор со левата нога напред. Од десната страна е исправено куче кое со предните нозе се потпира врз десната нога на момчето. На лицето се назначени детали: косата на челото, очите, устата и носот. На задната страна од теракотата има натпис. (T.VIII.1)

Димензии: висина 0,13 м.

Датирање: I век

Литература: J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1971, *American Journal of Archaeology*, Vol.76, No.4. 1972, 416, pl.88, fig.35; Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.87, бр.485.

28. Теракота – откриена во Стоби, во рамките на гробот 21. Теракотата прикажува момче кое јава коњ. Момчето е голо со префрлена наметка, свртено на десно го јава коњот, кој парадира со подигната лева нога. На теракотата се забележени траги од боење. (T.VIII.2)

Димензии:

Датирање: I век

Литература: J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1970, *American Journal of Archaeology*, Vol.75, No.4. 1971, 406, pl.89, fig.18.

29. Теракота – откриена во Стоби, во рамките на гробот 21. Теракотата ја прикажува Европа на бик, претставени во од кон десно. Главата на бикот е свртена кон гледачот. Сочувани се траги од боење. (T.VIII.3)

Димензии:

Датирање: I век

Литература: J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1970, *American Journal of Archaeology*, Vol.75, No.4. 1971, 405-406, pl.89, fig.17.

- 30. Теракота** – откриени во гроб 800, гроб со кремација од Стоби. Вкупно се откриени пет теракоти на бик, прикажани во стоечка положба со нагласени детали на главата. Изработени се од црвена земја со траги од бел премаз. Кај некои примероци има траги од црвена боја на челото.

Димензии:

Датирање: I век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, *Macedonia Acta Archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 102, сл.18.

- 31. Теракота** – откриена во Стоби, во гроб 259 заедно со 21 теракоти кои прикажуваат бик. Животното има кратки, назначени рогови и грижливо моделирани уши. Траги од боење со кафеаво-црвена боја. (T.VII.2)

Димензии: висина 0,09 м.

Датирање: I век

Литература: J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1973-1974, *Journal of Field Archaeology*, Vol.1, Number 1/2 1974, 137-138, fig.24.

- 32. Теракота** – откриена во Стоби. Животинска фигура на говедо што стои, со назначени детали на главата (рогови, уста, уши), додека опашката и нозете се сумарно обработени. Траги од бело и црвено боење.

Димензии: висина 0,08 м, должина 0,1 м.

Датирање: I век

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.87, бр.486.

- 33. Теракота** - откриена во Стоби. Направена е од црвена глина, а прикажува фигура на петел. Птицата е претставена во стоечки став, на тркалезно подножје, профилирано од предната страна. Главата е свртена, а гребенот, очите и клунот се добро обработени, назначени се и перјата на предната страна, десното крило и опашката. По целата фигура се видливи траги од боење.

Димензии: висина 0,12 м.

Датирање: I век

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.87-88, бр.487 (без фотографија).

34. **Теракота** - откриена во Стоби, во гроб 669 со кремација. Ја прикажува божицата Леда, претставена фронтално, седната на лебед. Со десната рака се потпира на опашката, а левата е спуштена на коленото, главата е благо наведната. Преку неа има префрлено наметка. Теракотата е изработена од сива земја.

Димензии:

Датирање: I век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, *Macedonia Acta Archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 101-102.

35. **Теракота** - откриена во Стоби, во гроб 273 со извршена кремација. Теракотата е целосно зачувана, направена од два дела, ја прикажува божицата Афродита, претставена гола, со префрлена наметка, отворена од предната страна, придржувајќи ја со десната рака. Поставена на база во релаксирачка поза, ослонувајќи ја тежината на телото на десната нога. Употребени се различни бои за да се прикажат различни делови од телото, облеката и накитот. До левата нога стои гуска или лебед со поглед свртен кон божицата. (T.VIII.6)

Димензии: висина 0,22 м.

Датирање: I век

Литература: J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1973-1974, *Journal of Field Archaeology*, Vol.1, Number 1/2 1974, 137, fig.20.

36. **Теракота** - откриена во Стоби, во гроб 669. Откриени се две теракоти кои ја прикажуваат божицата Афродита, гола со префрлена наметка и со дијадема на главата. Со десната рака се потпира на столб, а со левата ја придржува наметката. Десната нога е свиткана во коленото. Од левата страна стои делфин.

Димензии:

Датирање: I век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, *Macedonia Acta Archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 101-102, сл.17.

37. **Теракота** - откриена во Стоби, во гроб 304. Теракотата ја прикажува божицата Афродита Анадиоменос, поставена врз база на која релјефно е претставена Афродита како седи на коза (Epitragia). (T.VIII.5)

Димензии:

Датирање: I век

Литература: В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.206, сл.14.

- 38. Теракотата** - откриена во Стоби, во гроб 259 со извршена кремација заедно со 29 други фигурини и керамички унговентариуми. На теракотата е претставено младо голо момче, седнато на гуска. Во левата рака држи лира, а со десната ја придржува наметката. Гуската е поставена на високо подножје и со главата е свртена кон момчето. Теракотата е премачкана со бела боја, а косата на момчето, лирата и нозете на гуската се обоени со црвена боја.

Page | 167

Димензии: висина 0,09 м.

Датирање: I век

Литература: J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1973-1974, Journal of Field Archaeology, Vol.1, Number 1/2 1974, 137-138, fig.23; Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.88, бр.490.

- 39. Теракотата** - откриена во Стоби, југозападна некропола. Откриени се четири целосни и две фрагментирани теракоти, идентични помеѓу себе. Го претставуваат богот Дионис седнат на лав. Богот е прикажан во релаксирана положба, во полулежечки став со десната нога поставена на задникот од лавот, а левата нога спуштена на базата. Со левата рака е потпрен со лакотот и држи кантарос. Крзното на лавот е назначено со врежување, а устата е развлечена и подготворена. (T.VI.3)

Димензии:

Датирање: I век

Литература: В. Петрушевска - Теракотни фигурини од Стоби со претстава на Дионис, Патримониум Година 1, број 1-2 2007, Скопје, стр.21-26, сл.1-6.

- 40. Теракотата** - откриена во Стоби, гроб 621 со кремација. Во гробот се откриени вкупно 9 теракоти од кои три кои ја прикажуваат божицата Леда. На првата теракота божицата е седната на лебед, со десната рака се потпира на опашката, а со левата го држи лебедот околу вратот. На главата има дијадема. На вториот примерок божицата седи на паун, со десната рака ја придржува наметката, а со левата се потпира на вратот. На третиот примерок, божицата е претставена гола и исправена. Со левата рака го држи телото на лебедот, десната нога е свиткана во коленото, а лево е прикажана амфора. Теракотите се изработени од сива земја.

Димензии:

Датирање: I-II век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, Macedonia Acta Archaeologica 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 94-95, сл.8.

41. **Теракота** - откриена во Стоби, во гроб 1846 со инхумација. Теракотата е откриена покрај левата нога на покојникот. Претставена е Афродита, гола со префрлена наметка, а на главата носи дијадема. Со рацете ги придржува прамените коса, покрај десната нога има амфора, а покрај левата – гуска. (Т.VIII.4)

Димензии:

Датирање: I-II век

Литература: Е. Николова – Стоби – Западна некропола – ископување 1995, Macedonia Acta Archaeologica 18 (2002-2004), Скопје 2008, стр. 254, 263, сл.38.

42. **Теракота** - откриена во Стоби, во гроб 621. Во гробот се откриени вкупно 9 теракоти од кои две ја прикажуваат божицата Афродита, прикажана гола, со дијадема на главата, благо наведната и свртена на десно. Десната нога и е свиткана во коленото, а со десната рака се потпира на столпче. Со левата рака ја придржува наметката, а до неа стои делфин. Теракотите се изработени од сива земја.

Димензии:

Датирање: I-II век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, Macedonia Acta Archaeologica 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 95, сл.8.

Ламби

43. **Ламба** - откриена во Скупи, гроб 119, рано италски тип. Дискот е длабоко втиснат со низок релјеф на кој е прикажан орел со глава свртена назад. Дното е мало и испакнато со втиснат жиг (MALEXI). Направена од сиво-окер глина, боена со црвено-кафеав лак. (Т.IX.1)

Димензии: должина 10,4 см, ширина 7,0 см, висина 2,5 см.

Датирање: I век

Литература: И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.133, Таб. II, IV.

44. **Ламба** - откриена во Скупи, гроб 100а, рано италски тип. Дискот е длабоко втиснат со груб релјеф на кој е прикажан орел со глава свртена назад. Дното е рамно со канелура на работ и втиснат жиг (DRACO). Направена од окер-бледа глина, боена со кафеав лак. (Т.IX.2)

Димензии: должина 10,9 см, ширина 7,6 см, висина 2,5 см.

Датирање: I век

Литература: И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.134, Таб. II, III.

Page | 169

45. **Ламба** - откриена во Скупи, гроб 269 со кремација. Ламбата има кружна форма, клунот е кружен, рамото широко, со мотив на јајчеста кима (Eirstab), одделено од дискот со високо пластично ребро. На дискот има релјефна претстава на орел со спуштени крилја. Ламбата е изработена од црвено печена земја со црвен сјајен премаз, произведена најверојатно во Ефес. (Т.IX.3)

Димензии:

Датирање: I век

Литература: Л. Јованова, Д. Михаилова – Скупи – Источна некропола, истражувања 1994 г., Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр. 215, сл.31.

46. **Ламба** - откриена во лок. Селиште, с. Габрово, Гевгелија во гроб 1 со кремација. Ламба со вдлабнат кружен диск со релјефна претстава на орел што стои и во клунот држи лавров венец. Претставата е врамена во три концентрични кругови. Клуноот е со кружна форма, оштетен. Дното на ламбата е рамно. Изработена е од црвена глина на која се останати траги од горење. (Т.IX.4)

Димензии: должина 10 см, ширина 6,2 см, висина 2,5 см.

Датирање: I век

Литература: Е. Сламков – Локалитет Селиште с. Габрово, Гевгелија, Macedonia Acta Archaeologica 17 (1999-2001), Скопје 2006, стр. 183, Т.III/1, сл.2.

47. **Ламба** - откриена во гроб 143 од Скупи, рано италски тип. Направена од темно-окер глина, боена со разреден кафеав лак. Дискот е длабоко втиснат со висок релјеф на кој е прикажана птица на гранка. Дното е мало, плочесто со канелура на работ и втиснат жиг (MVNARES).

Димензии: должина 9,8 см, ширина 6,3 см, висина 2,4 см.

Датирање: I век

Литература: И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.134, Таб. II, IV.

48. **Ламба** - откриена во Стоби, гроб 608 со кремација. Ламбата има тркалезна форма, на рамото оволо орнамент, а на клунот има волути и крст. Дискот е благо вдлабнат и декориран со релјефна претстава на буф и растителни орнаменти. На дното има натпис ΣΤΟΒΑΙΟΥ ΣΕΚΟΥΝΔΟΥ. Изработена е од црвена земја и премачкана со потемнен премаз.

Димензии:

Датирање: I-II век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, Macedonia Acta Archaeologica 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 93. Page | 170

49. **Ламба** - откриена во гроб 123 од Скупи, со два фитила, импорт. Плитко втиснат диск, врамен со плетенка од две канелури, во висок релјеф стои орел, полураскрилен. Рамото е тесно и заоблено, декорирано со оволо мотив. Дното одделено од мевот, со издаден прстен во средина со плитко втиснат графито со грчки минускул Κασχελίου Σεχουνδου. Глината е окер печена, боена со квалитетен кафеаво-црвен лак, тенки сидови, квалитетно печена. (Т.Х.1)

Димензии: должина 10,2 см, ширина 7,8 см, висина 3,0 см.

Датирање: II век

Литература: И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.137, Таб. II, V.

50. **Ламба** - откриена во Стоби, гроб 614 со кремација. Ламбата има тркалезна форма со два клуна, диск одвоен со плетенка помеѓу две канелури. Во средината има претстава на орел со полураширени крилја, а на рамото оволо орнамент, кругови и розети. Светилката има рамно дно, изработена од сива земја. (Т.Х.5)

Димензии:

Датирање: II век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, Macedonia Acta Archaeologica 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 97, сл.10.

51. **Ламба** - откриена во Стоби, гроб 1824 слободен вкоп. Ламбата има кружна форма, срцевиден отвор на клунот, на рамото оволо орнамент и лозници. Во дисковидното поле релјефна декорација на сокол со раширени крилја. (Т.IX.5)

Димензии:

Датирање: II век

Литература: Е. Николова – Стоби – Западна некропола – ископување 1995, Macedonia Acta Archaeologica 18 (2002-2004), Скопје 2008, стр. 254,262-263 сл.35.

52. **Ламба** - откриена во Стоби, гроб 623 со кремација. Ламбата има кружна форма и кус клун, дискот е благо вдлабнат со претстава на лав. Дното е рамно, со печат ПРО..ΙΟΥ. Изработена од црвена земја и премачкана со потемен премаз.

Димензии:

Датирање: II век

Литература: М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, *Macedonia Acta Archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 99, сл.12. Page | 171

53. **Ламба** – откриена во гроб 24 од Скупи, импорт. Ламбата е изработена од окер-светла глина, боена со црвено-кафеав лак, и има тенко калапени видови. Има длабоко втиснат диск со претстава на петел во висок релјеф. Рамото на ламбата е декорирано со оволо мотив, а дното е мало и плочесто. (Т.IX.6)

Димензии: должина 10 см, ширина 7,1 см, висина 2,9 см.

Датирање: II-III век

Литература: И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.138, Таб. V.

54. **Ламба** - откриена во Скупи, гроб 267 со кремација. Два фрагменти од керамичка ламба направена од кафеаво печена земја. На дискот има релјефна претстава на птица.

Димензии:

Датирање: II-III век

Литература: Л. Јованова, Д. Михайлова – Скупи – Источна некропола, истражувања 1994 г., *Macedonia Acta Archaeologica* 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр. 213.

55. **Ламба** – откриена во Стоби, егејски тип. Припаѓа на типот со срцевиден клун. Дискот е втиснат со висок релјеф на претстава на птица. (Т.X.2)

Димензии:

Датирање: II-III век

Литература: М. Шурбаноска & А. Јакимовски – Forum Romanum Stobis II (археолошка и туристичка валоризација на римскиот град Стоби, 2007-2008), Скопје 2010, стр.76-77, сл. 89.

56. **Ламба** - откриена во гроб 73 од Скупи. Во дискот втисната е глава на бик во висок релјеф. Рамото е тесно и заоблено, декорирано со пластични розети, лист од бршлен и втиснати кругови. Дното е рамно, глината е темно-окер, боена со темен црвено-кафеав лак.

Димензии: должина 8,0 см, ширина 6,3 см, висина 2,4 см.

Датирање: III век

Литература: И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.138, Таб. II, V.

57. **Ламба** - откриена во Стоби, делумно зачувана со фигурална, животинска претстава на лав во седечка положба. (Т.Х.4)

Page | 172

Димензии:

Датирање: III век

Литература: М. Шурбаноска & А. Јакимовски – Forum Romanum Stobis II (археолошка и туристичка валоризација на римскиот град Стоби, 2007-2008), Скопје 2010, стр.74, сл. 85.

58. **Ламба** – откриена во Скупи, гроб 88. Ламбата е окер-кафеаво печена, нееднакво боена со темен црвено-кафеав лак. Дискот е благо втиснат, со претстава на стилизиран делфин. Рамото е тесно и заоблено, декорирано со оволо мотив, розета, втиснати кругови и врежан крст. Дното на ламбата е рамно, врамено со пластичен прстен, на средина слабо втиснат графито (Σεχουνδο). (Т.Х.3)

Димензии: должина 9,5 см, ширина 7,0 см, висина 2,8 см.

Датирање: III век

Литература: И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.139, Таб. II, V.

59. **Ламба** – откриена во Стоби, гроб 1432. Ламбата има кружна форма, оволо орнамент на рамото, а на дискот декорација со два делфини со вкрстени опашки. На дното има сигнатура на Секунд од Стоби.

Димензии:

Датирање: III век

Литература: Е. Николова – Стоби – Западна некропола – ископување 1995, Macedonia Acta Archaeologica 18 (2002-2004), Скопје 2008, стр. 248,262, сл.33.

60. **Ламба** - откриена на лок. Манастир, Дојран, гроб 4 со инхумација. Ламбата има кружна форма, со стеснет клун. Трапезоидно всечен во рамото до работ на дискот, кој е украсен со претстава на лав, полуисправен кон десно. Рамото на ламбата е украсено со осум пара концентрични кругови и поделено со два панели со мотив на борово гранче. Држалката е лентеста, дното е рамно со печат: STR. Црвено печена, премачкана со разредена црвена боја. (Т.Х.6)

Димензии: должина 10,9 см, ширина 7,9 см, висина 3,5 см.

Датирање: III век

Камен

Page | 173

Статуи

- 61. Статуа** - откриена во Исар-Марвинци. Богињата Кибела седи фронтално на масивен престол со висок наслон, облечена во долг хитон, препашан на половината. Долниот дел од телото завиткан е со химатион со еден крај префрлен преку левото рамо, нозете се одмараат на ниско столче. Во десната рака држи патера, левата рака е наклонета на престолот на кој има две вдлабнатини на кои бил прицврстен голем тимпан кој сега недостасува. Од нејзината десна страна фронтално е прикажана фигура на лав. (Т.XI.1)

Димензии: висина 0,35 м.

Датирање: крај на IV век п.н.е.

Литература: В. Соколовска – Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986, стр.92, Т 39,4; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.208, Т.78, сл.1; В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.126, Т.V.1; В. Соколовска – Ликовните претстави на Кибела, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.115, сл.1.

- 62. Статуарна група** – ја претставува Тријадата на Артемида со Диоскурите во слободна пластика, откриена во светилиштето кај Демир Капија. Во средината стои божицата, облечена во долг хитон и префрлен химатион, во левата рака држи факел. Од нејзините две страни се поставени Диоскурите, прикажани голи со кратки хламиди, префрлени преку рамењата. Тежината на телото е поставена на десната нога, десно поставени се пенушки што служат како потпирачи, а на кои во плиток релјеф се прикажани коњски протоми. Статуите се делумно оштетени, а кај сите три недостигаат главите. (Т.XI.3)

Димензии: висина 0,50м.

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Соколовска - Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, Жива Антика, Год. XXIV, Св. 1- 2, Скопје 1974, стр.267-268, сл.1; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.202, Т.72, сл.1,2,3.

- 63. Статуа** – случаен наод, откриен кај с. Јаболце, Скопско, сочувана е само бронзената глава. Го претставува Дионис Таурос. Главата е свртена кон лево со густа коса исчешплана со патец, странично собрана во ролна која под тилот завршува во кок. На челото е поставена трака, вовлечена во косата од тилот, но на највисокиот дел од челото поставени се две мали рокчиња. Лицето е кружно

со широки образи, мала брада, понагласен нос, полуотворена уста и широко отворени очи. Во издлабената зеница била вметната стаклена паста со темнокафеава боја, зачувана на едната страна. (Т.ХI.2)

Димензии: висина 0,28 м.

Датирање: крај на I век п.н.е.

Page | 174

Литература: Д. Корачевиќ - Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.62, бр.329; В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.132-133, Т.ХIII.; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.186-187, Т.63, сл.1-4; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.100-121, сл.1 а,б,с.

- 64. Статуа** - откриена во Стоби, денеска се наоѓа во Народниот музеј во Белград. Ја прикажува божицата Артемида облечена во кус препашан хитон, преку левото рамо има префрлена наметка. На грбот носи тоболоц за стрели, а на нозете носи кожни чизми. Покрај десната нога има потпирач со неправилен облик, пенушка или карпа, кон која е извајана фигура со лав, клекнат на задните нозе и глава подигната кон божицата. (Т.ХII.1)

Димензии: висина 0,43 м.

Датирање: почеток на II век

Литература: В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.177-178, Т.57, сл.3.

- 65. Статуа** - откриена во Скупи, при истражување на термалниот објект во градот, во 2008 год. Статуата е изработена од бел ситнозрнест мермер, по потекло од островот Парос. Прикажана е божицата Венера, гола, тежината на телото паѓа на левата нога, а со рацете ги прикрива срамните делови од телото. До левата нога на божицата прикажан е делфин, во вертикална положба со опашката нагоре. (Т.ХII.2)

Димензии: висина 2 м.

Датирање: II век

Литература: М. Oncevska - Todorovska - The Statue of Venus Pudica from Scupi, Folia Archaeologica Balkanica Vol. 2, Skopje 2012, 347-358; М. Ончевска – Тодоровска – Скулптурата на Венера Пудика од Скупи, Културен живот 1-2, Скопје 2013, стр.68-77.

- 66. Статуа** - откриена во Стоби, денеска се наоѓа во Народниот музеј во Белград. Статуата го претставува младиот Дионис, потпрен на стебло на кое се обвива винова лоза, облечен во кус хитон до колена, а преку левото рамо е префрлена кожа од срне. На нозете облечен е во високи чизми. Косата на главата е поделена на патец, со ситни бранчиња, одзади собрана во форма на кок. На врвот од главата има јазол-кробилос, а над косата бршленов венец. Покрај неговата десна нога лежи пантер, кој со предните шепи ја опфаќа кошницата полна со овошје. (Т.ХII.3)

Димензии: висина 0,87 м.

Датирање: почеток на II век

Литература: М. Грбић – Одабрана грчка и римска пластика у Народном Музеју у Београду, 1958, стр: 91-92, Т.62; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.183, Т.61, сл.3.

- 67. Статуа** – откриена на лок. Хераклеја, денеска се наоѓа во Народниот музеј во Белград. Ја прикажува божицата Атена Партенос како стои на плинта, облечена во богато набран, препашан атички пеплос. Горниот дел од телото и градите се покриени со егида, декорирана на средината со релјефна претстава на Горгона. Околу рабовите на егината се зачувани дупчиња за кои биле закачени малечки змијчиња. На главата носи шлем со перјаници, а во десната рака, чиј дел недостасува веројатно ја држела Нике, додека со левата рака е потпрена на штитот по кој, од внатрешната страна се искачува змија. Од надворешната страна штитот е украсен со медузина глава. Божицата е препашана во половината со појас, кој отпреди завршува спирално, со свиткани змијчиња. (Т.ХII.4)

Димензии: висина 0,54м.

Датирање: II век

Литература: П. Мачкиќ, И. Микулчиќ – Каталог на античките предмети од Хераклеја, Хераклеја I, Битола 1961, стр:46, сл.1; Z. Düll – Die Gotterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit, München 1977, 310, N.77, Abb.27; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.181, Т.60, сл.1; Љ. Б. Поповиќ – Античка грчка збирка, Београд 1994, бр.694, стр: 381.

- 68. Статуа** - откриена во Суводол. Прикажана е божицата Деметра, седната на стол со странична потпирка, на плинта со неправилен четвртаст облик. Облечена е во хитон и химатион со богати набори. Во скутот држи грст плодови, а покрај десната нога лежи лебед(?). (Т.ХIII.1)

Димензии: висина 0,96 м.

Датирање: II век

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.60, сл.22; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.182, Т.61, сл.2.

- 69. Статуа** - откриена во Ново Село, Прилеп. Божицата Кибела е седната на престол без странични наслопи, нозете на божицата се одмараат на ниско столче, чии ногарки се прикажани во форма на лавји шепа. Од двете страни фронтално се прикажани лавови во седечка положба. Кибела е облечена во хитон и химатион, со едниот крај префрлен преку скутот. (Т.ХIII.2)

Димензии: висина 0,50 м.

Датирање: II век

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.68, сл.26; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.210, Т.78, сл.3; В. Соколовска – Ликовните претстави на Кибела, *Macedonia Acta Archaeologica* 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.120-121, сл.8.

Page | 176

- 70. Статуа** – откриена во с. Нерези, Скопско. Прикажан е богот Севс во стоечка положба, потпрен врз потпирач. Облечен е во хитон и химатион со голи гради на кои е нагласена расчленетата мускулатура. Покрај неговата лева нога релјефно е прикажан орел со раширени крилја. (Т.XIV.1)

Димензии: висина 1м.

Датирање: II век

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.54, сл.19; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.196, Т.70, сл.1.

- 71. Статуа** - откриена во Хераклеја, Битола. Мермерна статуарна група која ја претставува божицата Артемида со куче и зајак. На профилирана правоаголна база сочувани се само дел од нозете на божицата. До левата нога на божицата, зачувана до коленото, претставено е куче клекнато на задните нозе и држи зајак. (Т.XV.2)

Димензии: висина 0,35 м.

Датирање: крај на II век

Литература: П. Мачкиќ – И. Микулчиќ – Каталог на античките предмети од Хераклеја (камена пластика), Хераклеја I, Битола 1961, стр.47, сл.9; Z. Düll – Die Gotterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit, München 1977, 289, N.37; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.181, Т.59, сл.3.

- 72. Статуа** – откриена на лок. Стоби, западна некропола. Го претставува Аполон Китародос со голо тело и нагласена мускулатура. Со левата рака се потпира на китара и цбун од ловорови гранки и лисја соединети во маса што истовремено служи како потпирач на статуата, по која се искачува голем питон. (Т.XIV.2)

Димензии: висина 0,80 м.

Датирање: крај на II век

Литература: В. Соколовска – Стоби 1992 – Тркалезна пластика, *Macedonia Acta Archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр. 120-121, сл.10,11.

- 73. Статуа** - откриена во Хераклеја, Битола. Статуата бил дел од фонтана и зачуван е само долниот дел од статуата, која ја прикажува божицата Амфитрита, седната на делфин. Горниот дел од фигурата бил оголен, додека околу бедрата и нозете е замотана со наметка. Нозете се боси. (Т.XIII.3)

Димензии: висина 0,60 м.

Датирање: II-III век

Литература: В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.176, Т.56, сл.3.

Page | 177

74. **Статуа** – откриена на лок. Стоби, најдена во палатата Полихармос. Статуата го прикажува Асклепиј и е поставена на плинта со правоаголен облик со профилирани рабови. Богот е прикажан бос, стои врз левата нога, десната е малку повлечена, облечен во долг химатион, префрлен преку левото рамо. Левата рака недостига, а со десната држи глава на змија (доста оштетена) што се искачува на стебло. Покрај левата нога на Асклепиј се наоѓа омфалос. (Т.XIV.4)

Димензии: висина 0,43м.

Датирање: II-III век

Литература: Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 369, N.194, Abb.49; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.199, Т.70, сл.4-6.

75. **Статуа** – откриена на лок. Стибера. Асклепиј стои на левата нога, десната е нешто повлечена. Богот е облечен во химатион, обвиткан околу телото со покриено лево рамо, а десното и дел од градите се разголени. Десно од него, околу жезлото се обвиткува змија, од левата страна се наоѓа омфалос. Косата има патец во средината и крупни прамени, на лицето има куса брада, а на главата носи дијадема. Статуата е откриена во гимназионот во градот Стибера, покрај која е откриена ара со натпис посветен на Асклепиј. Споменикот го подигнала Флавија Лика во 208 година. (Т.XIV.3)

Димензии: висина 1,35м.

Датирање: почеток на III век

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.64, 76, Т.XI; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 372, N.199, Abb.50; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.198, Т.70, сл.3.

76. **Статуа** – откриена на лок. Стоби, денеска се наоѓа во Народниот музеј во Белград. Сочувана е само долната половина од статуетата. Божицата Хигија е претставена во стоечки став, на ниска плинта со правоаголен облик, облечена во долг, двократно препашан хитон. Од десната страна има стебло на кое се извиткува змија. (Т.XV.1)

Димензии: висина 0,41м.

Датирање: III век

Литература: Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 372, N.199, Abb.50; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.201, Т.71, сл.4.

77. **Статуа** - откриена во Стоби, палатата Партенос, денеска се наоѓа во Народниот Музеј во Белград. Статуата ја прикажува божицата Венера со разголено торзо. Долниот дел од фигурата, под бедрата е обвиткан со драперија што божицата ја придржува со десната рака, а на стапалата носи сандали. Покрај левата нога се наоѓа претстава на делфин, со подигната опашка и со глава прилепена кон постаментот. (Т.XIII.4) Page | 178

Димензии: висина 1,02 м.

Датирање: III век

Литература: М. Грбић – Одабрана грчка и римска пластика у Народном Музеју у Београду, 1958, стр: 90-91, Т.60; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.172-173, Т.53, сл.4.

78. **Статуа** – откриена во с. Добовјани, Охридско. На висока правоаголна база, со засечени агли и со линеарно профилирани рабови се зачувани остатоци од статуа на Херакле. Од лево се две боси стапала, а од десно карпа на која е префрлена лавовска кожа. На предната страна е прикажана борба на голо момче со дивокоса, а од задната страна се искачува змија. Статуата претставува копија на Херакле Фарнезе од Неапол кој го изработил Гликон од Атина во 211-217 за Рим, која што, пак, претставува копија од Лизип што ја изработил за Атина. (Т.XV.3)

Димензии: висина 0,30 м., должина 0,26 м., ширина 0,22 м.

Датирање: III век н.е.

Литература: В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.193, Т.68, сл.1-2; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр. 36, сл.7.

Вотивни споменици

79. **Вотивен релјеф** – откриен во Марвинци. Двоен релјеф на Кибела. Релјефот има форма на наискус со плиток триаголен забат со акротерии. Во две ниши формирани од три дорски столбови, сместени се две скоро идентични претстави на Кибела. Двете богињи седат на престол, прикажани en face, облечени се хитон и химатион на долниот дел со полукружни набори. Богињата има коса поделена на патец, а на главата полос. Двете фигури во десната рака држат патера, од десната страна на богињата во левата ниша прикажана е фигура на лав. (Т.XVI.1)

Димензии: висина 0,25 м.

Датирање: хеленистички период

Литература: В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр. 124-125, Т.V.2; В. Соколовска – Ликовните претстави на Кибела, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.117, сл.2.

Page | 179

- 80. Вотивен релјеф** – откриен во Стоби, денеска се наоѓа во Народниот музеј во Белград. Релјефот има форма на наискус со дорски пиластри и забат декориран со акротерии во форма на палмети. Во вдлабнатото поле прикажана е богињата Кибела, облечена во хитон со V изрез и химатион префрлен преку левото рамо како седи со раширени нозе, поставени на ниско столче. Од двете страни на богињата се поставени фронтално фигури на лавови, во седечка положба. Лево од богињата на сидот е закачен мал тимпан. Кибела на главата носи круна на градска тврдина. (Т.XVI.2)

Димензии: должина 0,47 м., ширина 0,47 м.

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Соколовска – Ликовните претстави на Кибела, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.122, сл.9.

- 81. Вотивен релјеф** – откриен во светилиште посветено на Диоскурите близу Демир Капија. Претставени се боговите близнаци, а помеѓу нив божицата Артемида. Божицата е прикажана во стоечка положба, облечена во долг хитон и химатион, десната рака е свиткана на градите, а левата спуштена покрај телото. Диоскурите се прикажани идентично, голи, преку рамениците имаат префрлена хламида, а на главите имаат пилоси. Со едната рака ги придржуваат коњите. (Т.XVII.1)

Димензии: висина 0,56м., ширина 0,40м.

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Соколовска - Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, Жива Антика, Год. XXIV, Св. 1- 2, Скопје 1974, стр.268, сл.3; В. Соколовска – Од археолошкото богатство на Македонија. Скопје 1980, стр: 93, бр.523.

- 82. Вотивен релјеф** – откриен во светилиште посветено на Диоскурите близу Демир Капија. Во средината прикажана е Артемида, облечена во долг хитон, во рацете држи факели. Од двете страни прикажани се Диоскурите, јавнати на своите коњи, облечени во кратки хитони, со префрлени хламиди. На главата имаат пилоси, а во рацете држат штитови. Над релјефната претстава стои натпис на хеленски јазик, делумно оштетен, во кој се кажува дека релјефот е посветен на Artemida Thalamos. (Т.XVII.2)

Димензии: висина 0,46м., ширина 0,73м.

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Соколовска - Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, Жива Антика, Год. XXIV, Св. 1- 2, Скопје 1974, стр.269, сл.2.

- 83. Вотивен релјеф** – откриен во светилиште посветено на Диоскурите близу Демир Капија. Релјефот ги прикажува Артемида и Диоскурите, направен од провинциски мајстор во рустичен стил и сумарно прикажување на фигурите. Богинјата стои мирно, облечена во долг хитон и химатион. Диоскурите имаат хитони со префрлени хламиди, едниот од нив држи стап. Од страните прикажани се протоми на коњи. (Т.XVII.3)

Page | 180

Димензии: висина 0,38м., ширина 0,20м.

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Соколовска - Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, Жива Антика, Год. XXIV, Св. 1- 2, Скопје 1974, стр.270, сл.4.

- 84. Вотивен релјеф** – откриен кај античкиот театар во Охрид. Претставени се четири фигури движејќи се во поворка; првата фигура ја претставува Талија, музата на комедијата, облечена во долг хитон со разоткриена лева страна на градите, во десната рака носи стап потирен на рамото, а во левата спуштена до здолништето држи маска. Десно од неа е претставен Дионис со подигната десна рака во која држи грозд, а во левата рака држи змија. Неговото тело е голо со феминизирани форми и блага анатомија. До него е демонот Сатир или Силен, неговата десна нога е подигната во лесно движење со животинска кожа префрлена преку левата рака и врзана во јазел околу вратот. Во десната рака носи кантарос изливачки ја течноста кон Дионис. Последната женска фигура е свртена во профил, облечена во долг хитон, со подигнати раце и свирки на двојна свирка. Таа ја претставува Еутерпа, музата на лирската поезија. (Т.XVI.3)

Димензии: висина 0,72м., ширина 1,48м., дебелина 0,13м.

Датирање: I пред н.е.

Литература: В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр. 122-124, Т. IV.2; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.18-26, сл.1.

- 85. Вотивен релјеф** – откриен во Прилеп. Божицата Афродита е претставена во анфас, нозете се претставени статично, десната е малку свиткана. Десната рака е благо свиткана во лактот и со неа ја придржува ткаенината со која е опашана преку карлицата, а левата рака е поставена преку градите и ја поткрева десната дојка. Фризура на божицата е претставена со патец кој ја дели на два дела, а во горниот дел е преплетена и врзана во јазол. Десно од божицата е прикажан нејзиниот атрибут – делфинот. Релјефот има неправилна правоаголна форма, доста плитко и нестручно изработен. (Т.XVIII.3)

Димензии: должина 0,24 м., ширина 0,14 м., дебелина 0,04м.

Датирање: II век

Литература: К. Кепески – Две мермерни култни слики од збирката на Прилепскиот музеј, *Macedonia Acta Archaeologica* 5, Прилеп 1979, 60-63, сл.3.

Page | 181

- 86. Вотивен релјеф** – откриен во с. Штавица, Прилеп. Божицата Артемида е претставена во лов на кошута, главата поставена *en face*, облечена во кус препашан хитон и ловечки чизми, а до неа приказ на куче. Во левата рака држи лак, додека со десната посегнува по стрела од тулецот. (T.XVIII.2)

Димензии: висина 0,51 м., ширина 0,37 м.

Датирање: II век

Литература: Z. Düll – *Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit*, Munchen 1977, 305, N.71, Abb.18.

- 87. Вотивен релјеф** – откриен во с. Мажучишта, Прилеп. Има четири украсни полиња со двојна профилација; челната страна е декорирана со ликот на Хермес (Меркур), претставен исправен, прекриен со куса хламида и керикеион во левата рака, што завршува со две испреплетени змии. Десно и лево од Хермес има текст. Лево од централниот приказ, во плиток релјеф прикажано е говедо во движење налево, следното поле е декорирано со претстава на желка, а последното поле е декорирано со претстава на петел. Арата му била посветена на богот Хермес. (T.XIX.3, 4, 5, 6)

Димензии: висина 0,90м, ширина 0,50м.

Датирање: средина на II век

Литература: К. Кепески – Ара од Мажучишта, *Macedonia Acta Archaeologica* 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.195-202, сл.1,2,3,4.

- 88. Вотивен релјеф** – откриен во Битола. Претставени се боговите близнаци Аполон и Артемида; лево е Аполон со змија во едната рака, десно Артемида облечена во чизми и пеплум, држи змија. (T.XVIII.1)

Димензии:

Датирање: втора половина на II век

Литература: Z. Düll – *Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit*, Munchen 1977, 283, N.25, Abb.14.

- 89. Вотивен релјеф** – откриен во с. Ореовец, Прилеп. Претставен е Асклепиј, до него има дрво на кое се обвиткува змија. Лево од него е претставена Хигија со змија во рацете. Помеѓу боговите претставено е куче свртено кон божицата. (T.XVIII.4)

Димензии: висина 0,42м., ширина 0,31м., дебелина 0,06м.

Датирање: втора половина на II век

Литература: Н. Вулић, Антички споменици наше земље Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.173, бр.360; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.64, сл.24; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 366, N.186, Abb.51. Page | 182

- 90. Вотивен релјеф** – Тројаци-Плетвар, Прилеп. Илустрација изработена во природна карпа, со изведба на змија што се издига над еден сад во кој стои јајцевиден предмет (јајце или шишарка). Од левата страна се наоѓа текст кој кажува дека дарот е посветен во чест на Дракон. (Т.XXII.1)

Димензии:

Датирање: втора половина на II век

Литература: Р. Марић - Антички култови у нашој земљи, Београд 1933 (репринт 2003), стр: 49-50; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 406, N.263.

- 91. Вотивен релјеф** – приказ на тракиски коњаник, откриен во Прилеп. Коњаникот е прикажан со краток хитон, со десната рака ги држи уздите на коњот. Коњот има подигната лева нога, а под него се наоѓа жртвеник, додека пред него е прикажано дрво, покрај кое е претставена змија која лази по земјата и има подигната глава кон коњот. (Т.XIX.1)

Димензии: висина 0,35м., ширина 0,37м., дебелина 0,10м.

Датирање:

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.177, бр.371; А. Цермановић-Кузмановић – Неколку споменика трачког коњаника из наше земље и проблем трачког хероса, Старианар XIII-XIV 1962-1963, Београд 1965, стр. 115, сл.7.

- 92. Вотивен релјеф** – приказ на тракиски коњаник, всидана во северната припратна на црквата Св. Димитрија во Битола. Коњаникот е претставен во лов, облечен во хитон, десната рака е подигната, главата е прикажана во профил околу која е прикажан нимб. Коњот е со подигнати предни нозе, под кои се наоѓа жртвеник, зад кој се појавува протом на дива свиња. (Т.XVII.3)

Димензии: висина 0,23м., ширина 0,32м., дебелина 0,30м.

Датирање:

Литература: А. Цермановић-Кузмановић – Неколку споменика трачког коњаника из наше земље и проблем трачког хероса, Старианар XIII-XIV 1962-1963, Београд 1965, стр. 115, сл.6.

- 93. Вотивен релјеф** – приказ на тракиски коњаник, откриен во Варош, Прилеп. Коњаникот е прикажан со краток хитон и хламида, главата поставена en face. Неговата десна рака е подигната нагоре и во неа држи камшик. Коњот е прикажан со подигнати предни нозе, а под него се наоѓа куче и дива свиња. Пред коњот дрво со змија.

Димензии: висина 0,56м., ширина 0,30м., дебелина 0,05м.

Датирање:

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.290, бр.17; А. Цермановић-Кузмановић – Неколку споменика трачког коњаника из наше земље и проблем трачког хероса, Старианар XIII-XIV 1962-1963, Београд 1965, стр. 113, сл.1.

- 94. Вотивен релјеф** – приказ на тракиски коњаник, откриен во с. Ореовец, Прилеп. Коњаникот е облечен со хитон и хламида. Десна рака е подигната и во неа држи камшик. Коњот е прикажан со подигнати предни нозе, а под него се наоѓа куче и дива свиња. Пред коњот приказ на дрво со обвиткана змија. (Т.XIX.2)

Димензии: висина 0,35м., ширина 0,39м., дебелина 0,03м.

Датирање:

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.286, бр.2.

- 95. Вотивен релјеф** – откриен во лок. Бандера, Д. Козјак, Штипско. На релјефот претставен е Севс во стоечка позиција, со брада и бујна коса, облечен во химатион со кој го покрива само левото рамо, а градите и телото се откриени. Во десната рака држи патера над еден жртвеник, а во левата скептар со кој се потпира. Долниот десен агол од споменикот недостасува, а до него би требало да стои орел. На долниот дел од релјефот стои натпис на кој е посведочено името Zeus Kyrios. (Т.XX.1)

Димензии: висина 0,25 м., ширина 0,15м., дебелина 0,03м.

Датирање: II-III век

Литература: В. Санев – Од Археолошкото Богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр:78, бр.427; А. Panev, M. Rici – Nouvelles Inscriptions Votives De Macedoine Orientale, ZPE 101 (1994), 143-144, Taf. IX, 6.

- 96. Вотивен релјеф** – откриен во лок. Бандера, Д. Козјак, Штипско. Сочуван е само долниот дел од релјефот. Прикажан е Севс како стои со скептар во раката, а лево од него е прикажан орел со раширени крилја и со главата свртена кон богот. Десно од Севс се забележува долниот дел од жртвеник, додека на долниот дел од релјефот стои натпис. (Т.XX.2)

Димензии: висина 0,21 м., ширина 0,21м., дебелина 0,01м.

Датирање: II-III век

Литература: В. Санев – Од Археолошкото Богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр:78, бр.426; А. Panev, M. Ricl – Nouvelles Inscriptions Votives De Macedoine Orientale, ZPE 101 (1994), 144, Taf. IX, 7.

97. **Вотивен релјеф** – откриен во Радовиш. Прикажан е Севс како стои со скептар во раката, а лево од него е прикажан орел со раширени крилја и со главата свртена кон богот. Десно од Севс се забележува долниот дел од жртвеник. На долниот и горниот дел на релјефот стои натпис. (Т.ХХ.3)

Димензии:

Датирање: II-III век

Литература: В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр:244, сл.9.

98. **Вотивен релјеф** – откриен во лок. Бандера, Д. Козјак, Штипско. Претставени се двете божества Севс и Хера прикажани во анфас. Севс е прикажан со бујна коса и брада и разголени гради, додека Хера е облечена во хитон и химатион. Во едната рака држат скиптри, а со другата вршат либација на жртвеници. До левата нога на Севс стои орел. Во долниот дел од споменикот има натпис. (Т.ХХ.4)

Димензии: висина 0,19 м., ширина 0,14м., дебелина 0,02м.

Датирање: II-III век

Литература: Од Археолошкото Богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр:78, бр.428; А. Panev, M. Ricl – Nouvelles Inscriptions Votives De Macedoine Orientale, ZPE 101 (1994), 144, Taf. XI, 16.

99. **Вотивен релјеф** – откриен во Кочани. Претставени се божествата Севс и Хера, во едната рака држат патера, а во другата по еден скиптар. Покрај Севс има орел, а покрај Хера олтар. На долниот дел од споменикот има натпис. (Т.ХХ.5)

Димензии: висина 0,29 м., ширина 0,25м., дебелина 0,04м.

Датирање: II-III век

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.308, бр.78.

100. **Вотивен релјеф** – откриен во Кочани. Претставени се божествата Севс и Хера, во едната рака држат патера, а во другата по еден скиптар. Покрај Севс има олтар, а помеѓу божествата има еден орел. На долниот дел од споменикот има натпис. (Т.ХХ.6)

Димензии: висина 0,28 м., ширина 0,25м., дебелина 0,04м.

Датирање: II-III век

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.308, бр.79.

- 101. Вотивен релјеф** – откриен во Рудник, Велес. Претставени се божествата Севс, Хера и Дионис. Од лево кон десно прикажан е Севс со скиптар и патера, до него Дионис кој во едната рака држи грозд, а во другата патера и на крај е Хера, со скиптар и патера во рацете која ја излива на олтарот. Прикажани се орел и пантер покрај Севс и Дионис. (Т.XXI.1) Page | 185

Димензии: висина 0,67 м., ширина 0,83м., дебелина 0,07м.

Датирање: II-III век

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.309, бр.82; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.56, сл.20; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 325-326, N.104, Abb. 32.

- 102. Вотивен релјеф** – откриен во Ваташа, Кавадарци. Претставени се божествата Дионис и Хера. Лево е прикажана Хера со скиптар и патера, до неа Дионис кој во левата рака држи грозд. Десно од него приказ на пантер со подигната глава кон богот. (Т.XXI.2)

Димензии: висина 0,58 м., ширина 0,54м., дебелина 0,20м.

Датирање: II-III век

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.74, бр.154; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.57, сл.20; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 330-331, N.111.

- 103. Вотивен релјеф** – откриен во Суводол, Битола. Претставен е гол Дионис en face, со грозд во левата рака, а во десната држи патера. Приказ на глава од пантер.

Димензии:

Датирање: II-III век

Литература: Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 329, N.108.

- 104. Вотивен релјеф** – откриен во Св. Николско, приказ на митраистичкиот култ. Главната сцена е претставена во централното поле каде е прикажан Митра, облечен во хитон, со префрлена хламида преку грбот, кој го извршува свечениот чин – тауроуктонија. Десно и лево се прикажани дадофорите, прикажан е протом на куче, а во долниот дел змија. Во горниот дел на централната сцена, лево и

десно од Митра, се претставени бистите на соларните божества Сол и Луна. На фризот над централната сцена се прикажани следниве сцени: претстава на бик – бик на чун?, создавање на водата, Митра биконосец (Митра таурофор) и Митриното раѓање (Митра петроген). Во долниот дел се прикажани уште четири сцени; првата сцена го прикажува Митра како јава бик, втората ја прикажува борбата помеѓу Митра и Сол, додека третата сцена го прикажува нивното помирување. Четвртата сцена е апотеоза – одењето на Митра и Сол во небеските широчини. (Т.ХХІІІ.1)

Page | 186

Димензии: висина 0,32м, ширина 0,24м, дебелина 0,04м.

Датирање: II-III век

Литература: З. Белдедовски – Митраистички споменик од Св.Николско, Macedonia Acta Archaeologica 6, Скопје 1980, 75-82, сл.2; цр.1; З. Белдедовски - Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.78, бр.429.

- 105. Вотивен релјеф** – откриен во с. Зрновце, Кочани. Долниот дел недостасува. Претставената содржина е прикажана во две зони; горната зона го симболизира небесниот свод, а во централната е илустрирана шаблонизирана претстава од ритуално убивање на бик (тауроктонија). (Т.ХХІІІ.2)

Димензии: висина 0,33м, ширина 0,34м, дебелина 0,04м.

Датирање: II-III век н.е.

Литература: И. Атанасова – Релјеф на Митра од Зрновце, Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.261-267, сл.1.

- 106. Вотивен релјеф** – откриен на лок. Батулица, Штип. Претставена е ијатричка тријада: Асклепиј, Хигија и Телесфор. Асклепиј е претставен во стоечка положба, облечен во долг хитон, десно од него е прикажан стап на кој се обвиткува змија, а во левата рака држи свиок. Хигија, исто така, е претставена во стоечка положба, облечена во долг хитон, во десната рака држи змија, која со главата е насочена кон десната рака на Хигија во која држи јајцевиден предмет. Помеѓу Асклепиј и Хигија е Телесфор, во долга наметка и фригиска капа на главата. На релјефот има врежан натпис. (Т.ХХІ.3)

Димензии; висина 0,42м., ширина 0,33м., дебелина 0,03-0,05м.

Датирање: III век

Литература: З. Белдедовски – Една доцноантичка гробница од Штипско, Macedonia Acta Archaeologica 5, Прилеп 1979, стр.119, сл.4; З. Белдедовски - Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.78, бр.430.

- 107. Вотивен релјеф** – откриен во Варош, Прилеп. Две афронтирани змии се подигаат околу еден сад (амфора?), поставен на жртвеник, во кој е поставено јајце.

Димензии: висина 0,41м., ширина 0,45м., дебелина 0,05м.

Датирање: III век

Литература: Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 404, N.258; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.164-166.

Page | 187

- 108. Вотивен релјеф** – откриен во с. Ореовец, Прилеп. Две афронтирани змии се подигаат околу еден сад (амфора?), поставен на жртвеник, во кој е поставено јајце. (Т.XXII.3)

Димензии: висина 0,30м., ширина 0,34м., дебелина 0,06м.

Датирање: III век

Литература: Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 405, N.260, Abb. 29; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.164-166, сл.6.

- 109. Вотивен релјеф** – Чашка, Прилеп. Две афронтирани змии се подигаат околу еден сад (амфора?), поставен на жртвеник, во кој е поставено јајце. (Т.XXII.4)

Димензии: висина 0,27м., ширина 0,37м., дебелина 0,06м.

Датирање: III век

Литература: Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 403-404, N.257, Abb. 30; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.164-166, сл.7.

- 110. Вотивен релјеф** – Стањевци, Св. Николе. Две афронтирани змии се подигаат околу еден сад (кантарос?), поставен на жртвеник, во кој е поставено јајце. (Т.XXII.5)

Димензии: висина 0,25м., ширина 0,25м., дебелина 0,05м.

Датирање: III век

Литература: С. Данев – Стањевци, Археолошка карта на Република Македонија, Том II, Скопје 1996, стр. 359; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.164-166, сл.8.

- 111. Вотивен релјеф** – откриен во с. Каласлари, Велес. Споменикот во еден дел е оштетен. Прикажува претстава на змија во предимензионирана форма, десно од неа женска фигура (Хигија или Дракена), која во подигната десна рака држи јајце (?) насочена кон главата на змијата. Десно од божицата уште една глава на змија. (Т.XXII.2)

Димензии: висина 0,34м., ширина 0,22м., дебелина 0,05м.

Датирање: III век н.е.

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.315, бр.105; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, München 1977, 139, N.184, Abb.52.

- 112. Вотивен релјеф** – со приказ на култот на Дунавските Коњаници, случаен наод од с. Радишани. Релјефот е просторно организиран во четири зони. Во првата зона, во забатот, во длабок релјеф, прикажан е орел, од двете страни фланкиран со две хералдично поставени змии. Од двете страни на забатот, претставени се акротерии во кои поставени се бисти на Сол и Луна. Во втората, централна зона, во средината прикажана е божица, облечена во долг хитон. Од нејзината лева и десна страна прикажан е по еден коњаник, облечени во ориентална облека, куси туники со развиорени хламиди и со фригиски капи на главите. Под копитата на коњите се прикажани по една гола машка фигура, а зад коњаниците по една женска фигура, облечени во долг хитон. Во третата зона, во средината е прикажан триножник на кој е положена риба, три олтари со разгорен оган, кантарос и три пехари. Во последната, четврта зона прикажана е процесија од четири женски фигури облечени во хитон и химатион, во придружба на овен и лав, олтар со разгорен оган, во заднината канделабри со ламби (петли) на нив. Сцената завршува со претстава на храм од типот тетрастил. (Т.XXIII.3)

Димензии: висина 0,21м., ширина 0,14м., дебелина 0,025м.

Датирање: III век н.е.

Литература: Л. Јованова – Споменик на Дунавските коњаници, Macedonia Acta Archaeologica 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр.155-172, сл.1,2,3.

- 113. Вотивен релјеф** – приказ на тракиски коњаник, откриена во с. Семениште. Претставен е коњаник со подигната десна рака, горниот дел на телото и главата се прикажани en face, облечен со егзомис со откриена десна страна на градите. Коњот е прикажан со подигнати предни нозе, под него се наоѓа куче. Во десниот агол е прикажан жртвеник, кој делумно ја покрива претставата на дивниот вепар, свртен кон кучето, додека над жртвеникот, во горниот дел е прикажано стебло со листови и змија, обвиткана околу самото стебло со глава свртена кон коњот. Во горниот, средишен дел на споменикот, помеѓу коњаникот и стеблото се наоѓа венец со четворолисна розета. (Т.XXI.4)

Димензии: висина 0,39м., ширина 0,27м., дебелина 0,02м.

Датирање: IV век н.е.

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.286, бр.1; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.64, сл.25; А. Цермановић-Кузмановић – Неколку споменика трачког коњаника из наше земље и проблем трачког хероса, Старинар XIII-XIV 1962-1963, Београд 1965, стр. 114-115, сл.4.

Надгробни споменици

- 114. Надгробен споменик** – откриен на лок. Хераклеја. Приказ на гозба, стандарден тип. Прикажан е хероизиран покојник во семеен круг со рака поставена во знак на опростување. Поставен во полулежечки став на клине, покриен со долг покривач, телото му е завиткано со химатион. Над покојникот е претставен протом на коњ, а зад него змија извиткана на дрво. Десно од покојникот е претставено женско лице седната на стол со нозете потпрени на табурет. Лево од покојникот е претставено момче, а пред него кратер. Горниот дел од споменикот завршува со антемион, полукружно поле декорирано со палмета. (Т.XXIV.1)

Димензии:

Датирање: премин од III во II век пред н.е.

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.64, сл.24; В. Б – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987, стр:116-117, Т.I,3.

- 115. Надгробен споменик** – откриен во Дебреште. Стелата е од типот дексиосис и наискус со фронтон во средината со дванаестolistен цвет, а лево и десно од него прикажани се делфини. На фасадниот простор, под натписот од два реда изведена е релјефна декорација; две лица седат на клини и се поздравуваат; лево е машка, а десно женска фигура, облечена во хитон високо потпапан, со вело на главата, а нозете им се подигнати на ниско столче, декорирано со бршленов лист. Десно од клинето, фронтално поставена, стои прислужничка со долг хитон, со аподигма, со кутија на главата и сад во раката во која го носи накитот на покојничката. Лево стои момче во краток хитон. (Т.XXIV.2)

Димензии: висина 1,25 м, ширина 0,63 м.

Датирање: крај на хеленистички период

Литература: В. Б – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987, стр:120, Т.II,4.

- 116. Надгробен споменик** – откриен на Требенишко Кале кај хеленистичката некропола како случаен наод. На горниот дел претставена е сцена на воин, прикажан en face, облечен во краток хитон и оклоп. Во десната рака држи копје, во левата меч, а на главата има шлем со богата перјаница. До него следува претставата на коњ даден во профил, со десната нога во чекор. Друго лице со понизок раст со краток хитон го води коњот. Десно од него е изведен штит покриен со венец од ловор или мирта. Во долниот дел има натпис со поздрав и името на покојникот Аминтас синот на Александар. (Т.XXIV.3)

Димензии: висина 0,70м., ширина 0,37м., дебелина 0,07м.

Датирање: II-I век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.123, бр.270; В. Б – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987, стр:118-119, Т.II,1.

Page | 190

- 117. Надгробен споменик** – откриен во Марвинци. Споменикот почнува со калкан на чиј врв е сочувана само една акротерија, стилизирана која потсетува на палмета, а во средината се наоѓа розета. Од двете страни на споменикот правоаголни столбови со профилација кои означуваат капители. Помеѓу нив, во правоаголно поле фронтално стои воин со копје во десната рака, а со левата на градите држи македонски штит, облечен во краток хитон со шлем на главата. Десно е поставен жртвеник, покај кој се издигнува змија. На епистилот има натпис со името на покојникот Зоилос, син на Исхолаос. (Т.XXIV.4)

Димензии: висина 0,28м., ширина 0,29м., дебелина 0,011м.

Датирање: премин од II кон I век пред н.е.

Литература: В. Соколовска - Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.74-75, бр.407; В. Б – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987, стр:119-120, Т.II,2.

- 118. Надгробен споменик** – откриен во Исар-Марвинци, во рамките на римската некропола, во секундарна употреба како покривна плоча на гроб. Прикажана е сцена на theoxenia; од левата страна е претставена покојничката, во профил, облечена во долг хитон, седната на стол, а нозете и се потпрени на ниско столче со ногарки обликувани во форма на лавовски шепа. Пред покојничката стои нејзината слугинка, претставена en face, која во десната рака држи правоаголна кутија. До неа е прикажана уште една женска фигура и едно девојче. На крајот од сцената се прикажани фигура на маж, en face, облечен во тога, мало машко дете и фигура на хоплит. Над главата од покојничката е претставена гранка од дрво околу која се искачува змија, а веднаш под неа и протом на коњ со нагласена грива. (Т.XXV.1)

Димензии: висина 0,80м., ширина 1,2м., дебелина 0,08м.

Датирање: раноримски период.

Литература: В. Соколовска, Ц. Крстевски – Надгробен споменик од Исар-Марвинци, Валандово, Macedonia Acta Archaeologica 20 (2006-2008), Скопје 2011, стр.275-281, сл.1,2,3,4.

- 119. Надгробен споменик** – откриен во Малино – Св. Николе. Делумно оштетена. Во тимпанонското поле централно е поставена патера со розета во средината, а од двете страни две мали розети и полумесечини. Во горниот дел шишарка, а страничните акротерии декорирани со полупалмети. Во релјефното поле прикажани се две машки фигури во цел раст, облечени во долги химатиони, во левата рака држат волумен, а десниот лик држи меч со футрола. Во второто

релјефно поле приказ на дете кое води коњ. Натписното поле е профилирано со натпис на хеленски јазик во 11 редови. (Т.ХХV.2)

Димензии: висина 2,00м., ширина 0,50м., дебелина 0,11м.

Датирање: прва половина на I век н.е.

Page | 191

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.302, бр.56; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:165-166, кат. бр.120.

- 120. Надгробен споменик** – откриен во Злокуќани, доста оштетена, приказ на надгробна гозба од сложен тип. Во тимпанонот приказ на розета и гирланда, а во релјефното поле приказ на човечка фигура, нога од клине и коњска глава. Натписното поле е профилирано со натпис на латински јазик во 8 редови. Под него претстава на ваза од кој излегува лоза.

Димензии: висина 1,45м., ширина 0,63м., дебелина 0,27м.

Датирање: втора половина на I век н.е.

Литература: Б. Јосифовска-Драгојевиќ – Један латински натпис од Скупа, ГЗФФС 22, Скопје 1970, стр: 319-323; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 87, n°60; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:137-138, кат. бр.87.

- 121. Надгробен споменик** – откриен во с. Морани. Во тимпанонското поле претставена е една розета, а на самиот врв една борова шишарка. Во релјефното поле, во полукружна ниша прикажана е биста на покојник, а над неа букраниони со гирланда и мали розети. Натписното поле е профилирано и содржи латински натпис во 8 реда. (Т.ХХV.3)

Димензии: висина 2,00м., ширина 0,74м., дебелина 0,32м.

Датирање: втора половина на I век

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.224, бр.441; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 73-74, n°41; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:212, кат. бр.90.

- 122. Надгробен споменик** – откриен во Скупи. Делумно оштетен. Тимпанонот е откршен. Во релјефното поле, прикажани се два букраниони со гирланда и под нив розета со полукружна ниша на која е прикажана биста на покојник. Натписното поле е врамено со два столбови и содржи латински натпис во 9 реда.

Димензии: висина 1,64м., ширина 0,72м., дебелина 0,28м.

Датирање: втора половина на I век

Литература: Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:213, кат. бр.91.

- 123. Надгробен споменик** – откриен во Добри Дол, Скопје. Во тимпанонското поле претставена е една борова шишарка, а на косите страни на тимпанонот претставен е по еден делфин. Во релјефното поле прикажани се два букраниони со гирланда, а во средина една розета. Натписното поле е профилирано и има латински натпис во 9 реда. (Т.XXV.4) Page | 192

Димензии: висина 2,56м., ширина 0,75м., дебелина 0,24м.

Датирање: крај на I век

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља, Старинар VII-VIII 1956-1957, Београд 1958, стр.289-297; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.95, бр.525; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 81-82, n°51; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:209, кат. бр.82.

- 124. Надгробен споменик** – откриен во Драчево, Скопје. Делумно оштетен. Страничните акротерии се декорирани со полупалмети. Во тимпанонот прикажана е розета. Во релјефното поле прикажани се два букраниони со гирланда. Рамките на релјефното и натписното поле се декорирани со бршленови лисја. Натписното поле е тројно профилирано и има латински натпис во 11 реда. (Т.XXVI.1)

Димензии: висина 2,23м., ширина 0,82м., дебелина 0,24м.

Датирање: крај на I век

Литература: В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 112, n°104; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:208, кат. бр.81.

- 125. Надгробен споменик** – откриен на лок. Скупи. На врвот од тимпанонот има борова шишарка, а под неа прикажан е жртвеник, над него лукерна, помал жртвеник и змија свиткана околу столб. Над тоа прикажана е змија со врежување; две змии се прикажани до натписното поле и уште една под него. (Т.XXVI.2)

Димензии: висина 2,1м., ширина 0,64м., дебелина 0,20м.

Датирање: крај на I век

Литература: Д. Корачевиќ, Један интересант наоѓај на источне некрополе Скупа, Жива Антика 27, Скопје 1977, стр: 193-196; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 151-152, n°180; Р.

Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:191, кат. бр.33.

- 126. Надгробен споменик** – откриен во Бардовци. Стелата е делумно оштетена. Композиција на посмртна гозба прикажана во релјефното поле со претстава на три фигури седнати на клине, пред нив триножно столче. Од левата страна приоѓа девојче, а од десната страна едно момче, облечено во краток хитон. Сосема лево, во подножјето на клинето претставена е жена, облечена во долг химатион, а од спротивната страна мало дете што води коњ, држејќи го за уздите. Натписното поле е профилирано и има текст на латински јазик во 12 редови. Рамките на стелата се декорирани со мотив на лоза. (Т. XXVI.3)

Page | 193

Димензии: висина 1,80м., ширина 0,90м., дебелина 0,33м.

Датирање: крај на I век н.е.

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.305, бр.69; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 74-75, n°42; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:137, кат. бр.88.

- 127. Надгробен споменик** – откриен во Добри Дол, Скопје. Стелата е делумно оштетена. Композиција на посмртна гозба прикажана во релјефното поле со претстава на покојник полулегнат на клине. Од левата страна прикажан коњ, поставен на висок постамент, а од десната страна едно момче. Под клинето има триножно столче. Натписното поле е профилирано и има текст на латински јазик во 8 редови. (Т. XXVI.4)

Димензии: висина 2,02м., ширина 0,71м., дебелина 0,24м.

Датирање: крај на I век н.е.

Литература: Д. Вучковић-Тодоровић – Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља, Старинар VII-VIII 1956-1957, Београд 1958, стр.290-291, сл.3; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 86-87, n°59; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:138, кат. бр.92.

- 128. Надгробен споменик** – откриен во Студена Бара - Пчиња. Стелата е делумно оштетена. Композиција на посмртна гозба од сложен тип прикажана во релјефното поле со претстава на покојник, полулегнат на клине, облечен во долг химатион, во десната рака држи венец. Од левата страна прикажан е коњ, а од десната страна жена седната на фотелја, облечена во долг химатион, која со едната рака го придржува, а другата и е подигната. Под клинето има триножно столче. Натписното поле е профилирано и има текст на латински јазик во 10 редови. Рамките на натписното поле се декорирани со бршленови лисја, додека под него, како и на тимпанонското и релјефното поле се прикажани врежани животински претстави на елени и кози.

Димензии: висина 2,05м., ширина 0,74м., дебелина 0,22м.

Датирање: крај на I или почеток на II век н.е.

Литература: В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 176-177, n°233; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:140, кат. бр.113.

- 129. Надгробен споменик** – откриен во Скупи. Делумно оштетен. Страничните акротерии се декорирани со палмети со волути. Во релјефното поле прикажани се два букраниони со гирланда. Рамките на релјефното и натписното поле се декорирани со лисја од лоза и гроздови. Натписното поле е профилирано и има латински натпис сочуван во два реда.

Димензии: висина 0,70м., ширина 0,84м., дебелина 0,24м.

Датирање: крај на I или почеток на II век

Литература: Р. Петковски, Декоративните елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр.207, кат. бр. 77.

- 130. Надгробен споменик** – откриен во Средно Коњаре. Стелата е делумно оштетена во горниот дел на тимпанонското поле каде има претстава на тракиски коњаник во галоп кон десно, а под коњот приказ на куче. Рамките на стелата не се декорирани. Натписното поле е профилирано и има текст на латински јазик во 8 редови. (Т.ХХVI.5)

Димензии: висина 3,20м., ширина 0,87м., дебелина 0,26м.

Датирање: почеток на II век н.е.

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.226, бр.447; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 103-104, n°88; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:128, кат. бр.69.

- 131. Надгробен споменик** – откриен во Долни Дисан, Кавадарци. Споменикот е поделен е на два дела. На горниот дел се прикажани три човечки фигури прикажани во стоечки став, две машки и една женска. Фигурата во средината прикажува помлад маж со наметка префрлена преку рамото. Десно од него е претставен нешто постар маж облечен во хитон и химатион, со десната рака положена на градите. Исто е прикажана и женската фигура. Зад двете машки фигури е прикажан протом од коњ. Во долниот дел од споменикот е прикажана сцена на тракиски коњаник. Пред коњаникот претставено е дрво на кое е обвиткана змија, а зад стеблото има женска фигура со кошница во десната рака. Зад коњаникот стои машка фигура облечена во двојно препашан хитон и куса хламида и со копје во раката. (Т.ХХVII.1)

Димензии: висина 0,85м.

Датирање: II век н.е.

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.46, сл.16; В. Соколовска – Античка скулптура во СР Македонија, Скопје 1987, стр: 107, Т.8, сл.3.

- 132. Надгробен споменик** – откриен во Добри Дол, Скопје. Стелата е делумно оштетена. Во тимпанонското поле претстава на тракиски коњаник. Коњаникот во десната рака држи копје, додека едната нога на коњот е подигната на олтар. Пред нив дрво на кое е обвиткана змија, а под коњот куче и дива свиња. Рамките на стелата се декорирани со разни листови. Натписното поле е профилирано и има текст на латински и хеленски јазик. (Т.XXVII.3)

Page | 195

Димензии: висина 2,25м., ширина 0,72м., дебелина 0,24м.

Датирање: II век н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља, Старијар VII-VIII 1956-1957, Београд 1958, стр.293-294, сл.7; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.95, бр.524; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 99-100, n°81; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:198, кат. бр.53.

- 133. Надгробен споменик** – откриен во Хераклеја. Стелата е делумно оштетена. Во релјефното поле прикажана е машка фигура, облечена во туника, во левата рака држи оружје, а со десната го води коњот. Над релјефот има натписно поле во пет редови на латински јазик, во кој се споменува војникот-коњаник Кресценс, родум од Норикум. (Т.XXVII.4)

Димензии: висина 0,98м., ширина 0,57м., дебелина 0,15м.

Датирање: II век н.е.

Литература: Н. Вулиќ – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.301, бр.54; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.80, сл.30; П. Мачкиќ, И. Микулчиќ – Каталог на античките предмети од Хераклеја, Хераклеја I, Битола 1961, стр.63, бр.105, сл.90.

- 134. Надгробен споменик** – откриен во с. Прилепец, Прилеп. Дел од надгробна плоча, во калканот претставена е змија, а во централното поле винова лоза. (Т.XXVII.2)

Димензии: висина 0,67м., ширина 0,78м., дебелина 0,21м.

Датирање: втора половина на II век

Литература: Н. Вулиќ – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.179, бр.376; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 325, N.103.

- 135. Надгробен споменик** – откриен во с. Побожје, Скопско. Во тимпанонот прикажана е една човечка фигура, облечен во кратка туника, на главата има

капа. А во едната рака држи стап. До него е прикажано куче. Страничните акротерии на споменикот се декорирани со полупалмети. Натписното поле е профилирано и има текст на латински јазик во 6 редови. (Т. XXVIII.1)

Димензии: висина 2,30м., ширина 0,70м., дебелина 0,24м.

Датирање: крај на II век н.е.

Page | 196

Литература: А. Керамитчиев – Една доцноримска гробница од с. Побожје, Скопско, Жива Антика 13-14, Скопје 1964, стр.143-148; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 137-138, n°145; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:196, кат. бр.49.

- 136. Надгробен споменик** – откриен во Бардовци, всидана во една римска градба во Скупи, денес е исчезната. Стелата е делумно оштетена. Композиција на посмртна гозба. Во тимпанонското поле претстава на фигура на покојник во форма на биста, а лево коњ, прикажан во од кон бистата. Натписното поле е профилирано и има текст на латински јазик во 13 редови.

Димензии: висина 1,69м., ширина 0,66м., дебелина 0,22м.

Датирање: крај на II век н.е.

Литература: В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 125-126, n°126; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:139-140, кат. бр.57.

- 137. Надгробен споменик** – откриен во Злокуќани, Скопје. На врвот од тимпанонот има борова шишарка, страничните акротерии се декорирани со полупалмети, а косите страни на тимпанонот се декорирани со лоза. Во централниот дел на тимпанонот претставена е патера, а во неа розета, фланкирана со два делфина, прикажани стилизирано во плиток релјеф. Долниот дел од споменикот содржи натпис на латински јазик, во осум редови. (Т. XXVIII.2)

Димензии: висина 1,28 м, ширина 0,60 м., дебелина 0,31 м.

Датирање: крај на II век

Литература: В. Dragojević-Josifovska - Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 143-144, n°157; Р. Петковски - Декоративните елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр.97, 187, кат. бр.21.

- 138. Надгробен споменик** – откриен во Прилеп. Плочата во голем дел е оштетена. Во полето е релјефно прикажана фигура на девојче, кое во едната рака држи птица, а во другата венец. (Т. XXVIII.3)

Димензии: висина 0,26 м, ширина 0,22 м., дебелина 0,05 м.

Датирање:

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48, стр.176, бр.370.

Page | 197

- 139. Надгробен споменик** – откриен во с. Филиповци, Кратово. Зачуван е само долниот дел од натписот и цоклето, на кое е претставена жена во лежечка положба на гробно легло поставено на постамент, до нејзината глава има змија која ја допира.

Димензии: висина 0,80м., ширина 0,57м., дебелина 0,18м.

Датирање: II-III век

Литература: А. Керамитчиев, Новооткриени епиграфски споменици во Кратовско, Жива Антика 23, Скопје 1973, стр: 148-154; Р. Петковски - Декоративните елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр.224, кат. бр.119.

- 140. Надгробен споменик** – откриен во Тремник, Неготино, покривен елемент од едикула. Во тимпанонското поле кружен венец, а кон него се свртени две конфронтирани змии. Во плафонското поле, четири врежани касети, поделени по дијагонала со кои се формираат осум триаголни полиња. Во две полиња прикажани машка и женска фигура, прикажани до појас, со подигната десна рака до висина на градите со кои ја придржуваат наметката. Во другите полиња има флорална декорација. (Т.XXX.1)

Димензии:

Датирање: II-III век

Литература: В. Лилчиќ – Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот Том I, Скопје 2001, стр.357-359, 66.

- 141. Надгробен споменик** – откриен во Коњук, Кратово. Стелата е делумно оштетена во горниот дел. Натписното поле е профилирано и има текст на латински јазик во 9 редови. Под него, на цоклето претставен е коњаник во галоп кон десно. Рамките на стелата не се декорирани. (Т.XXIX.1)

Димензии: висина 2,24м., ширина 0,53м., дебелина 0,24м.

Датирање: почеток на III век н.е.

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.166-170; В. Josifovska-Dragojević – Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982, 178-179, n°236; Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013, стр:132, кат. бр.111.

- 142. Надгробен споменик** – откриен во с. Десово, Прилеп. Во горниот дел од споменикот, во калканот е прикажан орел со раширени крилја. Во едикулата, од левата страна, прикажани се две човечки и една детска фигура *en face*. Од десната страна, прикажана е божицата Афродита *en face*. Помеѓу нив поставен е олтар. Во профилираното поле постоел натпис кој сега е избришан. (Т.XXIX.2)

Димензии: висина 1,50 м, ширина 0,85 м., дебелина 0,16 м.

Датирање: почеток на III век

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.166, бр.344; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, München 1977, 269, N.1.

- 143. Надгробен споменик** – откриен во с. Небрегово, Прилеп. Плочата е доста оштетена. Прикажан е брачен пар, машка фигура, облечена во туника и држи оружје во рацете, а до него женска фигура облечена во долга туника и пала. Покрај нив се прикажани Херакле со боздоган и лавја кожа и божицата Атена, облечена во хитон, на главата има шлем, во десната рака држи штит, а со левата се потпира на столбче и држи во раката буф(?). (Т.XXIX.3)

Димензии: висина 1,39 м, ширина 0,71 м., дебелина 0,17 м.

Датирање: почеток на III век

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.31, 95f, бр.105; Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, München 1977, 311-312, N.78; В. Битракова-Грозданова – За култот на божицата Атена во Горна Македонија, Жива Антика, Монографија 10, 2012, стр.57, сл.6.

- 144. Надгробен споменик** – откриен на лок. Хераклеја. Во тимпанонското поле се претставени две змии и урна со месечина над неа. Претставен е богот Дионис *en face*, гол, со долга коса и тирс во десната рака. Десно од него е едно животно (пантер?). (Т.XXX.2)

Димензии: висина 0,76м., ширина 0,53м.

Датирање: III век

Литература: Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.81-82, бр.331; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.166-168, сл.10.

- 145. Надгробен споменик** – откриен во Велес. Има облик на едикула со забат и со акротерии. Фронтално е прикажана брачна двојка облечени во хитон и химатион, десно е прикажана смалена фигура на божицата Изиде, а лево машка фигура во куса облека со наметка. Ликовите се доста слични, но сепак имаат портретни одлики. Во забатот се прикажани две змии. (Т.XXX.3)

Димензии: висина 0,51м., ширина 0,72м., дебелина 0,10м.

Датирање: III-IV век

Литература: Н. Вулић – Антички споменици наше земље, Споменик САН ХCVIII, Београд 1941-48, стр.34, бр.82; Б. Јосифовска – Водич низ лапидариумот, Скопје 1961, стр.32, сл.7; В. Соколовска – Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.120, Т.20, сл.1

- 146. Надгробен споменик** – откриена во Злокуќани. На горниот дел од споменикот, во средината на триаголниот фронтон приказ на човечка рака. Во едикулата претставена е квадрига со коларот исправен на нозете, во едната рака ги држи уздите, а во другата држи камшик. Колата е влечена од два коња, прикажани на стилизиран начин, со подигнати предни нозе. (Т.XXIX.4)

Димензии: висина 0,85м., ширина 0,65м., дебелина 0,14м.

Датирање: III-IV век н.е.

Литература: А. Керамитчиев – Нови надгробни споменици од Скупи, Жива Антика 13-14, Скопје 1964, стр.149-151, сл.1

Метал

Бронзени статуи

- 147. Бронзена статуетка** – откриена на лок. Требенишко Кале. Женска фигурина, обвиткана со змија, варијанта од типот на Лаокон. (Т.XXXI.1)

Димензии: висина 0,072 м.

Датирање: фалсификат од хеленистички оригинал.

Литература: P. Lisičar – Legenda o Kadmu i veze Lihnida s Egejom i Jadranom, Živa Antika, god. III, br.1-2, Skopje 1953, str: 255, sl.2; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.32-34, сл.5.

- 148. Бронзена статуетка** – од Прилеп, случајно откриена во 1939 година. Ја прикажува божицата Изидата-Тихе, облечена во долг пеплос со преклоп – апопдигма со појас во градите. Во левата рака го држи рогот на изобилството, а во десната испружена рака можеби држела патера или се потпираше на кормило. На главата ги има следниве атрибути; кравји рогови, полумесечина, сончев диск и најверојатно лотос. На челото го има знакот на божествената кралска моќ – уреусот. Косата и е со патец и форма како модата од III век п.н.е. Ова е синкретистичка фигура, грижливо работена со атрибутите на божицата Тихе и Изидата. (Т.XXXI.2)

Димензии: висина 0,14м.

Датирање: I век п. н.е.

Литература: I. Mikulčič – Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza, Skopje-Beograd, 1966, str.78-79, T.XXVI, 36d; В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр. 131-132, Т. IV.3; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.70-72, сл.7. Page | 200

- 149. Бронзена статуетка** – откриена на лок. Хераклеја. Прикажан е Харпократ en face во стоечка положба. На главата носи лотос и полумесечина, во левата рака рогот на изобилство (го потпира на стебло околу кое се замотува змија), а со десната рака ја допира устата. (Т.XXXI.3)

Димензии: висина 0,09 м.

Датирање: I век

Литература: Z. Düll – Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977, 411, N.271, Abb.67A; В. Б. – Грозданова – Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999, стр.82, сл.12.

Вотивни споменици

- 150. Вотивен релјеф** – откриен во Претор, Ресен. Случаен наод. На бронзена плочка, со релјефна изведба на наискус со коринтски столбови е прикажана божицата Ма, облечена во краток хитон, во рацете држи двојна секира, меч и штит, а на главата има зрачна круна. Десно од неа прикажан е краток меч и цимбали, а две кучиња афронтирано се поставени од двете страни на божицата. (Т.XXXII.1)

Димензии: висина 0,12 м.

Датирање: III век н.е.

Литература: В. Б. – Грозданова – Археолошки истражувања во Преспа во 1967/68 година, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.191, сл.3; N. Proeva, La déesse cappadocienne Mâ et son culte en Macédoine d'après une plaque en bronze de Pretor au Musée de Resen, Жива Антика 33/2. Скопје, 1983, 165 – 183 (Fig. 1-b).

- 151. Вотивен релјеф** – со приказ на култот на Дунавските Коњаници, случаен наод од с. Нерези. Релјефот е изработен од олово, просторно организиран во четири зони. Во првата зона, во забатот прикажан е орел со раширени крилја, фланкиран со по една биста на Сол и Луна. Од надворешната страна на забатот во аглите се наоѓа претстава на Викторија во лет со венец во едната рака. Во средината на втората зона прикажана е божица облечена во долг хитон, од двете страни придружувана со по еден коњаник. Во третата зона, централно поставен

е триножник со риба, фигура на куче (овен), кантарос и лав. Во четвртата зона, приказ на птица (орел или петел), а лево и десно претстава на храм, пред кои стои машка фигура, која во раката држи венец. (Т.ХХХII.2)

Димензии: висина 0,073м., ширина 0,06м.

Датирање: III век н.е.

Page | 201

Литература: Л. Јованова – Две оловни плочи од култот на дунавските коњаници, Macedonia Acta Archaeologica 16 (1997-1999), Скопје 2005, стр.178-179, сл.1.

- 152. Вотивен релјеф** – со приказ на култот на Дунавските Коњаници, откриен во с. Чардаклија, Штип. Релјефот е идентичен со претходниот. (Т.ХХХII.3)

Димензии: висина 0,073м., ширина 0,06м.

Датирање: III век н.е.

Литература: Л. Јованова – Две оловни плочи од култот на дунавските коњаници, Macedonia Acta Archaeologica 16 (1997-1999), Скопје 2005, стр.178-179, сл.2.

Накит

- 153. Прстен** - откриен во гроб 1, лок. Катлановска Бања. Машки прстен направен од бронза со елипсовидна плочеста глава, на кој во длабок релјеф прикажан е делфин.

Димензии: пречник 2,5 см.

Датирање: IV век п.н.е

Литература: К. Ристов – Два гроба од Катлановска Бања, Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.116, 129, Т.I.4.

- 154. Белегзија** – откриена на лок. Три Челусти и Вртуљка, Охрид, гроб 8, бронза. Откриени се две белегии во гробот. Краевите се преклопуваат и завршуваат со пирамидални задебелувања, кои претставуваат стилизирани змиски глави. Декорацијата е изведена со концентрични кругови со точка во средината и кратки надолжни врежувања на проширените делови од белегзијата. (Т.ХХIII.1)

Димензии: дијаметар 0,06м.

Датирање: VI век п.н.е.

Литература: П. Кузман – Три Челоусти и Вртлука, Охрид 1985, стр.17, Т.III,1,2.

- 155. Белегзија** – откриена на лок. Три Челусти и Вртуљка, Охрид, гроб 25, бронза. Изработена од едноделна бронзена жица со калотест пресек. Краевите се преклопуваат и претставуваат стилизирани змиски глави. Преклопените делови се декорирани со длабоки врежувања. (Т.ХХІІІ.3)

Димензии: дијаметар 0,063м.

Датирање: крај на VI почеток на V век п.н.е.

Литература: П. Кузман – Три Челоусти и Вртуљка, Охрид 1985, стр.26, Т.ІХ,1.

- 156. Белегзија** – откриена на лок. Три Челусти и Вртуљка, Охрид, сонда XV, бронза. Изработена од бронзена жица. Краевите се преклопуваат и завршуваат во вид на стилизирани змиски глави, декорирани со паралелни кружни и коси врежани линии. (Т.ХХІІІ.4)

Димензии: дијаметар 0,058м.

Датирање: крај на VI почеток на V век п.н.е.

Литература: П. Кузман – Три Челоусти и Вртуљка, Охрид 1985, стр.28, Т.Х,3.

- 157. Белегзија** – откриена на лок. Црквеште-Беранци, Битола, пар белегзии, откриени во гроб 44 со кремација, бронза. Изработени од бронзена жица. Краевите се декорирани и завршуваат со стилизирани змиски глави. (Т.ХХІІІ.2)

Димензии: дијаметар 0,082-0,080м.

Датирање: крај на VI почеток на V век п.н.е.

Литература: И. Микулчиќ – Једна античка некропола из околине Битоља, Старице н.с. ХХІ (1970), Београд 1972, стр: 139, Т.І., и-395.

- 158. Белегзија** – лок. Требениште, Охрид, два пара белегзии откриени во гроб VIII, сребро. Сите четири белегзии се еднакви помеѓу себе; краевите се отворени и завршуваат со змиски глави детално обработени. Телото на белегзијата е декорирано со линија од точки ограничена од двете страни со пластични линии. (Т.ХХІІІ.5)

Димензии: дијаметар 0,052-0,055м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулиќ, – Један нов гроб код Требеништа, Гласник скопског научног друштва, књига XI, Одељење друштвених наука 5, Скопје 1932, стр; 17, сл:27; М. Garašanin - Bracelets a extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Atribus Asiae, Vol.15, No.3, 1952, p.270, fig.2a; Љ. Б. Поповиќ – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр; 156-157, бр:163-166.

- 159. Белегзија** – откриена на лок. Требениште, гроб IX, сребро. Краевите завршуваат во вид на змиски глави со нагласена уста и очи изведени со уводи.

Димензии: дијаметар 0,05м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр:11, сл.14 а; М. Garašanin - Bracelets a extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Atribus Asiae, Vol.15, No.3, 1952, p.271, fig.3b; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 43, Таб. XII/24; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр;161, бр:177. Page | 203

- 160. Белегзија** – откриена на лок. Требениште, Охрид, гроб IX, сребро. Изработена од дводелна, подебела жица која завршуваа со по две змиски глави, на горниот дел декорирани со полукружни врежувања.

Димензии: дијаметар 0,06м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр:11, сл.15 b; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 42, Таб. XII/27; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр;159, бр:171.

- 161. Белегзија** – откриена на лок. Требениште, Охрид, гроб IX, сребро. Изработена од три споени жици, чии краеве завршуваат со по две змиски глави, декорирани со полукружни врежувања. Пластичен искок над вратовите од змиите. Средната жица е декорирана со паралелни пластични линии.

Димензии: дијаметар 0,08м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр:11, сл.16 е; М. Garašanin - Bracelets a extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Atribus Asiae, Vol.15, No.3, 1952, p.271, fig.2b; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 43, Таб. XII/29; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр;159-160, бр:173.

- 162. Белегзија** – откриена на лок. Требениште, Охрид, гроб X, сребро. Отворен тип со декорација од паралелни линии и врежувања.

Димензии: дијаметар 0,065м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр:11, сл.14 f; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 42, Таб. XII/23; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр; 162-163, бр:180.

- 163. Белегзија** – откриена на лок. Требениште, Охрид, гроб X, сребро. Изработена од дводелна и паралелна жица. Краевите на белегзијата се изработени во вид на змиски глави со полукружни врежувања.

Димензии: дијаметар 0,07м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр:11, сл.15 d; М. Garašanin - Bracelets a extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Atribus Asiae, Vol.15, No.3, 1952, p.271, fig.3a; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 42, Таб. XII/25; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр; 157-156, бр:167.

- 164. Белегзија** – откриена на лок. Требениште, Охрид, гроб X, сребро. Изработена од четири составени жици, со краеве во вид на четири мали змиски глави. Кај вратовите од главите на змиите се наоѓа по еден искок. Надворешната страна на белегзијата е декорирана со коси линии.

Димензии: дијаметар 0,08м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр:11, сл.16 c; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 43, Таб. XII/28; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр;160, бр:175.

- 165. Белегзија** – откриена на лок. Требениште, Охрид, гроб XII, сребро. Изработена од дводелна жица. Краевите на белегзијата се изработени во вид на змиски глави со полукружни врежувања.

Димензии: дијаметар 0,065м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: Н. Вулић – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр:11, сл.14 g; М. Garašanin - Bracelets a extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Atribus Asiae, Vol.15, No.3, 1952, p.271, fig.3a; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр;158, бр:168.

- 166. Белегзија** – откриена на лок. Радолишта, Струга, пар белегзии од сребро. Белегзиите се од отворен тип со кружен пресек. Краевите завршуваат со змиска глава изведени со врежувања и точкести убоди.

Димензии: дијаметар 0,052м.

Датирање: V век п.н.е.

Литература: М. Garašanin - Bracelets a extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Atribus Asiae, Vol.15, No.3, 1952, p.271, fig.4a,b; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр;164-165, бр:184, 185.

- 167. Белегзија** – откриена во Демир Капија, три детски индентични белегзии од сребро. Телото е тордирано од две дебели и две тенки жици, меѓусебно споени.

Змиските глави се масивни и робусно моделирани со нагласени детали. (Т.XXXIV.3)

Димензии: дијаметар 0,045м.

Датирање: доцен V век п.н.е.

Page | 205

Литература: И. Микулчиќ – Накит класичног доба из Демир Капије, Старианар н.с. XXI (1970), Београд 1972, стр: 135, Т.II, и-426, и-427. и-428.

- 168. Белегзија** – откриена во Демир Капија, пар детски белегзии од сребро. Средишниот дел е искован во вид на тенка плочка, изрезана во вид на ромбоиден крст со палмети, декорирана со врежани линии и втиснати кругови. Краевите на оваа плочка ја држат устите на две змиски глави. (Т.XXXIV.1)

Димензии: дијаметар 0,036-0,033м.

Датирање: доцен V век п.н.е.

Литература: И. Микулчиќ – Накит класичног доба из Демир Капије, Старианар н.с. XXI (1970), Београд 1972, стр: 135, Т.I, и-424, и-425.

- 169. Белегзија** – откриена во Беранци, Битола, гроб 26 со кремација, пар белегзии од сребро. Масивно лиење, чии краеве завршуваат со змиски глави. Деталите на главата се сумарно прикажани со неколку врежувања.

Димензии: дијаметар 0,069м.

Датирање: IV век п.н.е.

Литература: И. Микулчиќ - Једна хеленистичка некропола из околине Битоља, Старианар н.с. XV-XVI (1964—1965), Београд 1966, стр.235, сл.37.

- 170. Белегзија** – откриена во Беранци, Битола, гроб 11 со кремација, пар белегзии од сребро. Масивно изработени, чии краеве завршуваат со змиски глави. Деталите се прикажани со врежувања.

Димензии: дијаметар 0,076м.

Датирање: IV век п.н.е.

Литература: И. Микулчиќ - Једна хеленистичка некропола из околине Битоља, Старианар н.с. XV-XVI (1964—1965), Београд 1966, стр.232, сл.19.

- 171. Белегзија** – откриена на лок. Калдрма, Прилеп, гроб 20, пар белегзии од сребро. Белегзиите се со отворени краеве кои завршуваат со змиски глави, украсени со врежани линии и гранулација. Очите на змиите се претставени со врежани концентрични линии. Едната белегзија е откриена на левата, а другата на десната рака на покојникот. Двете белегзии се напoлно слични.

Димензии: дијаметар

Датирање: IV век п.н.е.

Литература: Б. Китаноски – Некрополата Калдрма кај Прилеп, Macedonia Acta Archaeologica 1, Прилеп 1975, стр.105, Т.Х, 287,250.

172. **Белегзија** – откриена на лок. Исар-Марвинци, Валандово, гроб 211, бронза. Page | 206
Откриени на надлактиците на покојникот. Краевите на белегзиите се преклопуваат и завршуваат во форма на змиски глави.

Димензии: дијаметар

Датирање: втора половина на IV век п.н.е.

Литература: Д. Митревски, С. Темов – Нови наоди од Исар-Марвинци (истражувања во 1997 година – Сонда I), Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.141, Т.П.6,7, сл. а,б.

173. **Белегзија** – откриена на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 127. Белегзијата има форма на масивна алка, изработена од златен лим, со отворени краеве кои завршуваат со овнојски глави. Внатрешноста на алката е празна. Животинските протоми се изработени со исчукување и жлебирање. (Т.XXXIV.2)

Димензии: дијаметар 4,5 см.

Датирање: IV век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 125, кат. бр.157.

174. **Белегзија** – откриена на лок. Голем Град, Преспа, бронза. Лачниот дел е со кружен пресек, на кој има едно задебелување со пет врежувања. Завршетокот е со претстава на змиска глава, проширена со стилизирани нагласени очи и четири ребрасти врежувања при коренот на главата. На другиот крај е оштетена (најверојатно решена во вид на змиска опашка).

Димензии:

Датирање: IV век

Литература: В. Битракова-Грозданова – Ископувања на Голем Град од 1981-1986 година, Macedonia Acta Archaeologica 10 (1985-1986), Скопје 1989, стр.113-114, сл:13; В. Битракова-Грозданова – Голем Град Преспа I, Скопје 2011, стр.192.

175. **Белегзија** – откриена на лок. Хераклеја, бронза. Детска белегзија со отворени краеве; едниот крак е обликуван на стилизирана змиска глава, а другиот е рамно засечен.

Димензии:

Датирање: IV век

Литература: Е. Манева – Доцноантички белегзии од Хераклеја, Macedonia Acta Archaeologica 11 (1987-1989), Скопје 1990, стр.174, бр.4, Т.1/4.

- 176. Белегзија** – откриена на лок. Скупи, гроб 272 погребување со инхумација, бронза. Белегзијата е со отворени краеве во форма на стилизирани змиски глави.

Page | 207

Димензии:

Датирање: IV век

Литература: Л. Јованова, Д. Михаилова – Скупи – Источна некропола, истражувања 1994 г., Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр. 236.

- 177. Белегзија** – откриена на лок. Хераклеја, бронза. Белегзија со завршеток во облик на змиска глава.

Димензии:

Датирање: втора половина на IV век

Литература: Е. Манева – За карактерот и времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.184, сл:96.

- 178. Белегзија** – откриена на лок. Скупи, гроб 85, бронза. Белегзијата има отворени, вкрстени краеве, едниот нејзин крај завршува со добро моделирана змиска глава со назначени детали, додека другиот крај завршува со змиска опашка.

Димензии: дијаметар 0,057м.

Датирање: втора половина на IV век

Литература: И. Микулчиќ – Доцноримски гробови од Скупи, ГЗФФ, Кн.26, Скопје 1974, 120-121, сл.36.

- 179. Белегзија** – откриена на лок. Хераклеја, бронза. Зачуван е само едниот крај од белегзијата, кој завршува со змиска глава.

Димензии:

Датирање: IV-V век

Литература: Е. Манева – За карактерот и времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.184, сл:96.

- 180. Белегзија** – откриена на лок. Хераклеја, бронза. откриена под подот на средниот брод на Базиликата Де. Едниот крак е обликуван на стилизирана змиска глава, а другиот е рамно засечен.

Димензии:

Датирање: прва половина на VI век

Литература: Е. Манева – За карактерот и времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја, *Macedonia Acta Archaeologica* 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.184, сл:9б.

- 181. Обетка** – откриена на лок. Требенишко Кале, Охрид, гроб 3. Обетката има прстенеста форма. Алката на обетката е изработена од тордирани навиткани лентички. На едниот крај се проширува во цилиндрична форма, изработена од златен фолија, декорирана со копјести листови, порабени со тенки златни жички. Во овој дел е вметната протома на лав. Другиот крај на обетката полека се стеснува и веројатно завршувала со алка за прикачување, која сега недостасува. (Т.XXXV.1)

Димензии:

Датирање: IV-III век п.н.е.

Литература: В. Лахтов – Археолошко ископување на Требенишко Кале кај селото Требениште - Охридско 1953-1954, Лихнид II-III, Охрид 1959, стр.42-44, Т. XIX, 2; Вера Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987, 68, Т.III, 4; П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 254, кат. бр.347.

- 182. Пар обетки** – откриени на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 74. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од три тордирани златни жици, кои на едниот крај завршуваат со зашилен врв, а на другиот се проширува и преминува во конусовидно-цилиндричен дел, декориран со издолжени листови и филигрански жици, кој завршува лавји протоми. На протомите во шематизирана форма се прикажани деталите на животните: грива, веѓи, очи, нос и полуотворени усти. (Т.XXXVI.1)

Димензии: а) висина 2,2 см., ширина 2,0 см;

б) висина 2,0 см., ширина 1,5 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 144, кат. бр.203.

- 183. Пар обетки** – откриени на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 87. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од тордирани златни жици, кои на едниот крај завршуваат со зашилен врв, а на другиот се проширува и завршува со конусовидно-цилиндричен дел, декориран со издолжени листови, порабени со филигрански жици и поле декорирано со спирали во форма на буквата S.

Лавјите протоми се направени од златен лим, со назначени детали на животните, грива, веѓи, отворена уста од која излегува алка за прикачување. (Т.XXXVI.2)

Димензии: а) висина 2,6 см., ширина 2,4 см;
б) висина 2,7 см., ширина 2,2 см;

Page | 209

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 148, кат. бр.211.

184. Пар обетки – откриени на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 119. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од спирално намотани лентички од златен лим, која на едниот крај постепено се стеснува и завршува со еден дел со калотеста форма. Другиот дел од обетката се проширува и завршува со конусовиден дел, декориран со издолжени листови, порабени со филигрански жици, на кој се надоврзуваат лавји протоми со назначени детали на животните. (Т.XXXVI.3)

Димензии: а) висина 2,1 см., ширина 1,9 см;
б) висина 1,8 см., ширина 1,7 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 154, кат. бр.217.

185. Пар обетки – откриени на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 137. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од тордирани златни жици, намотани околу основата на златен тел. Едниот крај на обетките завршуваат со минијатурни лавји протоми. Другиот крај се проширува и завршува со конусовиден дел, декориран со издолжени листови, порабени со филигрански жици, на кој се надоврзува масивна протома од лав. На лавјите протоми се назначени детали на животните, грива, веѓи, отворена уста од која излегува алка за прикачување на другиот крај од обетката. (Т.XXXVII.1)

Димензии: а) висина 2,5 см., ширина 2,1 см;
б) висина 2,4 см., ширина 2,0 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 157, кат. бр.221.

186. Пар обетки – откриени на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 165. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од тордирани златни жици, кои постепено на едниот крај се стеснуваат и завршуваат со цилиндричен дел и калотесто топче. Другиот крај се проширува и завршува со конусовидно-цилиндричен дел, декориран со издолжени листови порабени со филигрански

жици и спираловидни форми на кој се надоврзува масивна протома од лав. На лавјите протоми се назначени детали на животните, грива, чело, веѓи, очни дупки, полуотворена уста, изведени со жлебирање. (Т.XXXVIII.1)

Димензии: а) висина 1,8 см., ширина 1,8 см;
б) висина 2,1 см., ширина 1,7 см;

Page | 210

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 168, кат. бр.235.

- 187. Пар обетки** – откриени на лок. Горна Porta, Охрид, гроб 61. Обетките имаат прстенеста форма. Алките се тордирани и на едниот крај се стеснуваат и завршуваат во кука за прикачување. Другиот крај од алката се проширува во конусовидна форма – чашка, во која е сместена калота со вметната протома од куче (или негроидна глава?) изработена од стаклена паста. (Т.XL.1)

Димензии: а) висина 3,0 см., ширина 2,9 см;
б) висина 2,9 см., ширина 2,6 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 138, кат. бр.194.

- 188. Обетка** – откриени на лок. Самуилова тврдина, Охрид, гроб 254. Алката на обетката е изработена од златна жица намотана околу основа на златен тел. На едниот крај се стеснува, а другиот крај конусовидно се проширува и завршува со протома на лав. Од полуотворената уста на лавот излегува алка за прикачување. (Т.XXXV.2)

Димензии: висина 2,4 см., ширина 1,7 см

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 184, кат. бр.255.

- 189. Обетка** – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 21. Обетката е сочувана само во фрагменти. Има прстенеста форма. Алката на обетката е изработена од спирално намотани ленти од златен лим. На едниот крај се стеснува и преминува во цилиндричен дел кој завршува со калотеста форма. На другиот крај конусовидно се проширува и завршувала со протома на лав.

Димензии: висина 2,7 см., ширина 1,7 см

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 204, кат. бр.283.

- 190. Пар обетки** – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 73. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од спирално намотани лентички од златен лим, кои постепено на едниот крај се стеснуваат и завршуваат во пирамидална форма од гранули. Другиот крај се проширува во конусовидна форма, декорирана со издолжени листови и спираловидни целини, порабени со филигрански жици. На него се надоврзува лавја протома со нагласена грива, чело, очни дупки, нос, полуотворена уста. (Т.XXXVIII.2)

Page | 211

Димензии: а) висина 2,7 см., ширина 2,2 см;
б) висина 2,5 см., ширина 2,3 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Од археолошкото богатство на СР Македонија (каталог), Скопје 1980, стр.69, кат. бр. 371; Вера Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987, 68; П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 206, кат. бр.285.

- 191. Пар обетки** – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 93. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од спирално намотани лентички од златен лим, кои постепено на едниот крај се стеснуваат и завршуваат со цилиндричен дел и калотеста капа. Другиот крај се проширува во конусовидна форма, декорирана со издолжени листови и спираловидни целини, порабени со филигрански жици. На него се надоврзува лавја протома со прикажана грива, очни дупки, нос и полуотворена уста. (Т.XXXVIII.3)

Димензии: а) висина 2,1 см., ширина 2,0 см;
б) висина 2,2 см., ширина 1,8 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 208, кат. бр.287.

- 192. Пар обетки** – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 123. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од тордирани жици, кои постепено на едниот крај се стеснуваат и завршуваат во свиена форма. Другиот крај се проширува во конусовидна форма, која во долниот дел е декорирана со издолжени листови, порабени со филигрански жици. На горниот дел се надоврзува лавја протома, изведена со исчукување. (Т.XXXIX.1)

Димензии: а) висина 1,7 см., ширина 1,5 см;
б) висина 1,7 см., ширина 1,8 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 211, кат. бр.290.

- 193. Пар обетки** – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 140. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од густо намотана жица околу основа од златен тел, која на едниот крај постепено се стеснува и завршува зашилено. Другиот крај е вметнат во цилиндрично проширување (декориран со издолжени листови, порабени со филигранска жица), кое во горниот дел е вметната протома од куче-волк, изработена од карнеол. (T.XL.2)

Димензии: а) висина 2,2 см., ширина 1,8 см;
б) висина 2,0 см., ширина 1,8 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Од археолошкото богатство на СР Македонија (каталог), Скопје 1980, стр.71, кат. бр. 383; Вера Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987, 69-70; П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 212, кат. бр.291.

- 194. Обетка** – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 157. Обетката има прстенеста форма. Полуалката на обетката е изработена од тордирани навиткани жици, која на едниот крај завршува во пирамидална форма изведена од гранули. На другиот крај се проширува во конусовиден дел, изработен од златен лим, декориран со издолжени листови и спирални мотиви, порабени со тенки златни жички. Во конусовидниот дел е вметната лавја глава, со претставена грива, очни дупки и отворена уста. (T.XXXV.3)

Димензии: висина 2,2 см., ширина 2,0 см

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 220, кат. бр.302.

- 195. Пар обетки** – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 169. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од тордирани жици, кои постепено на едниот крај се стеснуваат и завршуваат во цилиндричен прстен со калотеста капа. Другиот крај се проширува во конусовиден дел, изработен од златен лим, декориран со издолжени листови, порабени со филигранска жица. На него се надоврзува лавја протома изведена со исчукување. (T.XXXVII.2)

Димензии: а) висина 1,7 см., ширина 1,5 см;
б) висина 1,6 см., ширина 1,6 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 222, кат. бр.305.

- 196. Обетка** – откриени на лок. Дебој, Охрид. Обетката има прстенеста форма. Полуалката на обетката е изработена од тордирани навиткани жици, која на едниот крај завршува во цилиндричен дел со калотеста капа. На другиот крај се проширува во конусовиден дел, изработен од златна фолија, декориран со издолжени листови и спирални мотиви, порабени со тенки златни жички. Во

конусовидниот дел е вметната лавја протома изведена со жлебирање и исчукување. (Т.XXXV.4)

Димензии: висина 2,5 см., ширина 2,3 см

Датирање: III век п.н.е.

Page | 213

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 227, кат. бр.312.

- 197. Обетка** – откриени на лок. Црвејнца, Охрид, гроб 74. Обетката има прстенеста форма. Сочувана е само во фрагменти. Прстенестиот дел е изработен од спирално намотани лентички околу основа на бронзен тел. Едниот крај на обетката завршува во цилиндричен дел со калотесто прстенесто задебелување, додека другиот крај се проширува во цилиндрична форма, декорирана со издолжени листови и спирални мотиви, изведени со филигрански жички, на која се надоврзувала лавја протома. (Т.XXXV.5)

Димензии: ширина 2,9 см

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 238, кат. бр.326.

- 198. Пар обетки** – откриени на лок. Црвејнца, Охрид, гроб 95. Обетките имаат прстенеста форма. Алката на обетките е направена од тенка жица, што се замотува околу основа од златен тел. На едниот крај се проширува и со конусот преминува во топчеста глава од златен лим, со техника на исчукување е добиена плитка пластичност на муцката на лавот, затворена, со благо означена грива, концентрично поставена. Во очните дупки се вметнати стаклени мониста, над челото од подебела жица се изведени рогови. Конусот е издвоен од главата со филигранска плетенка, во тој дел исто така со филигран е изработен орнамент на спирала. Од другата страна, алката завршува во валчесто глатка рамнина од лим, украсена со ливчиња од филигранска жица, додека на врвот има поставено пет златни зрнца. (Т.XXXVII.3)

Димензии: а) висина 2,5 см., ширина 2,2 см;

б) висина 2,5 см., ширина 2,0 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: В. Б. – Грозданова – Споменици од хеленистичкиот период во СР. Македонија, Скопје 1987, стр.69, Т.III.3; Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 241, кат. бр.330.

- 199. Пар обетки** – откриени на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 147. Обетките се изработени од два дела. Горниот дел се состои од дисковидна плочка, порабена со тордирана и обична жица, а во конкавниот простор е сместена розета со 13 издолжени листови. Долниот дел се состои од Ерос, со капа на главата, крилја

зад рамењата, поставен на грб од делфин со раширени нозе во поза на јавање. Фигурата на делфинот е изработена од гранат. (Т.XLI.3)

Димензии: а) висина 5,0 см., ширина 1,3 см;
б) висина 4,7 см., ширина 1,0 см;

Датирање: III век п.н.е.

Page | 214

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 162, кат. бр.228.

200. Пар обетки – откриени на лок. Требенишко Кале, Охрид, гроб 5. Обетките се изработени од исчукан златен лим, пластично прикажувајќи тело на гулаби, поставени на алка од златна жица. Телото на птиците е декорирано со вез од тенка филигранска жица, надополнето со обоени камења. (Т.XLI.1)

Димензии: а) должина 3,1 см., ширина 3,6 см;
б) должина 3,1 см., ширина 3,6 см;

Датирање: III век п.н.е.

Литература: В. Лахтов – Археолошко ископување на Требенишко Кале кај селото Требеништа – Охридско 1953-1954 година, Лихнид II-III, Охрид 1959 стр: 46-48, Т.XXII 2-3; Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.71, бр. 384; В. Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во С.Р. Македонија, Скопје 1987, стр.74, Т.III-5.

201. Пар обетки – откриени на лок. Самуилова тврдина, Охрид, гроб 268. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од спирално извиткани жици кои кон едниот крај се стеснуваат и завршуваат со отворена закачалка. Другиот крај од обетката се проширува и влегува во цилиндричен дел (декориран со издолжени листови) во кој е вметната протома на куче. Протомите се направени од стаклена паста. Приказот на животните е изведен со реалистично прикажана глава со нагласени уши, очни дупки, нос и уста извлечени напред. (Т.XL.3)

Димензии: а) висина 1,8 см., ширина 1,4 см;
б) висина 1,6 см., ширина 1,5 см;

Датирање: III-II век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 185, кат. бр.256.

202. Пар обетки – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 143. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од тордирани жици, кои постепено на едниот крај се стеснуваат и завршуваат со прстенести задебелувања и калотни глави. Другиот крај се проширува во конусовидна форма, која во долниот дел е декорирана со издолжени листови, порабени со филигрански жици. На горниот дел се надоврзува шематизирана лавја протома. (Т.XXXIX.2)

Димензии: а) висина 1,8 см., ширина 1,4 см;
б) висина 1,7 см., ширина 1,5 см;

Датирање: III-II век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 217, кат. бр.298.

203. Пар обетки – откриени на лок. Дебој, Охрид, гроб 55. Обетките имаат прстенеста форма. Алката е изработена од тордирани златни жици, кои постепено на едниот крај се стеснуваат и зашилуваат. Другиот крај преминува во конусовидна чашка на која се надоврзува лавја протома. Чашката во долниот дел е изведена од издолжени листови порабени со филигрански жици. Лавјите протоми се шематизирани, а од устите им излегуваат алки за закачување. (T.XXXIX.3)

Димензии: а) висина 1,7 см., ширина 1,3 см;
б) висина 1,7 см., ширина 1,1 см;

Датирање: III-II век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 205, кат. бр.284.

204. Обетка – откриени на лок. Дебој, Охрид. Алката на обетката е изработена од навиткана жица, која на едниот крај се стеснува и е свиена заради прикачување. На другиот крај се алката влегува во конусовидна чашка, во која е вметнат гранат. Над него се надоврзува протома на лав-чудовиште, со кренати уши, рогови, нагласени очи и подотворена уста од која излегува алка за прикачување. (T.XXXV.6)

Димензии: висина 1,8 см., ширина 1,4 см.

Датирање: III-II век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 311, кат. бр.311.

205. Пар обетки – откриени на лок. Марвинци, гроб 17. Обетките се изработени од долга тордирана алка, на која висат гулабици направени од злато, без обоен камен. На површината на телото од гулабиците се прикажани крилја и пердуви направени од филигранска жица во вид на псевдогранулација со фина и прецизна техника. (T.XLI.2)

Димензии:

Датирање: II век п.н.е.

Литература: В. Соколовска – Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986, стр.89, Т.16,5; В. Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во С.Р. Македонија, Скопје 1987, стр.74, Т.III-6.

- 206. Ѓердан** – откриен во Демир Капија, гроб 44. Направен е од двојна тенка жица на превиткани осумки, формирајќи синцир. Краевите на синцирот завршуваат со протоми на лав од чукаан златен лим. Конусниот дел од вратот што ја држи протомата исто така е изработен од златен лим. Од устите на лавовите излегуваат, од една страна копче, а од другата страна алка за прицврстување. (Т.XLII.1)

Page | 216

Димензии: должина 29,5 см.

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.68, бр. 365; В. Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во С.Р. Македонија, Скопје 1987, стр.64, Т.I-1.

- 207. Ѓердан** – откриен на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 119. Синцирчето на ѓерданот е изработен од двојни алки со елипсоидна форма од златен тел, помеѓу себе поврзани во вид на осумки. На краевите се обесени лавји протоми, фронт а фронт поставени. Протомите се експресивни со приказ на детали на животното; веѓи, нос, образи, муцка, додека очните дупки биле исполнети со стаклена паста. На челото биле изведени рогови во форма на буквата S. (Т.XLII.2)

Димензии: должина 37,5 см.

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 155, кат. бр.218.

- 208. Ѓердан** – откриен на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 145. Синцирчето на ѓерданот е изработен од двојни алки со елипсоидна форма од златен тел, помеѓу себе поврзани во вид на осумки. На краевите се обесени лавји протоми, фронт а фронт поставени. Протомите се експресивни со приказ на детали на животното; веѓи, нос, образи, муцка, додека очните дупки биле исполнети со стаклена паста. На челото биле изведени рогови. (Т.XLII.3)

Димензии: должина 42,0 см.

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 161, кат. бр.227.

- 209. Ѓердан** – откриен на лок. Самуилова тврдина, Охрид, гроб 254. Синцирчето на ѓерданот е изработен од двојни алки со елипсоидна форма од златен тел, помеѓу себе поврзани во вид на осумки. На краевите се обесени лавји протоми,

фронт а фронт поставени, пластично изработени со исчукување. Протомите се експресивни со приказ на детали на животното; веѓи, нос, образи, муцка, додека очните дупки биле исполнети со стаклена паста. На челото биле изведени рогови. (Т.XLIII.1)

Димензии: должина 41,6 см.

Page | 217

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 183, кат. бр.254.

- 210. Ѓердан** – откриен на лок. Дебој, Охрид, гроб 140. Синцирчето на ѓерданот е изработен од двојни златни алки, помеѓу себе поврзани во вид на осумки, кои на златен тел се ставани по две монизда од стаклена паста со сина боја. На краевите се обесени лавји протоми, фронт а фронт поставени, пластично изработени со исчукување. (Т.XLIII.2)

Димензии: должина 36,0 см.

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр. 213, кат. бр.292.

- 211. Ѓердан** – откриен во некрополата Дебој, Охрид (гроб 73, ископувања 1978). Направен од синцир од превиткани осумки, краевите му завршуваат со протоми на говеда (крава, вол), додека конусниот дел што го поврзува синцирот со протомата недостасува, веројатно изработен од јантар или од некој друг обоен материјал. (Т.XLIII.3)

Димензии:

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.71, бр. 387; В. Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во С.Р. Македонија, Скопје 1987, стр.64-65.

- 212. Ѓердан** – откриен во некрополата Дебој, Охрид (гроб 141, ископувања 1978). Синцирот на ѓерданот е направен од златна жица со превиткани осумки и перфорирани алки, со иста форма, од обоен камен-карнеол. Краевите завршуваат со протоми на животни со говедска глава, изведени од злато во техника на исчукување. Вратот со конусен облик е изработен од обоен материјал, од стаклена паста. (Т.XLIV.1)

Димензии:

Датирање: III век п.н.е.

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.71, бр. 386; В. Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во С.Р. Македонија, Скопје 1987, стр.65, Т.П.1.

- 213. Ѓердан** – откриен во некрополата Дебој, Охрид (гроб 172, ископувања 1979). Синцирот на ѓерданот е изработен од алки од златен тел пресвиткани во осумки, краевите завршуваат со протоми на бик со рогови, пластично изработени со исчукување. (Т.XLIV.2) Page | 218

Димензии: должина 0,37м.

Датирање: III век п.н.е.

Литература: В. Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во С.Р. Македонија, Скопје 1987, стр.65; П. Кузман, Н. Почуча-Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр.223, бр. 306.

- 214. Ѓердан** – откриен во Самоуилова тврдина, Охрид (гроб 227, ископувања 2009). Синцирот на ѓерданот е изработен од алки од златен тел пресвиткани во осумки, краевите завршуваат со алка и ченгелче за врзување од златен тел на кои се поставени говедски протоми од гранат, со назначени детали со канелури. (Т.XLIV.3)

Димензии: должина 0,46м.

Датирање: III-II век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. Почуча-Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр.180, бр. 249.

- 215. Фибула** – откриена лок. Требеништа, гроб 24, сребро. На лакот има 5 свездести задебелувања, главата на фибулата е декорирана со палмета, додека ногата е со стилизирана змиска глава. (Т.XLV.1)

Димензии: должина 0,055м., висина 0,03м.

Датирање: крај на VI почеток на V век п.н.е.

Литература: В. Лахтов, Ј. Кастелиц – Нови истражувања на некрополата Требениште 1953-1954, Лихнид I, Охрид 1957, стр.20, Т.П. сл.1.

- 216. Фибула** – откриена на лок. Три Челусти и Вртуљка, сонда XV, бронза. Лакот е тордиран, ногата е сплескана со ромбоидна форма, украсена со две полукружни врежани линии кои имитираат змиска глава. Главата на фибулата има срцевидна форма, иглата недостасува. (Т.XLV.2)

Димензии: должина 0,034м., висина 0,021м.

Датирање: крај на VI почеток на V век п.н.е.

Литература: П. Кузман – Три Чељусти и Вртуљка, Охрид 1985, стр.27, Т.XI,14; Т.А, 14.

217. Фибула – откриена на лок. Голем град, Преспа, гроб 149, сребро. Пар фибули со пет розетести задебелувања на лакот. На главата е исцизелирана палмета, а на ногата од фибулата има пластична плочка со претстава на стилизирана змија помеѓу двата цилиндрични додатоци. Декорација со гравирање. (Т.XLV.3)

Димензии: должина 0,055м., висина 0,033м.

Датирање: прва половина на V век п.н.е.

Литература: В. Битракова-Грозданова – Голем Град Преспа I, Скопје 2011, стр.163, Н-54, 55.

218. Фибула – откриена во диво раскопан гроб од Демир Капија, сребро. Откриени се вкупно три идентични примероци. На лакот има 5 шестолисни розети, главата е во облик на стилизирана палмета. Ногата е направена од тенка плочка со два цилиндрични додатоци, помеѓу кои е вметнат дел во вид на стилизирана змиска глава со врежани детали. (Т.XLV.4)

Димензии: должина 0,063м.

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: И. Микулчиќ – Накит класичног доба из Демир Капије, Старианар н.с. XXI (1970), Београд 1972, стр: 135, Т.II, и-420, и-421, и-422.

219. Фибула – откриена во Демир Капија, сонда D, бронза. Лакот во средината е задебелен, на краевите фланкиран со пластични двочлени прстени. Ногата е декорирана со два куглести додатоци, помеѓу нив змиски украс. Главата е во вид на палмета, скршена.

Димензии: должина 0,035м.

Датирање: V-IV век п.н.е.

Литература: И. Микулчиќ – Накит класичног доба из Демир Капије, Старианар н.с. XXI (1970), Београд 1972, стр: 135, Т.I, и-434.

220. Фибула – откриена во Жданец, Скопско, во случајно откриен гроб. Пронајдени се вкупно четири сребрени фибули од малоазиски тип, идентични помеѓу себе. На лакот од фибулата се наоѓаат пет розети, од страните фланкирани со по еден задебелен прстен. Главата е во форма на палмета. На ногата има два топчести украси, а во нејзиниот преден дел стилизирана глава на пантер.

Димензии: должина 0,055-0,069 м.

Датирање: почеток на IV век п.н.е.

Литература: В. Соколовска, Р. Пашиќ – Еден гроб од Жданец, Зборник на Археолошкиот Музеј 6-7, Скопје 1975, стр.231-244.

221. Фибула – откриена на лок. Голем град, Преспа, гроб 150, сребро. Откриени се вкупно три фибули. Пет розетести задебелувања на лакот. На главата е исцизелирана палмета, а на ногата од фибулата има пластична плочка со претстава на стилизирана змија помеѓу двата цилиндрични додатоци. Кај две фибули главата е свртена кон десно, а кај третата кон левата страна. Декорација со гравирање.

Димензии: должина 0,045м., висина 0,03м.

Датирање: средина на IV век п.н.е.

Литература: В. Битракова-Грозданова – Голем Град Преспа I, Скопје 2011, стр.163, Н-63,64,65.

222. Фибула – откриена на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 74, сребро со позлата. Откриени се вкупно шест фибули, доста слични помеѓу себе. Лачно тело со едно биконусно задебелување, на краевите завршува со прстени. Главата е плочеста. Ногата е масивна направена од две столпчиња во вид на макари, помеѓу нив поставена плочка во вид на змиска протома.

Димензии: должина 0,038м., висина 0,021м.

Датирање: III век п.н.е.

Литература: П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр: 145-147, бр. 205, 206, 207, 208, 209, 210.

223. Игла – откриена на лок. Требениште, гроб I, сребро. Двојна игла за облека со богато декориран врв. Средниот дел на врвот завршува конусно, а од страните има два разгранети дела кои завршуваат со змиски глави. (T.XLVI.1)

Димензии: должина 0,14м.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: В. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.35, бр.48; сл.32, 4.

224. Игла – откриена на лок. Требениште, гроб VI, две игли од сребро. Половината од телото до средината е тордирано, другата половина не е. На едниот дел завршуваат со дисковиден крај кој има отвор во средината, а на врвот со грубо изработени змиски глави. (T.XLVI.2)

Димензии: должина 0,20м.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: В. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.35, бр.50; сл.33, 3-5.

225. Игла – откриена на лок. Требениште, гроб VII, три игли од сребро. Доста слични со претходните; тордирањето по должината е скоро целосно извршено. Змиските глави на врвот имаат конусовидна форма. (Т.XLVI.3)

Димензии: должина 0,19м.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: В. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.35, бр.52; сл.33, 10-12.

226. Игла – откриена на лок. Требениште, гроб VIII, три игли од сребро. Средниот дел на иглите е тордиран. Едниот крај завршува со купесто испакнување со кружна основа, а врвот на иглите е во облик на змиска глава. (Т.XLVI.4)

Димензии: должина 0,19-0,22м.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: Н. Вулић, – Један нов гроб код Требеништа, Гласник скопског научног друштва, књига XI, Одељење друштвених наука 5, Скопје 1932, стр;16, сл;21.; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 38, Таб. X, Ха; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр;146-147, бр.142,143,144.

227. Игла – откриена на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 132, сребро. Направена од сребрена тордирана жица. На едниот крај има проширена глава на која е врзано сребрено синцирче, додека врвот завршува со змиска глава. (Т.XLVII.1)

Димензии: должина 0,24м., дебелина 0,002м.

Датирање: почеток на V век п.н.е.

Литература: Р. Kuzman, Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le context des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa, Homage to Milutin Garašanin, Beograd 2006, 546, Ph.6 (3); П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр: 84, бр.70.

228. Игла – откриена на лок. Горна Порта, Охрид, гроб 132, две идентични игли од сребро. Направени од сребрена тордирана жица. На едниот дел има сплосната глава со неправилна кружна форма и отвор во средината, додека врвот завршува со шематизирана змиска глава. (Т.XLVII.2)

Димензии: должина 0,17м., дебелина 0,002м.

Датирање: почеток на V век п.н.е.

Литература: Р. Kuzman, Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le context des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa, Homage to Milutin Garašanin, Beograd 2006, 546, Ph.6 (3); П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014, стр: 85, бр.71, 72.

229. Гајтан – откриен на лок. Требеништа, гроб VI, сребро. По неговата должина е изведен во форма на плетенка со остатоци од позлата. Во средишниот дел е прикачен еден дел со правоаголна форма кој го разделува гајтанот на два дела, кои пак на своите краеве имаат прикачени издолжени прстени кои завршуваат со позлатени змиски глави. (T.XLVIII.1)

Димензии: должина 0,19м., дебелина 0,003м.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.37-38, Nr.61, Abb.34, 2.

230. Гајтан – откриен на лок. Требеништа, гроб I, сребро. Се состои од главен елементот кој го разделува гајтанот на четири жици кои завршуваат со змиски глави. (T.XLVIII.2)

Димензии: должина 0,19м., дебелина 0,003м.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.37-38, Nr.61, Abb.34, 3.

231. Гајтан – откриен на лок. Требеништа, гроб II, сребро. По должината на гајтанот е прикачен правоаголна плочка која го разделува гајтанот во два правци кои завршуваат со змиски глави. (T.XLVIII.3)

Димензии: должина 0,24м., дебелина 0,004м.

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.38-39, Nr.61, Abb.34, 4.

Бронзени садови

232. Бронзен кратер – откриен во гроб VIII во Требеништа. Отворот на кратерот е профилиран и украсен со палмети и редови од перли и паралелни широки врежи. На вратот од садот се поставени коњаници, по два од секоја страна, прицврстени со клинци. Прикажани се во трк, кон десно. Ликот на јавачот е прикажано во анфас, со тркалезна форма и вообичаена архајска насмевка. Кратерот има две масивни волутни дршки кои лежат на крилести Медузи со змиски нозе. Нозете излегуваат од телото и се потпираат на рамото од садот завршувајќи со змиски глави. Кратерот е поставен на трножец направен од два дела; горниот дел има свонест облик (висина 8 см) со обрач на горниот дел на кој стоел кратерот, декориран со флорани мотиви и разни пластични

испакнувања. Долниот дел се состои од три ногарки кои на горниот дел носат по една претстава на Горгона Медуза, прикажана со бадемасти очи и широко отворена уста и змии во висина на рамењата. Покрај медузите, од страните прикажани се по три кучиња и три лисици, а помеѓу нив палмета. Животните се прикажани во трк. Долниот дел од ногарките е претставен во облик на лавовски шепа. (Т.XLIX.1)

Page | 223

Димензии: висина на кратерот 0,72м., висина на треножецот 0,30м.

Датирање: крај на VI век н.е.

Литература: Н. Вулић, – Један нов гроб код Требеништа, Гласник скопског научног друштва, књига XI, Одељење друштвених наука 5, Скопје 1932, 19-24, сл.31-38; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр; 50, Таб. XXIII,а, б, с; М. Грбић – Одабрана грчка и римска пластика у Народном Музеју у Београду, Београд 1958, стр:16-18, Таб. IV-VIII/6; Lj. Popović, D. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Leličić – Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd 1969, стр:71, сл.33; Lj. Popović – Arhajska grčka kultura na Srednjem Balkanu, Beograd 1975, стр:36, сл.5; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр:103 бр.31; П. Кузман – Уметноста на Требеништа, Скопје 1997, стр:16, 50-52.

- 233. Бронзен кратер (Volutenkrater)** - откриен во гробот I во Требеништа заедно со златна маска и друг богат инвентар. Кратерот има богат профилиран отвор, украсен со пластично изведена растителна орнаментика, со редови на перли, плетена лента. Рамото на садот е украсено со орнамент во облик на заби. Ногата е посебно излиена и е во облик на своно со богата орнаментика од палмети, лотосови листови и редови од перли. Кратерот е декориран со шест посебно излиени фигури на крави (една недостасува), прицврстени со клинци на вратот, и поставени, секоја посебно, на по една мала база. Кравите се свртени надесно со главите. Секоја од нив е лиена во посебен калап. Кратерот има две волутни држалки од големи листови со пластичен орнамент и со редови на перли на кои се потпираат бисти на Медузи, прикажани со змии. (Т.XLIX.2)

Димензии: висина 0,62м.

Датирање: прва половина на V век п.н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, 39-47, Nr. 63, Abb. 35, 36, Taf. VII, VIII; П. Кузман – Уметноста на Требеништа, Скопје 1997, стр: 16, 49-51.

- 234. Бронзена хидрија** – откриена во гробот I од Требениште. По формата се разликува од типот на хидрии од архајскиот период и се чини дека претставува постара форма, блиска до обликот на амфорите. Устието на садот е кружно и задебелено, а вратот висок и тесен. Има лентесто вертикална држалка по својата должина поделена на три ленти. Горниот дел од држалката завршува со две легнати лавји фигури, прикажани со грива и опашки кои слободно висат на вертикалниот дел од држалката, додека долниот дел завршува со претстава на Горгона со особено гротескен карактер. Очите се големи и испакнати со остро истакнати веѓи, а устата е широко отворена и ја зазема целата ширина на лицето. Забите се искривени, а јазикот виси надвор. Косата паѓа на двете страни

од лицето, на челото се прикажани шест кадрици од косата, во спирална форма и две мали рокчиња, во чија близина се поставени две змиски глави. На стомакот од садот има две хоризонтално дршки, со полукружен облик кои завршуваат со симетрично поставени протомии од коњи, со долга грива. (Т.XLIX.3)

Димензии: висина 0,53м.

Датирање: крај на VI век н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.54-57, бр. 70, Taf. IX, Abb. 55 и 56.

- 235. Бронзен треножец** – откриен во гроб XIII од Требеништа. Треножецот е поставен на три нозе кои во долниот дел завршуваат со лавји шепа. На долниот обрач претставени се три лавји фигури, додека на горниот обрач три машки фигури во лежечки став и три коњски протомии, прикажани со долга грива, свртени кон гледачот. Под фигурите се наоѓа по една палмета со волути. (Т.XLIX.4)

Димензии: висина 0,46м.

Датирање: крај на VI век н.е.

Литература: Н. Вулић, – Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXXVII, други разред 60, Београд 1934, стр:90-91, сл.4,6-9; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Београд 1956, стр; 49-50, Таб. XII; М. Грбић – Одабрана грчка и римска пластика у Народном Музеју у Београду, Београд 1958, стр:19-20, Таб. X-XII/8; Lj. Popović, D. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Leličić – Antička bronza u Jugoslaviji, Београд 1969, стр:71, сл.32; Lj. Popović - Arhajska grčka kultura na Srednjem Balkanu, Београд 1975, стр:38, Таб.6; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр:101-102 бр.28.

Апликации

- 236. Птици** – откриени во гробовите II, III и VI од некрополата во Требениште. Сите примероци се направени од златна фолија. Птиците се прикажани со раширени крилја и декорирани со врежани линии кои означуваат пердуви во долните делови на крилјата.

Димензии:

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.22-23, бр.21, сл.104, 2, Таб. V. 1, 2, 3, 4.

237. Апликација на коњаник – откриена во гробот VII од Требениште, направена од позлатено сребрено парче метал. Предметот е направен од два делови, изработени одвоено, а потоа заедно составени. Прикажана е човечка фигура на коњ. Деталите на коњаникот се доста нејасни. Се забележува дека има брада и шлем на главата, а со левата рака ги држи уздите на коњот, додека кај фигурата на коњот се забележува добро моделираното тело, со необично долга грива и опашка која со својата должина достигнува до земјата. (T.L.1)

Димензии: висина 0,07м., должина 0,085м.

Датирање: крај на VI век н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.26, Nr. 30, Taf. V. 7, 8.

238. Апликација на коњаник – откриена во гробот VI од Требениште, направена од сребрен лим, двојно лиење. Коњот има кратка грива, со слабо развиено тело, опашка спуштена до земја. Едното око на коњот е кружно, додека другото е доста издолжено. Потсетува на животинските фигури од геометричкиот период. Слаба изработка.

Димензии: висина 0,058м., должина 0,103м.

Датирање: крај на VI век н.е.

Литература: B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927, стр.28-29, Nr. 31, Abb. 25.

239. Апликација на коњаник – откриена на лок. Плаошник, Охрид. Апликација со претстава на коњаник, изработена во профил. Коњаникот е со помали димензии во однос на коњот, гледа кон напред, а со десната рака ги држи уздите. Коњот е претставен во чекор кон десно, поставен на тенка правоаголна лента. Главата е благо свртена кон десно со пластично претставени уши и нагласена грива, изведена со врежување. Опашката е спуштена и прилепена до десната потколеница. На телото од коњот, под коњаникот има два врежани концентрични кругови. Задната страна е рамна и необработена, во средината има мал фрагмент од клинот кој служел за прицврстување. (T.L.2)

Димензии: висина 0,067м., должина 0,08м.

Датирање: крај на VI-V век н.е.

Литература: V. Bitrakova-Grozdanova - Trgovina Jadranom između južne Italije i Makedonije od 6 – 1. st. pr. Kr., Histrina Antiqua 21, Zagreb 2012, стр.61-72, sl.5b.

240. Апликација – потекнува од Прилеп. Направена е од бронза, прикажува змија. Долниот дел од телото на змијата е завиткан три пати, а горниот е исправен со истакната глава. Устата е отворена со испружен јазик. Телото на

змијата е покриено со наизменично распоредени полукругчиња, орнамент што го покрива целото тело и претставува крлушки на кожата. (Т.XXXI.4)

Димензии: висина 0,11м.

Датирање: римски период

Page | 226

Литература: Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје 1980, стр.91, бр.506.

- 241. Апликација** – откриена во Делчево, дел од античка кола. Реалистично изведена претстава, пантерот е прикажан во лежечка положба, потпрен со едната рака на рог од изобилие. Неговото тело е декорирано во врежани кругови со точка во средината. (Т.XXXI.5)

Димензии:

Датирање: римски период

Литература: М. Јованов – Римска кола од Делчево, *Folia Archaeologica Balkanica* Vol. 1 (In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova), Скопје 2006, стр: 360, сл.4.

- 242. Симплум** – откриен во Демир Капија, во случајно откриен гроб (3). Долниот дел се состои од грубо изработена калота, која нагоре преминува во долга држалка со правоаголен пресек, а на врвот лачен завршеток со глава на лебед.

Димензии: должина на држалката 0,23 м., пречник на калотата 0,06м.

Датирање: почеток на IV век п.н.е.

Литература: Д. Вучковиќ-Тодоровиќ – Античка Демир Капија, *Старинар* н.с. XII, Београд 1961, стр. 239, сл.20.

Оружје

- 243. Бронзен шлем** – откриен во гроб VIII од Требеништа, со правоаголен отвор за лицето над кој се наоѓа пластично нагласен клинец. По рабовите низи од ексери кои имаат практична намена. На горниот полукружен дел, над отворот за лицето пластично истакнати ребра. Од страните две парагнатиди; на горниот дел по една кружна златна апликација (левата недостасува) со кружни пластични линии, а во долниот дел златни апликации на коњаник, но и двете недостигаат. Денес се распознава силуетата на коњаникот од десната страна. Од челната страна, на ист начин (златото кое биле залепено на основата е отпаднато) претставен е див вепар помеѓу лавови, а на горниот дел од страните, на краевите од парагнатидите претставена е по една палмета. (Т.L.3)

Димензии: висина 0,23м., ширина 0,24м.

Датирање: крај на VI век н.е.

Литература: Н. Вулић, – Један нов гроб код Требеништа, Гласник скопског научног друштва, књига XI, Одељење друштвених наука 5, Скопје 1932, стр;28, сл:55-56; Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, стр;47, Таб. XVIII, Page | 227
XVIIIa/1; М. Грбић – Одабрана грчка и римска пластика у Народном Музеју у Београду, Београд 1958, стр:21, Таб. XIII/10; Lj. Popović, D. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Leličić – Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd 1969, str:68, sl.24; Lj. Popović - Arhajska grčka kultura na Srednjem Balkanu, Beograd 1975, str:55, sl.47; Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994, стр:128-129, бр.96.

- 244. Бронзен шлем** – откриен во гробница 1, лок. Горна Порта, Охрид. На парагнатидите на шлемот прикажана е овноска глава во профил. (T.L.4)

Димензии:

Датирање: крај на VI век п.н.е.

Литература: М. Blečić – Status, Symbols, Sacrafices, Offerings. The Diverse Meanings of Illyrian Helmets, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XL, Zagreb, 73-116.

- 245. Меч** – откриен во Жданец, во случајно откриен гроб, направен од железо. Сечивото е право, а по неговата должина има пластично ребро. Рачката на мечот има два краја, од кои горниот завршува со коњска глава.

Димензии: должина 0,50 м.

Датирање: почеток на IV век п.н.е.

Литература: В. Соколовска, Р. Пашиќ – Еден гроб од Жданец, Зборник на Археолошкиот Музеј 6-7, Скопје 1975, стр.242, T.V, сл.2, с.

Литература – кирилична

Page | 228

Атанасова 1999

И. Атанасова - Релјеф на Митра од Зрновце, Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.261-267.

Белдедовски 1979

З. Белдедовски - Една доцноантичка гробница од Штипско, Macedonia Acta Archaeologica 5, Прилеп 1979, стр.113-126.

Белдедовски 1980

З. Белдедовски - Митраистички споменик од Св.Николско, Macedonia Acta Archaeologica 6, Скопје 1980, 75-82.

Битракова-Грозданова 1987

В. Битракова-Грозданова - Споменици од хеленистичкиот период во С.Р. Македонија, Скопје 1987.

Битракова-Грозданова 1988

В. Битракова-Грозданова - Археолошките истражувања во Преспа во 1967/68 година, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.187-202.

Битракова-Грозданова 1989

В. Битракова-Грозданова - Ископувања на Голем Град од 1981-1986 година, Macedonia Acta Archaeologica 10 (1985-1986), Скопје 1989, стр.101-133.

Битракова-Грозданова 1999

В. Битракова-Грозданова - Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје 1999.

Битракова-Грозданова 2011

В. Битракова-Грозданова – Голем Град Преспа I, Скопје 2011.

Битракова-Грозданова 2012

В. Битракова-Грозданова – За култот на божицата Атена во Горна Македонија, Жива Антика, Монографија 10, 2012, стр.51-65.

Васић 1974

Р. Васић – Бронзе из Титовог Велеса у музеју Бенаки, Жива Антика XXIV, Скопје 1974, стр. 213-232.

Видевски 1999

З. Видевски - Лисичен Дол-Марвинци, Macedoniae Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр: 91-112.

Вражиноски 2002

Т. Вражиноски - Македонска народна митологија, Матица македонска, Скопје 2002.

Вулић 1932

Н. Вулић - Један нов гроб код Требеништа, Гласник скопског научног друштва, књига XI, Одељење друштвених наука 5, Скопје 1932, стр; 1-41.

Page | 229

Вулић 1933

Н. Вулић - Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVI, други разред 59, Београд 1933, стр: 3-31.

Вулић 1934

Н. Вулић - Нови гробови код Требеништа, Споменик С.К.А. LXXVII, други разред 60, Београд 1934, стр: 87-104.

Вулић 1941-1948

Н. Вулић - Антички споменици наше земље, Споменик САН ХСVIII, Београд 1941-48.

Вучковић-Тодоровић 1958

Д. Вучковић-Тодоровић – Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља, Старинар VII-VIII 1956-1957, Београд 1958, стр.289-297.

Вучковић-Тодоровић 1959

Д. Вучковић - Тодоровић - Грчки гроб из Демир Капије, Старинар н.с. IX-X, Београд 1959, стр. 281-286.

Вучковић-Тодоровић 1961

Д. Вучковић - Тодоровић – Античка Демир Капија, Старинар н.с. XII, Београд 1961, стр. 229-269.

Гарашанин, Симоска 1976

М. Гарашанин, Д. Симоска – Контролни ископувања на Шупливец и некои проблеми на групата Шуплевец-Бакарно Гумно, Macedoniae Acta Archaeologica 2, Прилеп, 1976, стр.9-41.

Георгиева 2005

П. Георгиева – За зооморфните скиптри и последните етапи на късноенеолитните култури Варна, Коджадермен-Гумленица-Караново VI и Криводол Сълкуца, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis (Supplementum IV), Софија 2005, стр. 144-168.

Грбић 1958

М. Грбић – Одабрана грчка и римска пластика у Народном Музеју у Београду, Београд 1958.

Данев 1996

С. Данев – Стањевци, Археолошка карта на Република Македонија, Том II, Скопје 1996, стр. 359.

Зотовиќ 1958

Љ. Зотовиќ - Ритуално клање бика као остатак античког култа плодности, Старианар VII-VIII (1956-1957), Београд 1957, стр.151-157.

Зотовиќ 1973

Љ. Зотовиќ - Митраизам на тлу Југославије, Београд 1973.

Зотовиќ 1975

Љ. Зотовиќ – Три оловне иконе из збирке Музеја града Београда, Старианар XXIV-XXV (1973-1974), Београд 1975, стр:33-42.

Зотовиќ 1980

Љ. Зотовиќ - Симболични прикази ватре на новооткривеним деловима Митрине иконе из Виминација, Старианар н.с. XXX, Београд 1980, стр: 89-96.

Зотовиќ 1995

Р. Зотовиќ – Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације, Ужице 1995.

Јакимовски 2012

А. Јакимовски – Антички светилки од Република Македонија (докторска дисертација), Скопје 2012.

Јованов 2006

М. Јованов – Римска кола од Делчево, *Folia Archaeologica Balkanica* Vol. 1 (In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova), Скопје 2006, стр: 357-364.

Јованова 1996

Л. Јованова - Споменик од култот на Дунавските коњаници, *Macedonia Acta Archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр.155-172.

Јованова 2005

Л. Јованова - Две оловни плочи од култот на дунавските коњаници, *Macedonia Acta Archaeologica* 16 (1997-1999), Скопје 2005, стр.177-187.

Јованова, Михаилова 1999

Л. Јованова, Д. Михаилова, Скупи – Источна некропола, истражувања 1994 г., *Macedonia Acta Archaeologica* 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр. 203-250.

Јовческа 2006

Т. Јовческа – Светилште на култот на плодноста, локалитет Сунивер, с. Извор, *Macedoniae Acta Archaeologica* 17 (1999-2001), Скопје 2006, 39-53.

Јосифовска 1961

Б. Јосифовска - Водич низ лапидариумот, Скопје 1961.

Јосифовска-Драгојевиќ 1970

Б. Јосифовска-Драгојевиќ - Један латински натпис од Скупа, ГЗФФС 22, Скопје 1970, стр: 319-323.

Page | 231

Кепески 1979

К. Кепески – Две мермерни култни слики од збирката на Прилепскиот музеј, Macedonia Acta Archaeologica 5, Прилеп 1979, стр. 55-64.

Кепески 1980

К. Кепески - Хорологион од Дебреште, Macedonia Acta Archaeologica 6, Скопје 1980, стр. 69-74.

Кепески 1999

К. Кепески - Ара од Мажучишта, Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.195-202.

Керамитчиев 1964

А. Керамитчиев – Една доцноримска гробница од с. Побожје, Скопско, Жива Антика 13-14, Скопје 1964, стр.143-148.

Керамитчиев 1964

А. Керамитчиев - Нови надгробни споменици од Скупи, Жива Антика 13-14, Скопје 1964, стр.149-155.

Керамитчиев 1973

А. Керамитчиев - Новооткриени епиграфски споменици во Кратовско, Жива Антика 23, Скопје 1973, стр: 148-154.

Китаноски 1966

Б. Китаноски - Фибули од V-III век од старата ера во Народниот Музеј во Прилеп, Зборник на Археолошкиот Музеј IV-V (1961-1965), Скопје, 1966, стр. 1-17.

Китаноски 1975

Б. Китаноски - Некрополата Калдрма кај Прилеп, Macedonia Acta Archaeologica 1, Прилеп 1975, стр.89-132.

Колиштрковска-Настева 2005

И. Колиштрковска-Настева – Индоевропски елементи во енеолитот во Македонија, Macedoniae Acta Archaeologica 16 (1997-1999), Скопје, 2005, стр.55-64.

Корачевиќ 1977

Д. Корачевиќ - Један интересантан налаз са источне некрополе Скупа, Жива Антика 27, Скопје 1977, стр: 193-196.

Кузман 1985

П. Кузман - Три Чељусти и Вртлука, Охрид 1985.

Кузман 1997

П. Кузман – Уметноста на Требеништа, Скопје 1997.

Кузман 2013

П. Кузман – Архајскиот период во Македонија, во Македонија, Милениумски-историски факти Том I, Скопје 2013, 431-482.

Кузман, Почуча-Кузман 2014

П. Кузман, Н. П. Кузман – Златото на Лихнитида, Охрид 2014.

Лахтов, Кастелиц 1957

В. Лахтов, Ј. Кастелиц – Нови истражувања на некрополата Требениште 1953-1954, Лихнид I, Охрид 1957, стр: 5-58.

Лахтов 1959

В. Лахтов - Археолошко ископување на Требенишко Кале кај селото Требеништа – Охридско 1953-1954 година, Лихнид II-III, Охрид 1959 стр: 11-77.

Лилчиќ 1995

В. Лилчиќ - Матка низ вековите, Скопје: Македонска Цивилизација, 1995.

Лилчиќ 2001

В. Лилчиќ - Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот Том I, Скопје 2001.

Манева 1988

Е. Манева - За карактерот и времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.175-186.

Манева 1990

Е. Манева - Доцноантички белегии од Хераклеја, Macedonia Acta Archaeologica 11 (1987-1989), Скопје 1990, стр.171-180.

Марић 1933

Р. Марић - Антички култови у нашој земљи, Београд 1933, (репринт 2003).

Мачкиќ, Микулчиќ 1961

П. Мачкиќ, И. Микулчиќ – Каталог на античките предмети од Хераклеја, Хераклеја I, Битола 1961.

Микулчић 1966а

И. Микулчић - Архајске некрополе Јужне Пелагоније, Старинач XIV-XV, Београд 1966, 209-225.

Микулчић 1966б

И. Микулчић - Једна хеленистичка некропола из околине Битоља, Старинар н.с. XV-XVI (1964—1965), Београд 1966, стр. 227-243.

Микулчић 1972а

И. Микулчић - Једна античка некропола из околине Битоља, Старинар н.с. XXI (1970), Београд 1972, стр: 139-145.

Page | 233

Микулчић 1972б

И. Микулчић - Накит класичног доба из Демир Капије, Старинар н.с. XXI (1970), Београд 1972, стр: 135-138.

Микулчиќ 1974

И. Микулчиќ – Доцноримски гробови од Скупи, ГЗФФ, Кн.26, Скопје 1974, 109-143.

Микулчиќ 1975

И. Микулчиќ – Римски луцерни од Скупи, ГЗФФ, Кн.1 (27), Скопје 1975, стр.127-151.

Микулчиќ 2003

И. Микулчиќ - Стоби, Скопје 2003.

Микулчиќ 1991

Г. Микулчиќ – Жданец, Скопје 1990, Раноантичко погребување, Macedoniae Acta Archaeologica 12 (1990-1991), Скопје 1991, стр.183-199.

Микулчиќ 2005

Г. Микулчиќ – Грчки сликани вази од Демир Капија, Зборник на Музеј на Македонија 2, Скопје 2005, стр. 83-132.

Митревски 1988

Д. Митревски - Карактеристични форми на “Македонски бронзи” од наоѓалиштата по долината на Вардар, Macedoniae Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.83-102.

Митревски 1999

Д. Митревски - Гробот на пајонската свештеничка од Марвинци, Macedoniae Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.69-89.

Митревски, Темов 1999

Д. Митревски, С. Темов - Нови наоди од Исар-Марвинци (истражувања во 1997 година – Сонда I), Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.135-156.

Наумов 2009

Г. Наумов - Фигурини, Неолитските заедници во Република Македонија, Скопје 2009, стр. 173-200.

Наумов 2009

Г. Наумов - Садови во Неолитските заедници во Република Македонија, Скопје 2009г., 235-250.

Николова 2008

Е. Николова – Стоби – Западна некропола – ископување 1995, Macedonia Acta Archaeologica 18 (2002-2004), Скопје 2008, стр. 247-270.

Николоска 2009

А. Николоска - Божица меѓу Диосукри. Осврт кон иконографијата и поврзаноста на Кибела со Диоскурите, Македонско наследство 34 – 35. Скопје 2009, 113 – 126.

Ончевска – Тодоровска

М. Ончевска – Тодоровска – Скулптурата на Венера Пудика од Скупи, Културен живот 1-2, Скопје 2013, стр.68-77.

Пашиќ 1978

Р. Пашиќ – Бронзени предмети од околината на Скопје, Macedoniae Acta Archaeologica 4, Прилеп 1978, стр.59-67.

Петачки 1980

Ѓ. Петачки, Изложба од археолошкото богатство на СР Македонија (каталог), Скопје 1980, кат. бр.486.

Петковски 2013

Р. Петковски - Декоративни елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје 2013.

Петрова 1993

Е. Петрова – Култовите и симболизмот кај пајонските племиња компарирани со илирските и тракиските, Macedoniae acta archaeologica 13, Скопје 1993, 125 – 140.

Петрова 1999

Е. Петрова - Пајонија во II и I милениум пред н.е., Скопје 1999.

Петрушевска-Петровска 2007

В. Петрушевска-Петровска – Теракотни фигурици од Стоби со претстава на Дионис, Патримониум Година 1, број 1-2 2007, Скопје, стр.21-26.

Петрушевска-Петровска 2015

В. Петрушевска-Петровска – Играчките како прилози во детските гробови од Стоби, Folia Archaeologica Balkanica III, Skopje 2015, стр.105-129.

Поповиќ 1966

В. Поповиќ - О пореклу грчких архајских предмета из некрополе код Требеништа са посебним освртом на проблем златних маски, Старица н.с. XV-XVI, Београд 1966, стр.15-30.

Поповић 1994

Љ. Б. Поповић – Античка грчка збирка, Београд 1994.

Проева 1986

Н. Проева – Три надгробни споменици од Преспанскиот крај, Жива Антика 36, Скопје 1986, стр: 62-69. Page | 235

Проева 1996

Н. Проева - Религијата на античките Македонци, Религиите и религиските аспекти на материјалната и духовната култура во Р. Македонија, Скопје 1996, стр.129-138.

Проева 2008

Н. Проева - Иконографија на токите за ремени од Дасаретија и од северноилирските области, Патримониум бр.3-4, Скопје 2008, стр. 33-44.

Проева 2011

Н. Проева – Хероизација покојника у римској провинцији Македонији, Зборник Народног Музеја ХХ-1, Београд 2011, стр:129-155.

Проева 2014

Н. Проева – Религијата на античките Македонци, Скопје 2014.

Ристов 1999

К. Ристов - Два гроба од Катлановска Бања, Macedonia Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, стр.113-134.

Санев 1999

В. Санев – Теракотна глава на овен од археолошката збирка на Музејот на Македонија, Macedoniae Acta Archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, 15-24.

Симоска, Санев 1976

Д. Симоска, В. Санев - Праисторија во Централна Пелагонија, Битола 1976.

Сламков, Гушев 2006

Е. Сламков, Ѓ. Гушев – Римски гробови од Дојранско, Macedonia Acta Archaeologica 16 (1997-1999), Скопје 2005, стр. 189-209.

Сламков 2006

Е. Сламков – Локалитет Селиште с. Габрово, Гевгелија, Macedonia Acta Archaeologica 17 (1999-2001), Скопје 2006, стр. 179-188.

Соколовска 1974

В. Соколовска - Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, Жива Антика, Год. XXIV, Св. 1- 2, Скопје 1974, стр.267-278.

Соколовска, Пашиќ 1975

В. Соколовска, Р. Пашиќ – Еден гроб од Жданец, Зборник на Археолошкиот Музеј 6-7, Скопје 1975, стр.231-244.

Соколовска 1986

В. Соколовска – Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986.

Page | 236

Соколовска 1987

В. Соколовска - Античка скулптура во СР. Македонија, Скопје 1987.

Соколовска 1988

В. Соколовска - Ликовните претстави на Кибела, Macedonia Acta Archaeologica 9 (1983-1984), Скопје 1988, стр.113-131.

Соколовска 1996

В. Соколовска - Стоби 1992 – Тркалезна пластика, Macedonia Acta Archaeologica 14 (1993-1995), Скопје 1996.

Соколовска, Крстевски 2011

В. Соколовска, Ц. Крстевски – Надгробен споменик од Исар-Марвинци, Валандово, Macedonia Acta Archaeologica 20 (2006-2008), Скопје 2011, стр.275-281.

Срејовиќ, Кузмановиќ 1992

Д. Срејовиќ, А. Кузмановиќ - Речник грчке и римске митологије, Београд 1992.

Срејовиќ 1998

Д. Срејовиќ - Неолитска пластика Централнобалканског подручја, Огледи о древној уметности, Српска Књижевна Задруга, Београд, 1998, 91-203.

Филиповиќ 1950

М. С. Филиповиќ - Трачки коњаник у обичаима и веровањима савремених балканских народа и други студии, Нови Сад 1950.

Чаусидис 1994

Н. Чаусидис – Митските слики на Јужните Словени, Скопје 1994.

Чаусидис 2005

Н. Чаусидис - Космолошки слики, Скопје 2005.

Чаусидис 2009

Н. Чаусидис – Барабан ѝ складне оро-анализ мифо-симболичного ѝ обрядового значення, Народна творчість та етнографія: Македонський спецвипуск, Київ, 3/2009, 68-79.

Чаусидис 2010

Н. Чаусидис - Требенишките кратери и митот за Кадмо и Хармонија, Macedonia Acta Archaeologica 19 (2004-2006), Скопје 2010, стр.157-175.

Чаусидис 2017

Н. Чаусидис – Македонските бронзи и религијата и митологијата на железнодобните заедници од Средниот Балкан, Центар за истражување на предисторијата, Скопје 2017.

Page | 237

Цермановиќ-Кузмановиќ 1965

А. Цермановиќ-Кузмановиќ - Неколку споменика трачког коњаника из наше земље и проблем трачког хероса, Старијар XIII-XIV 1962-1963, Београд 1965, 113-123.

Црнобрња 2006

Адам Н. Црнобрња - Култна намена римских жижака у Горњој Мезији, Београд 2006.

Шевалие, Гербран 2005

Ж. Шевалие, А. Гербран – Речник на симболите, Скопје 2005 (превод на македонски јазик).

Шелдаров, Лилчиќ 1994

Н. Шелдаров, В. Лилчиќ – Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Р. Македонија, Скопје 1994.

Шурбаноска, Здравковски 1996

М. Шурбаноска & Д. Здравковски – Римски гробови од западната некропола од Стоби, Macedonia Acta Archaeologica 14 (1993-1995), Скопје 1996, стр: 91-112

Шурбаноска, Јакимовски 2010

М. Шурбаноска & А. Јакимовски – Forum Romanum Stobis II (археолошка и туристичка валоризација на римскиот град Стоби, 2007-2008), Скопје 2010.

Alvar 2008

J. Alvar – Romanising Oriental Gods (Myth, Salvation and Ethics in the cult of Cybele, Isis and Mithras, Leiden, Boston 2008.

Anthony 2007

D. W. Anthony - The Horse, the Wheel and Language, Princeton University Press, 2007.

Banffy 1997

E. Banffy – Cult objects of the Neolithic Lengyel culture. Connections and Interpretations, Archaeolingua SM, Budapest 1997.

Benac 2012

A. Benac - Religijske predstave prastanovnika Južnoslovenskih zemalja, CBI knjiga 10, Sarajevo 2012.

Bitrakova-Grozdanova 1992

V. Bitrakova-Grozdanova - Prilog o religiji i umjetnosti u Peoniji, Živa Antika 41-42, Skopje 1992, str.67-74.

Bitrakova-Grozdanova 2012

V. Bitrakova-Grozdanova - Trgovina Jadranom između južne Italije i Makedonije od 6 – 1. st. pr. Kr., Histria Antiqua 21, Zagreb 2012, str.61-72.

Blečić 2007

M. Blečić – Status, Symbols, Sacrafices, Offerings. The Diverse Meanings of Illyrian Helmets, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XL, Zagreb, 73-116.

Bouzek 1974

J. Bouzek - Graeco-Macedonian Bronzes, Universita Karlova Praha, 1974.

Boyce 1942

G. K. Boyce - Significance of the Serpents on Pompeian House Shrines, American Journal Of Archaeology Vol. 46, No.1 1942, 13-22.

Burkert 1985

W. Burkert – Greek Religion, Harvard University Press, 1985.

Cook 1914

A. B. Cook – Zeus, A Study in Ancient Religion Vol. I, Cambridge University Press, 1914.

Cook 1925

A. B. Cook – Zeus, A Study in Ancient Religion Vol. II, Cambridge University Press, 1925.

Cook 1940

A. B. Cook – Zeus, A Study in Ancient Religion Vol. III, Cambridge University Press, 1940. Page | 239

Cumont 1917

F. Cumont – Etudes Syriennes, Paris 1917.

Cumont 1922

F. Cumont - After Life in Roman Paganism, Yale University Press, London 1922.

Čausidis 2012

N. Čausidis - The River in the mythical and religious traditions of the Paeonians, Folia Archaeologica Balcanica 2. Skopje, 2012, 263 – 282.

Darembert et Saglio 1873

Darembert et Saglio, Dictionnaire Des Antiquites Grecques et Romaines, Paris 1873.

Dimitrov 2007

K. Dimitrov - Stone scepters type zoomorphic figure from Sozopol in Prae (In Honorem Henrieta Todorova), M. Stefanovich & C. Angelova (Eds), Sofia, 2007, 145-158.

Dragojević-Josifovska 1982

B. Dragojević-Josifovska - Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd 1982.

Duthoy 1969

R. Duthoy – The Taurobolium its evolution and terminology, Leiden, 1969.

Düll 1977

Z. Düll - Die Gotterkulte Nördmakedoniens in römischer Zeit, Munchen 1977.

Evans 1901

A. Evans - Mycenaean Tree And Pillar Cult And Its Mediterranean Relations, The Journal Of Hellenic Studies Vol 21, 1901, pp. 99-204.

Evans 1921

A. Evans - The Palace of Minos Vol. I, Oxford University Press, London 1921.

Evans 1928

A. Evans - The Palace of Minos Vol. II, Oxford University Press, London 1928.

Evans 1930

A. Evans - The Palace of Minos Vol. III, Oxford University Press, London 1930.

Evans 1935

A. Evans - The Palace of Minos Vol. IV, Oxford University Press, London 1935.

Farnell 1896

L. R. Farnell - The Cult Of The Greek States Vol. I, Oxford, 1986.

Page | 240

Farnell 1921

L. R. Farnell - Greek Hero Cults And Ideas Of Imortality, Oxford University Press 1921.

Filow 1927

B. Filow - Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin-Leipzig 1927.

Garašanin 1952

M. Garašanin - Bracelets a extrémités en têtes de serpents de la Macédoine, Atribus Asiae, Vol.15, No.3, 1952, pp.268-276.

Garašanin 1976

M. Garašanin - O problemu starobalkanskog konjanika, Godišnjak (Centar za balkanološka ispitivanja), knj. XIII (11), Sarajevo 1976, 273 - 283.

Gardner 1884

P. Gardner - A Sepulchral relief from Tarentum, The Journal of Hellenic Studies Vol.5, London 1884, p. 105-142.

Gimbutas 1976

M. Gimbutas - Neolithic Macedonia, As reflected by excavation at Anza, Southern Yugoslavia, Los Angeles 1976.

Gimbutas 1982

M. Gimbutas - The Goddesses and Gods of Old Europe, London 1982.

Gimbutas 1989

M. Gimbutas - The Language of the Goddess, San Francisco 1989.

Gimbutas 1991

M. Gimbutas - The Civilization of the Goddess, San Francisco 1991.

Harrison 1903

J. E. Harrison - Prolegomena to the Study of Greek Religion, Cambridge University Press 1903.

Harrison 1912

J. E. Harrison, Themis - A study of social origins of Greek religion, Cambridge University Press 1912.

Hartuche 2005

N. Hartuche - Sceptrele de piatră zoomorfe. Interpretare și cronologie, Pontica XXXVII-XXXVIII, 2004-2005, 71-97.

Higgins 1961

Reynold Higgins - Greek and Roman Jewellery, University of California Press 1961.

Page | 241

Hoti 1993

M. Hoti - Prehistorijski korijeni nekih aspekata Grčke religije, Zagreb, 1993, Filozofski fakultet Sveucilista u Zagrebu.

Jovanović 1978

A. Jovanović - Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd 1978.

Jovanović 1989

A. Jovanović - Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskom prostora, Godišnjak (Centar za balkanološka ispitivanja), knj. XXVII (25), Sarajevo 1989, str. 115 – 133.

Kaljanac 2010

A. Kaljanac – Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, Godišnjak (Centar za balkanološka ispitivanja), knjiga 39, Sarajevo 2010, str. 53 – 79.

Katičić 1977

R. Katičić - Enhelejci, Godišnjak (Centar za balkanološka ispitivanja), knj. XV (13), Sarajevo 1977, 5 - 82.

Kaljanac 2010

A. Kaljanac - Legenda o Kadmu i porijekla Enhelejaca, Godišnjak (Centar za balkanološka ispitivanja), knj. 39, Sarajevo 2010, 53-79.

Korti-Kondi 2006

Stephi Korti-Kondi – Clay Figurines of Aphrodite in Roman Thessalonike, Folia Archaeologica Balkanica 1 (in Honorem Verae Bitrakova Grozdanova), Skopje 2006, str: 307-312.

Kukoč 2003

S. Kukoč - Ptica i konj u solarnoj dinamici sveta, Opuscula Archeologica 27, Zagreb 2003, 243-250.

Kuzman 2006

P. Kuzman - Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le context des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa, Homage to Milutin Garašanin, Beograd 2006, 545-559.

Küster 1913

E. Küster - Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion, Gießen 1913.

Lahtov 1965

V. Lahtov - Problem trebeniške kulture, Ohrid 1965.

Larson 1995

J. Larson - Greek Heroine cults, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1995.

Lisičar 1953

P. Lisičar - Legenda o Kadmo, Živa Antika III/1-2, Skopje 1953, str. 245-260.

Mallory, Adams 1997

J. P. Mallory & D. Q. Adams (eds) - Encyclopedia of Indo-European Culture, London and Chicago, 1997.

Mellaart 1962

J. Mellaart - Excavations At Çatal Hüyük (First Preliminary Report), Anatolian Studies Vol.12, 1962, pp.41-65.

Mellaart 1963

J. Mellaart - Excavations At Çatal Hüyük (Second Preliminary Report), Anatolian Studies Vol.13, 1963, pp.43-103.

Mikulčić 1966

I. Mikulčić - Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza: od Egejska seoba do Avgusta, Beograd-Skopje 1966.

Mitreovski 2007

D. Mitrevski - Pogrebuivanja na svešteničkite vo zeleznoto vreme vo Makedonija, Scripta praeistorica in honorem Biba Teržan, Situla, 44, Dissertationes Musei Nationalis Sloveniae. Ljubljana, 2007, 563-582.

Mylonas 1946

G. E. Mylonas - The Eagle of Zeus, The Classical Journal, 41(5), 1946, 203-207.

Nikoloska 2015

A. Nikoloska - Evidence of oriental cults from the Republic of Macedonia, in Romanising Oriental Gods? (Religious transformations in the Balkan Provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives), Skopje 2015, 257-278.

Nilsson 1927

M. P. Nilsson - The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in Greek religion, Lund 1927.

Nilsson 1961

M. P. Nilsson - Greek folk religion, Harper Torchbooks, New York 1961.

Nilsson 1964

M. P. Nilsson - A history of Greek religion, New York 1964.

Oncevska – Todorovska 2016

M. Oncevska-Todorovska - The Statue of Venus Pudica from Scupi, Folia Archaeologica Balkanica Vol. 2, Skopje 2012, 347-358.

Otto 1965

W. F. Otto – Dionysus, Myth and Cult, Indiana University Press 1965.

Page | 243

Panev, Ricl 1994

A. Panev, M. Ricl - Nouvelles Inscriptions De Macedonine Orientale, ZPE 101 (1994), 139-149.

Pilipović 2004

S. Pilipović - Dolphin Representations on Stelae from Upper Moesia, Institute for Balkan Studies of SASA, Belgrade 2004, 357-383.

Proeva 1983

N. Proeva - La déesse cappadocienne Mâ et son culte en Macédoine d'après une plaque en bronze de Pretor au Musée de Resen, Ziva Antika 33/2. Skopje, 1983, 165 – 183.

Popović 1956

Lj. Popović – Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956.

Popović 1969

Lj. Popović, D. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Leličić – Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd 1969.

Popović 1975

Lj. Popović - Arhajska grčka kultura na Srednjem Balkanu, Beograd 1975.

Raunig 2004

B. Raunig - Umjetnost I religija prahistorijskih Japoda, ANU BiH, LXXXII, CBI 8, Sarajevo 2004.

Rendić – Miočević 1959

Duje Rendić- Miočević - Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, Opuscula archaeologica IV, Zagreb 1959, 5-47.

Rode 1991

E. Rode - Psyche, Kult duše I vera u besmrtnost kod Grka, Novi Sad 1991, (prevod na srpsko-hrvatski).

Rouse 1902

W. H. D. Rouse - Greek Votive Offerings, Cambridge University Press 1902.

Stipčević 1976

A. Stipčević - Simboličko značenje zmiје na iliro-grčkom novcu, Godišnjak (Centar za balkanološka ispitivanja), knj. XIII (11), Sarajevo 1976, 245 – 251.

Stipčević 1981

A. Stipčević - Kultni Simboli kod Ilira, Sarajevo 1981.

Stipčević 1984

A. Stipčević - Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 11, Posebna izdanja knjiga LXVII, Sarajevo 1984, str.215-223.

Stipčević 1989

A. Stipčević - Iliri, povijest, kultura, život, Zagreb 1989.

Svoronos 1919

J. N. Svoronos - L`Hellenisme Primitif De La Macedoine, Paris 1919.

Šašel–Kos 1991

M. Šašel –Kos - Draco and the survival of the serpent cult in the Central Balkan, Tyche Band 6, Wien 1991, 183-192.

Šašel–Kos 1993

M. Šašel – Kos - Cadmus and Harmonia in Illyria, Arheološki vestnik 44, Ljubljana 1993, 113-134.

Theodossiev 2000

N. Theodossiev – The Dead with golden faces. II. Other evidence and connections, Oxford Journal of Archaeology 19(2), Oxford 2000, 175-209.

Vasić 1985

R. Vasić - Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji, Godišnjak XXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 21, Sarajevo 1985, 121-155.

Vermaseren 1977

M. J. Vermaseren – Cybele and Attis, The Myth and the Cult, Thames and Hudson 1977.

Vermeule 1979

E. Vermeule – Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry, London 1979.

Vuckovic – Todorovic 1956

D. Vuckovic – Todorovic - Une hydrie du peintre Attique Meidias, Archaeologia Jugoslavica, II. Belgrade, 1956, 31-38.

Wiseman, Mano-Zissi 1971

J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1970, American Journal of Archaeology, Vol.75, No.4. 1971, 395-411.

Wiseman, Mano-Zissi 1972

J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1971, American Journal of Archaeology, Vol.76, No.4. 1972, 407-424.

Wiseman, Mano-Zissi 1974

J. Wiseman, D. Mano-Zissi – Excavations at Stobi, 1973-1974, *Journal of Field Archaeology*, Vol.1, Number 1/2 1974, 117-148.

Wittkower 1939

R. Wittkower – Eagle and Serpent. A Study in the migration of symbols, *Journal of the Warburg Institute*, Vol.2, No.4, 1939, pp. 293-325. Page | 245

Younger 1976

J. G. Younger - Bronze Age Representations Of Aegean Bull-Leaping, *American Journal Of Archaeology*, Vol. 80, No. 2. 1976, pp. 125-137.

Younger 1995

J. G. Younger - Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games, III. In: *POLITEIA (Aegaeum 12)*, edited by R. Laffineur and Wolf-Dietrich Niemeier, 507-545. Liège.

Zotović 1998

Lj. Zotović, The cult of Lunar goddess or the cult of Danubian Horseman, *Starinar IXL* 1998, pp.63-75.

Табеларен приказ на каталошките единици

Кат.бр.	Вид на наод	Материјал	Локалитет/општина	Датирање	Животно
1	Сад	Керамика	Требеништа	VI век п.н.е.	овен
2	Сад	Керамика	Демир Капија	V век п.н.е.	буф
3	Сад	Керамика	Демир Капија	V век п.н.е.	срна
4	Сад	Керамика	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	лебед
5	Сад	Керамика	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	лебед
6	Сад	Керамика	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	лебед
7	Сад	Керамика	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	лебед
8	Сад	Керамика	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	пантер
9	Сад	Керамика	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	срна
10	Сад	Керамика	Дебој, Охрид	III-II век п.н.е.	змија
11	Сад	Керамика	Охрид	III-II век п.н.е.	птици
12	Сад	Керамика	Скупи	I век п.н.е.	овен
13	Жртвеник	Керамика	с. Добовјани, Струга	доцен хеленизам	змија
14	Печат	Керамика	с. Чепигово, Прилеп	доцен хеленизам	лав
15	Теракота	Керамика	с. Дебреште, Прилеп	доцен хеленизам	коњ/куче
16	Теракота	Керамика	с. Дебреште, Прилеп	доцен хеленизам	коњ
17	Теракота	Керамика	Исар-Марвинци	II век п.н.е.	лав
18	Теракота	Керамика	Варош, Прилеп	доцен хеленизам	лав
19	Теракота	Керамика	Варош, Прилеп	доцен хеленизам	лав
20	Теракота	Керамика	Варош, Прилеп	доцен хеленизам	лав
21	Теракота	Керамика	Исар-Марвинци	доцен хеленизам	лав
22	Теракота	Керамика	Охрид	II век п.н.е.	петел
23	Теракота	Керамика	Дебој, Охрид	II-I век п.н.е.	птица
24	Теракота	Керамика	Исар-Марвинци	II-I век п.н.е.	бик
25	Теракота	Керамика	Стоби	I век п.н.е. I век н.е.	коњ
26	Теракота	Керамика	Стоби	I век п.н.е. I век н.е.	коњ
27	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	куче
28	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	коњ
29	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	бик
30	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	бик
31	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	бик
32	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	бик
33	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	петел
34	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	лебед
35	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	гуска/лебед
36	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	делфин
37	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	коза
38	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	гуска
39	Теракота	Керамика	Стоби	I век н.е.	лав
40	Теракота	Керамика	Стоби	I-II век н.е.	лебед/паун
41	Теракота	Керамика	Стоби	I-II век н.е.	гуска
42	Теракота	Керамика	Стоби	I-II век н.е.	делфин
43	Ламба	Керамика	Скупи	I век н.е.	орел
44	Ламба	Керамика	Скупи	I век н.е.	орел
45	Ламба	Керамика	Скупи	I век н.е.	орел
46	Ламба	Керамика	Селиште, Гевгелија	I век н.е.	орел
47	Ламба	Керамика	Скупи	I век н.е.	птица
48	Ламба	Керамика	Стоби	I-II век н.е.	буф
49	Ламба	Керамика	Скупи	II век н.е.	орел
50	Ламба	Керамика	Стоби	II век н.е.	орел
51	Ламба	Керамика	Стоби	II век н.е.	сокол
52	Ламба	Керамика	Стоби	II век н.е.	лав
53	Ламба	Керамика	Скупи	II-III век н.е.	петел
54	Ламба	Керамика	Скупи	II-III век н.е.	птица

Табеларен приказ на каталошките единици

55	Ламба	Керамика	Стоби	II-III век н.е.	птица
56	Ламба	Керамика	Скупи	III век н.е.	бик
57	Ламба	Керамика	Стоби	III век н.е.	лав
58	Ламба	Керамика	Скупи	III век н.е.	делфин
59	Ламба	Керамика	Стоби	III век н.е.	делфин
60	Ламба	Керамика	Манастир, Дојран	III век н.е.	лав
61	Статуа	Мермер	Исар-Марвинци	крај на IV век п.н.е.	лав
62	Статуа	Мермер	Демир-Капија	II век п.н.е.	коњ
63	Статуа	Бронза	с.Јаболце, Скопје	крај на I век п.н.е.	бик
64	Статуа	Мермер	Стоби	II век н.е.	лав
65	Статуа	Мермер	Скупи	II век н.е.	делфин
66	Статуа	Мермер	Стоби	II век н.е.	пантер
67	Статуа	Мермер	Хераклеја	II век н.е.	змија
68	Статуа	Мермер	Суводол	II век н.е.	лебед?
69	Статуа	Мермер	с.Ново Село, Прилеп	II век н.е.	лав
70	Статуа	Мермер	с.Нерези, Скопје	II век н.е.	орел
71	Статуа	Мермер	Хераклеја	крај на II век н.е.	куче/зајак
72	Статуа	Мермер	Стоби	крај на II век н.е.	змија
73	Статуа	Мермер	Хераклеја	II-III век	делфин
74	Статуа	Мермер	Стоби	II-III век	змија
75	Статуа	Мермер	Стибера	почеток на III век	змија
76	Статуа	Мермер	Стоби	III век н.е.	змија
77	Статуа	Мермер	Стоби	III век н.е.	делфин
78	Статуа	Мермер	с.Добовјани	III век н.е.	змија/дивокоза
79	Релјеф	Мермер	Марвинци	хеленистички пер.	лав
80	Релјеф	Мермер	Стоби	II век п.н.е.	лав
81	Релјеф	Мермер	Демир-Капија	II век п.н.е.	коњ
82	Релјеф	Мермер	Демир-Капија	II век п.н.е.	коњ
83	Релјеф	Мермер	Демир-Капија	II век п.н.е.	коњ
84	Релјеф	Мермер	Охрид	I век п.н.е.	змија
85	Релјеф	Мермер	Прилеп	II век н.е.	делфин
86	Релјеф	Мермер	с.Штавица, Прилеп	II век н.е.	куче
87	Релјеф	Мермер	с.Мажучишта, Прилеп	II век н.е.	говедо/желка
88	Релјеф	Мермер	Битола	II век н.е.	змија
89	Релјеф	Мермер	с.Ореовец, Прилеп	II век н.е.	змија
90	Релјеф	Мермер	с.Тројаци, Прилеп		змија
91	Релјеф	Мермер	Прилеп		коњ
92	Релјеф	Мермер	Битола		коњ
93	Релјеф	Мермер	Варош-Прилеп		коњ
94	Релјеф	Мермер	с.Ореовец, Прилеп		коњ
95	Релјеф	Мермер	Бандера, Штип	II-III век н.е.	орел
96	Релјеф	Мермер	Бандера, Штип	II-III век н.е.	орел
97	Релјеф	Мермер	Радовиш	II-III век н.е.	орел
98	Релјеф	Мермер	Бандера, Штип	II-III век н.е.	орел
99	Релјеф	Мермер	Кочани	II-III век н.е.	орел
100	Релјеф	Мермер	Кочани	II-III век н.е.	орел
101	Релјеф	Мермер	с.Рудник, Велес	II-III век н.е.	орел/пантер
102	Релјеф	Мермер	с.Ваташа, Кавадарци	II-III век н.е.	пантер
103	Релјеф	Мермер	с.Суводол, Битола	II-III век н.е.	пантер
104	Релјеф	Мермер	Св.Николе	II-III век н.е.	бик
105	Релјеф	Мермер	С.Зрновце, Кочани	II-III век н.е.	бик
106	Релјеф	Мермер	Батулица, Штип	III век н.е.	змија
107	Релјеф	Мермер	Варош-Прилеп	III век н.е.	змија
108	Релјеф	Мермер	с.Ореовец, Прилеп	III век н.е.	змија
109	Релјеф	Мермер	с.Чашка, Прилеп	III век н.е.	змија
110	Релјеф	Мермер	Св.Николе	III век н.е.	змија
111	Релјеф	Мермер	с.Каласлари, Велес	III век н.е.	змија

Табеларен приказ на каталошките единици

112	Релјеф	Мермер	с.Радишани, Скопје	III век н.е.	коњ
113	Релјеф	Мермер	с.Семениште	IV век н.е.	коњ
114	Стела	Мермер	Хераклеја	III-II век п.н.е.	змија/коњ
115	Стела	Мермер	с.Дебреште, Прилеп	хеленистички пер.	делфин
116	Стела	Мермер	Требенишко Кале	II-I век п.н.е.	коњ
117	Стела	Мермер	Марвинци	II-I век п.н.е.	змија
118	Стела	Мермер	Исар-Марвинци	раноримски пер.	змија/коњ
119	Стела	Мермер	с.Малино, Св.Николе	I век н.е.	коњ
120	Стела	Мермер	с.Злоукани, Скопје	I век н.е.	коњ
121	Стела	Мермер	с.Морани	I век н.е.	букранион
122	Стела	Мермер	Скупи	I век н.е.	букранион
123	Стела	Мермер	с.Добри Дол, Скопје	I век н.е.	делфин
124	Стела	Мермер	Драчево, Скопје	I век н.е.	букранион
125	Стела	Мермер	Скупи	I век н.е.	змија
126	Стела	Мермер	с.Бардовци, Скопје	I век н.е.	коњ
127	Стела	Мермер	с.Добри Дол, Скопје	I век н.е.	коњ
128	Стела	Мермер	Студена-Бара	I век н.е.	коњ
129	Стела	Мермер	Скупи	I век н.е.	букранион
130	Стела	Мермер	с.Средно Коњаре	II век н.е.	коњ
131	Стела	Мермер	с.Долни Дисан	II век н.е.	коњ
132	Стела	Мермер	с.Добри Дол, Скопје	II век н.е.	коњ
133	Стела	Мермер	Хераклеја	II век н.е.	коњ
134	Стела	Мермер	с.Прилепец, Прилеп	II век н.е.	змија
135	Стела	Мермер	с.Побожје, Скопје	II век н.е.	куче
136	Стела	Мермер	с.Бардовци, Скопје	II век н.е.	коњ
137	Стела	Мермер	с.Злоукани, Скопје	II век н.е.	делфин
138	Стела	Мермер	Прилеп		птица
139	Стела	Мермер	с.Филиповце	II-III век н.е.	змија
140	Стела	Мермер	с.Тремник, Тиквеш	II-III век н.е.	змија
141	Стела	Мермер	с.Коњук	III век н.е.	коњ
142	Стела	Мермер	с.Десово, Прилеп	III век н.е.	орел
143	Стела	Мермер	с.Небрегово, Прилеп	III век н.е.	буф?
144	Стела	Мермер	Хераклеја	III век н.е.	змија
145	Стела	Мермер	Велес	III-IV век н.е.	змија
146	Стела	Мермер	с.Злоукани, Скопје	III-IV век н.е.	коњ
147	Статуетка	Бронза	Требенишко Кале		змија
148	Статуетка	Бронза	Прилеп	I век п. н.е.	змија
149	Статуетка	Бронза	Хераклеја	I век н.е.	змија
150	Релјеф	Бронза	Претор, Ресен		куче
151	Релјеф	Бронза	с.Нерези	III век н.е.	коњ
152	Релјеф	Бронза	с.Чардаклија, Штип	III век н.е.	коњ
153	Прстен	Бронза	Катлановска Бања	IV век п.н.е.	делфин
154	Белегзија	Бронза	Три Челусти и Вртлука	VI век п.н.е.	змија
155	Белегзија	Бронза	Три Челусти и Вртлука	VI век п.н.е.	змија
156	Белегзија	Бронза	Три Челусти и Вртлука	VI век п.н.е.	змија
157	Белегзија	Бронза	Црквиште-Беранци	VI век п.н.е.	змија
158	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
159	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
160	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
161	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
162	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
163	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
164	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
165	Белегзија	Сребро	Требеништа	V век п.н.е.	змија
166	Белегзија	Сребро	с.Радолишта	V век п.н.е.	змија
167	Белегзија	Сребро	Демир Капија	V век п.н.е.	змија
168	Белегзија	Сребро	Демир Капија	V век п.н.е.	змија

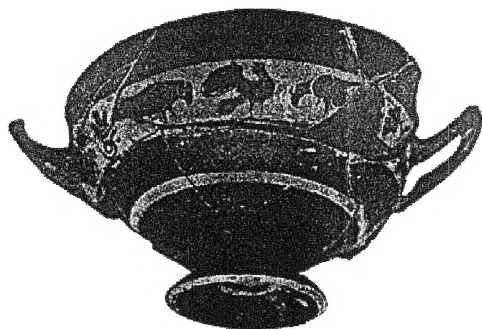
Табеларен приказ на каталошките единици

169	Белегзија	Сребро	Беранци	IV век п.н.е.	змија
170	Белегзија	Сребро	Беранци	IV век п.н.е.	змија
171	Белегзија	Сребро	Калдрма, Прилеп	IV век п.н.е.	змија
172	Белегзија	Бронза	Исар-Марвинци	IV век п.н.е.	змија
173	Белегзија	Злато	Горна Порга, Охрид	IV век п.н.е.	овен
174	Белегзија	Бронза	Голем Град, Преспа	IV век н.е.	змија
175	Белегзија	Бронза	Хераклеја	IV век н.е.	змија
176	Белегзија	Бронза	Скупи	IV век н.е.	змија
177	Белегзија	Бронза	Хераклеја	IV век н.е.	змија
178	Белегзија	Бронза	Скупи	IV век н.е.	змија
179	Белегзија	Бронза	Хераклеја	IV-V век н.е.	змија
180	Белегзија	Бронза	Хераклеја	VI век н.е.	змија
181	Обетка	Злато	Требенишко Кале	IV-III век п.н.е.	лав
182	Обетки	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	лав
183	Обетки	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	лав
184	Обетки	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	лав
185	Обетки	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	лав
186	Обетки	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	лав
187	Обетки	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	куче
188	Обетка	Злато	Самуилова Тврдина	III век п.н.е.	лав
189	Обетка	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
190	Обетки	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
191	Обетки	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
192	Обетки	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
193	Обетки	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	куче-волк
194	Обетка	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
195	Обетки	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
196	Обетка	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
197	Обетка	Злато	Црвејнца, Охрид	III век п.н.е.	лав
198	Обетки	Злато	Црвејнца, Охрид	III век п.н.е.	лав
199	Обетки	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	делфин
200	Обетки	Злато	Требенишко Кале	III век п.н.е.	гулаб
201	Обетки	Злато	Самуилова Тврдина	III-II век п.н.е.	куче
202	Обетки	Злато	Дебој, Охрид	III-II век п.н.е.	лав
203	Обетки	Злато	Дебој, Охрид	III-II век п.н.е.	лав
204	Обетка	Злато	Дебој, Охрид	III-II век п.н.е.	лав
205	Обетки	Злато	Марвинци	II век п.н.е.	гулаб
206	Гердан	Злато	Демир Капија	III век п.н.е.	лав
207	Гердан	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	лав
208	Гердан	Злато	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	лав
209	Гердан	Злато	Самуилова Тврдина	III век п.н.е.	лав
210	Гердан	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	лав
211	Гердан	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	говедо
212	Гердан	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	говедо
213	Гердан	Злато	Дебој, Охрид	III век п.н.е.	говедо
214	Гердан	Злато	Самуилова Тврдина	III-II век п.н.е.	говедо
215	Фибула	Сребро	Требениште	крај на VI век п.н.е.	змија
216	Фибула	Бронза	Три Челусти и Вртлука	крај на VI век п.н.е.	змија
217	Фибула	Сребро	Голем град, Преспа	V век п.н.е.	змија
218	Фибула	Сребро	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	змија
219	Фибула	Бронза	Демир Капија	V-IV век п.н.е.	змија
220	Фибула	Сребро	Жданец, Скопје	IV век п.н.е.	пантер
221	Фибула	Сребро	Голем град, Преспа	IV век п.н.е.	змија
222	Фибула	Сребро	Горна Порга, Охрид	III век п.н.е.	змија
223	Игла	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	змија
224	Игла	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	змија
225	Игла	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	змија

Табеларен приказ на каталошките единици

226	Игла	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	змија
227	Игла	Сребро	Горна Порта, Охрид	V век п.н.е.	змија
228	Игла	Сребро	Горна Порта, Охрид	V век п.н.е.	змија
229	Гајтан	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	змија
230	Гајтан	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	змија
231	Гајтан	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	змија
232	Сад	Бронза	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	коњ/змија
233	Сад	Бронза	Требеништа	V век п.н.е.	говедо/змија
234	Сад	Бронза	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	лав/змија
235	Троножец	Бронза	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	коњ
236	Апликација	Злато	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	птици
237	Апликација	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	коњ
238	Апликација	Сребро	Требеништа	крај на VI век п.н.е.	коњ
239	Апликација	Сребро	Плаошник, Охрид	VI-V век п.н.е.	коњ
240	Шлем	Бронза	Требениште	крај на VI век п.н.е.	коњ
241	Шлем	Бронза	Горна Порта, Охрид	крај на VI век п.н.е.	овен
242	Меч	Железо	Жданец, Скопје	IV век п.н.е.	коњ
243	Апликација	Бронза	Прилеп	римски период	змија
244	Апликација	Бронза	Делчево	хеленистички пер.	пантер
245	Симплум	Бронза	Демир Капија	IV век п.н.е.	лебед

Табла I

1. (кат.бр.1)

2. (кат.бр.2)

3. (кат.бр.3)

4. (кат.бр.3)

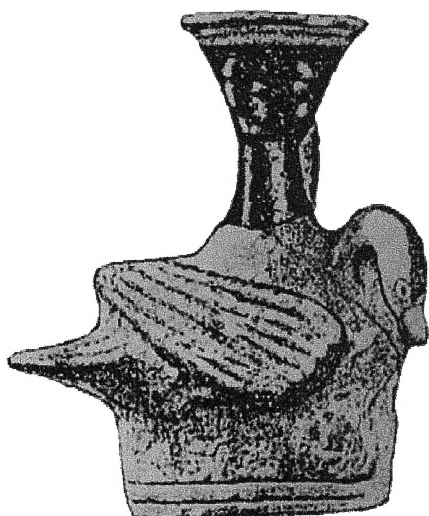
Табла II

1. (кат.бр.4)

2. (кат.бр.5)

3. (кат.бр.6)

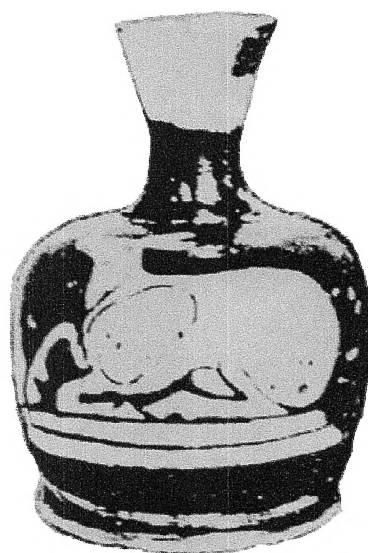

4. (кат.бр.7)

Табла III

1.(кат.бр.8)

2. (кат.бр.9)

3. (кат.бр.10)

4. (кат.бр.11)

Табла IV

1. (кат.бр.12)

2. (кат.бр.12)

3. (кат.бр.14)

Табла V

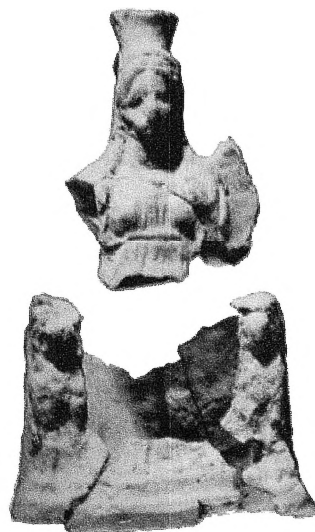
1.(кат.бр.17)

2.(кат.бр.18)

3.(кат.бр.19)

4.(кат.бр.20)

Табла VI

1. (кат.бр.15)

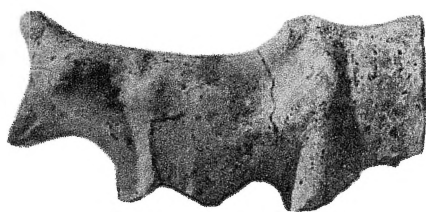

2. (кат.бр.16)

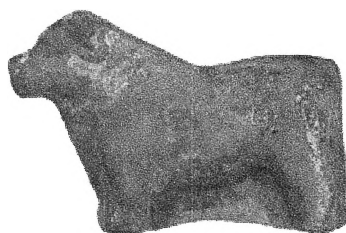

3. (кат.бр.39)

Табла VII

1.(кат.бр.24)

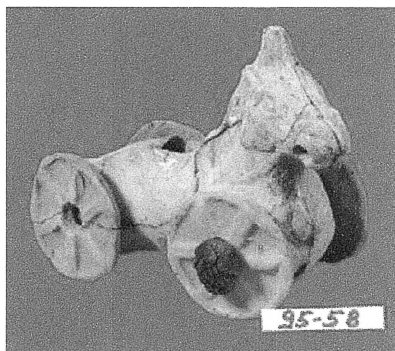
2.(кат.бр.31)

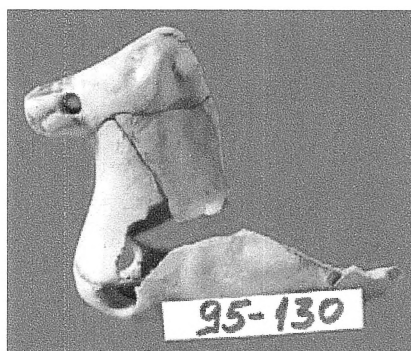
3.(кат.бр.21)

4.(кат.бр.22)

5.(кат.бр.25)

6.(кат.бр.26)

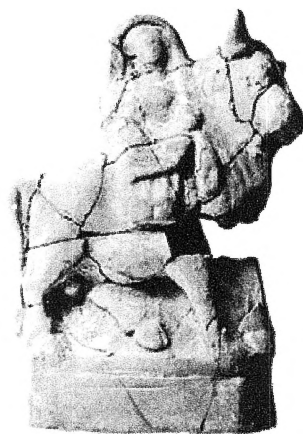
Табла VIII

1. (кат.бр.27)

2. (кат.бр.28)

3. (кат.бр.29)

4. (кат.бр.41)

5. (кат.бр.37)

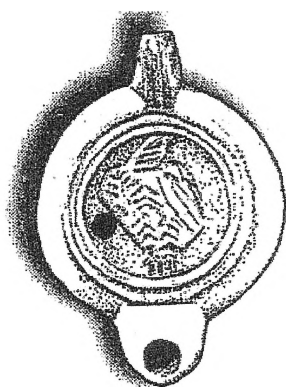

6. (кат.бр.35)

Табла IX

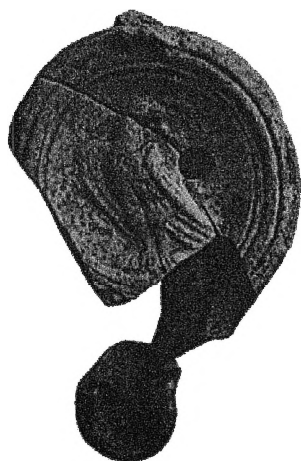
1. (кат.бр.43)

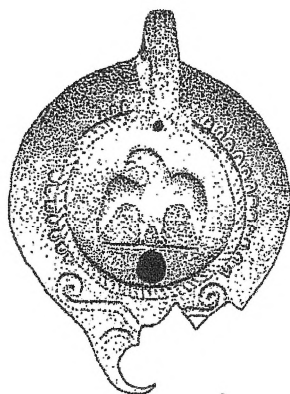
2. (кат.бр.44)

3. (кат.бр.45)

4. (кат.бр.46)

5. (кат.бр.51)

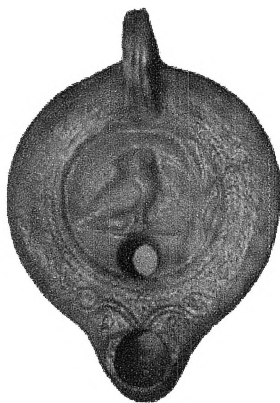

6. (кат.бр.53)

Табла X

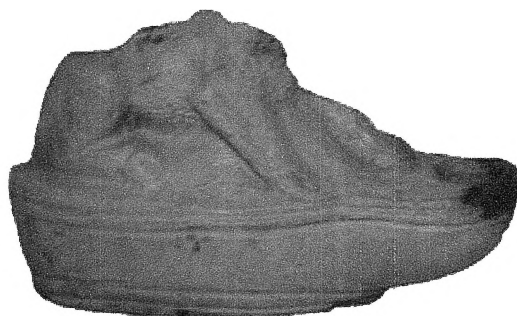
1. (кат.бр.49)

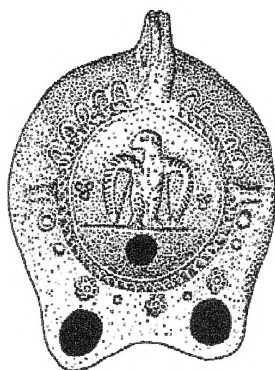
2. (кат.бр.55)

3. (кат.бр.58)

4. (кат.бр.57)

5. (кат.бр.50)

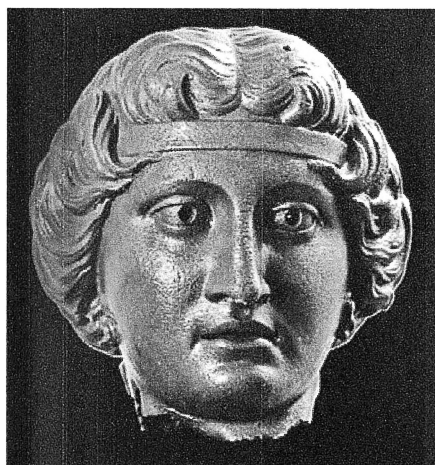

6. (кат.бр.60)

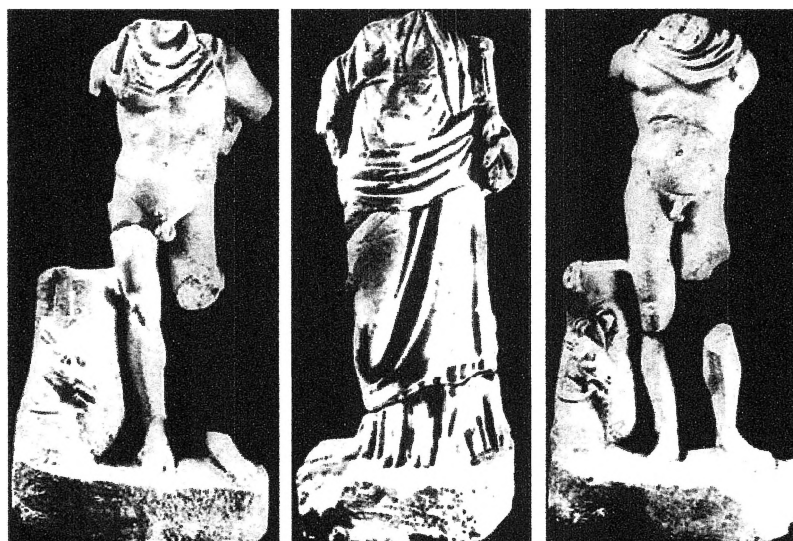
Табла XI

1. (кат.бр.61)

2. (кат.бр.63)

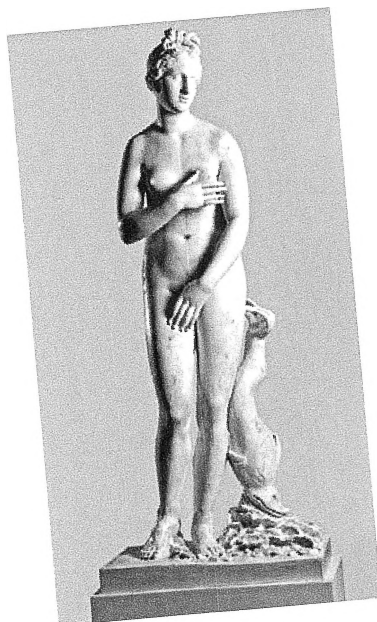

3. (кат.бр.62)

Табла XII

1. (кат.бр.64)

2. (кат.бр.65)

3. (кат.бр.66)

4. (кат.бр.67)

Табла XIII

1. (кат.бр.68)

2. (кат.бр.69)

3. (кат.бр.73)

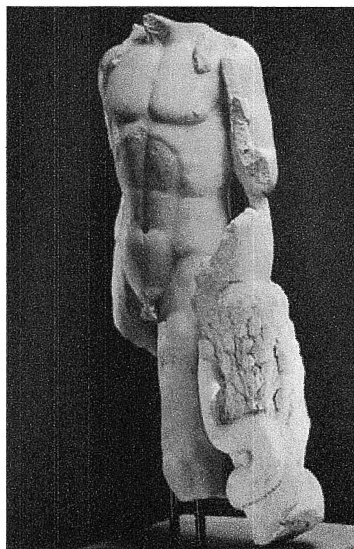

4. (кат.бр.77)

Табла XIV

1. (кат.бр.70)

2. (кат.бр.72)

3. (кат.бр.75)

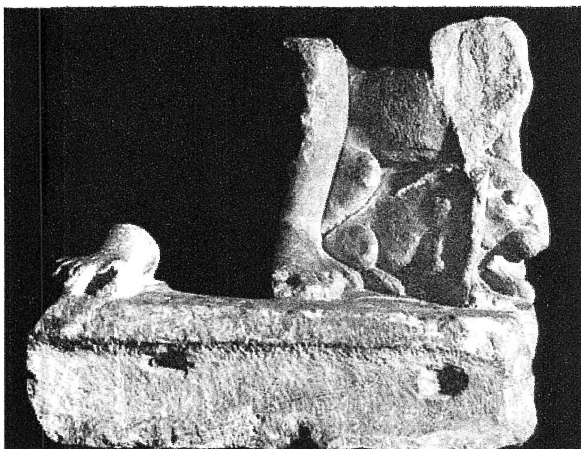

4. (кат.бр.74)

Табла XV

1. (кат.бр.76)

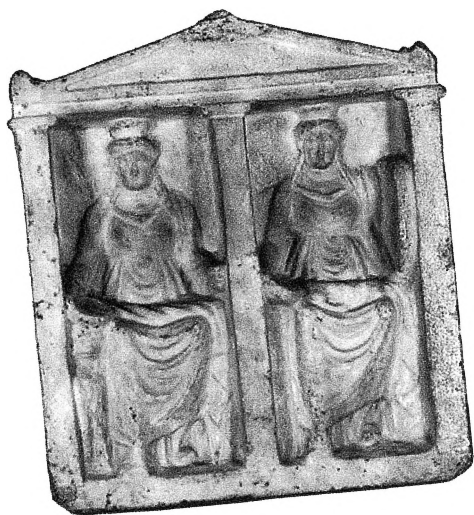

2. (кат.бр.71)

3. (кат.бр.78)

Табла XVI

1. (кат.бр.79)

2. (кат.бр.80)

3. (кат.бр.84)

Табла XVII

1.(кат.бр.81)

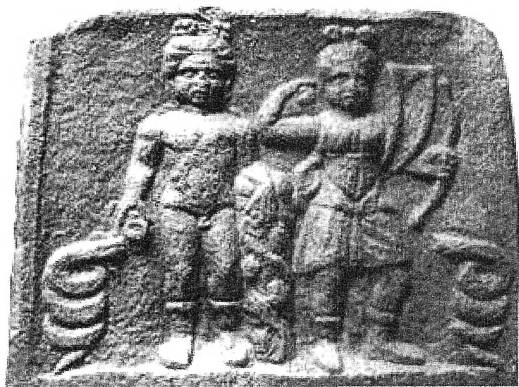

2. (кат.бр.82)

3. (кат.бр.83)

Табла XVIII

1. (кат.бр.88)

2. (кат.бр.86)

3. (кат.бр.85)

4. (кат.бр.89)

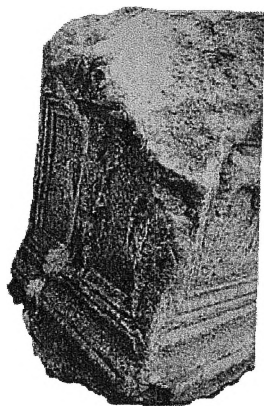
Табла XIX

1. (кат.бр.91)

2. (кат.бр.94)

3. (кат.бр.87)

4. (кат.бр.87)

5. (кат.бр.87)

6. (кат.бр.87)

Табла XX

1. (кат.бр.95)

2. (кат.бр.96)

3. (кат.бр.97)

4. (кат.бр.98)

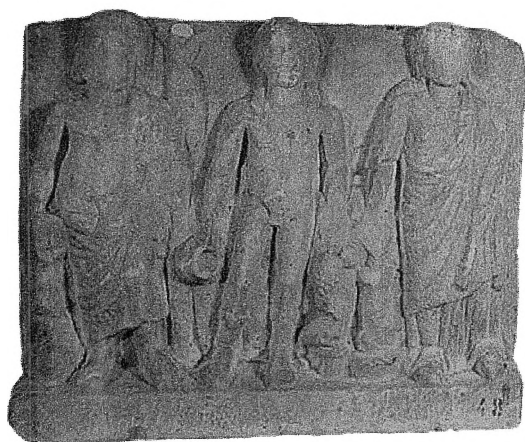

5. (кат.бр.99)

6. (кат.бр.100)

Табла XXI

1. (кат.бр.101)

2. (кат.бр.102)

3. (кат.бр.106)

4. (кат.бр.113)

Табла XXII

1. (кат.бр.90)

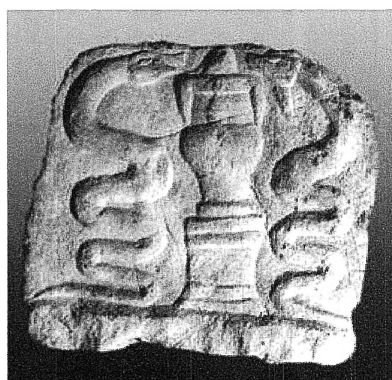
2. (кат.бр.111)

3. (кат.бр.108)

4. (кат.бр.109)

5. (кат.бр.110)

Табла XXIII

1. (кат.бр.104)

2. (кат.бр.105)

3. (кат.бр.112)

Табла XXIV

1. (кат.бр.114)

2. (кат.бр.115)

3. (кат.бр.116)

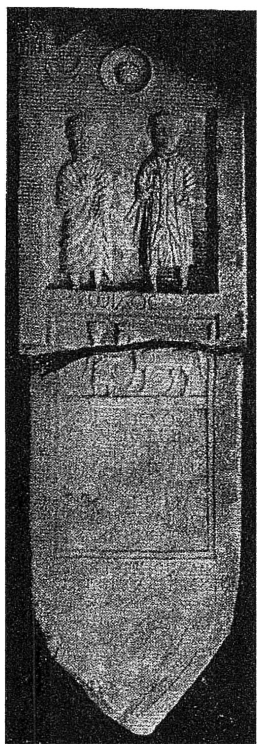

4. (кат.бр.117)

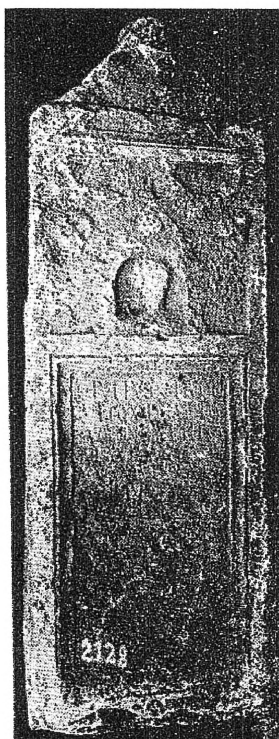
Табла XXV

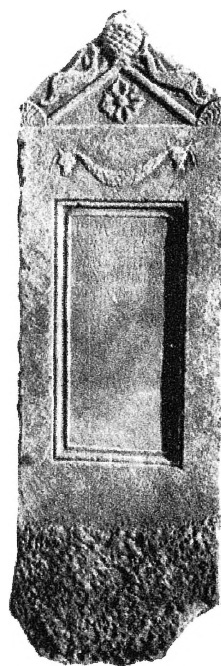
1. (кат.бр.118)

2. (кат.бр.119)

3. (кат.бр.121)

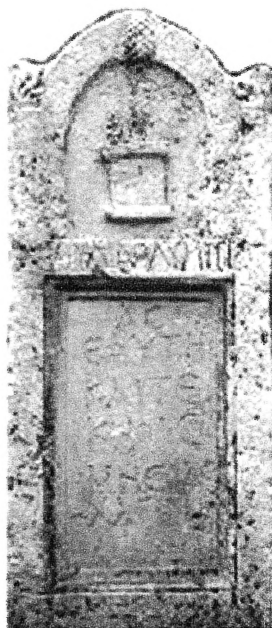

4. (кат.бр.123)

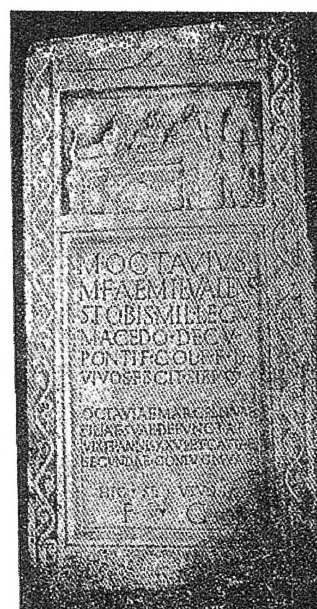
Табла XXVI

1. (кат.бр.124)

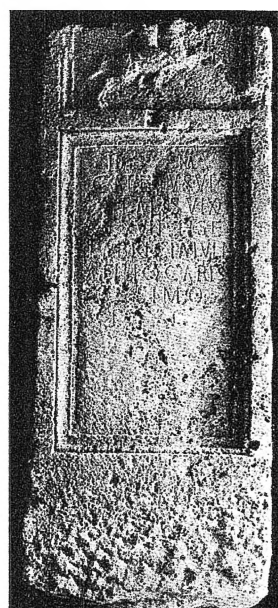
2. (кат.бр.125)

3. (кат.бр.126)

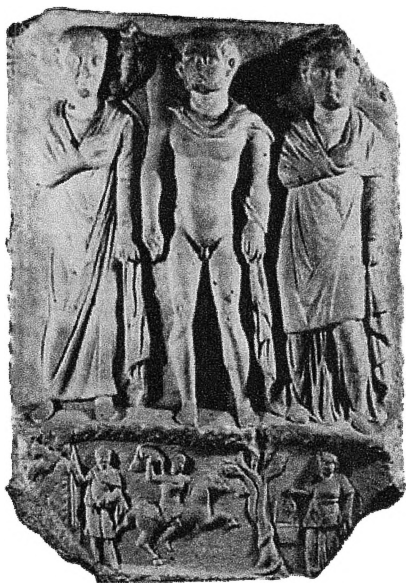

4. (кат.бр.127)

5. (кат.бр.130)

Табла XXVII

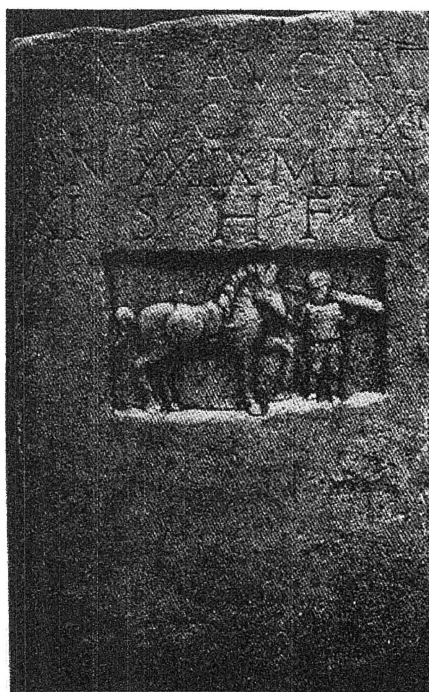
1. (кат.бр.131)

2. (кат.бр.134)

3. (кат.бр.132)

4. (кат.бр.133)

Табла XXVIII

1. (кат.бр.135)

2. (кат.бр.137)

3. (кат.бр.138)

Табла XXIX

1. (кат.бр.141)

2. (кат.бр.142)

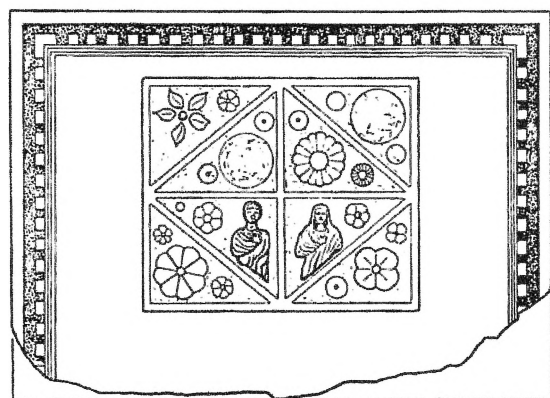
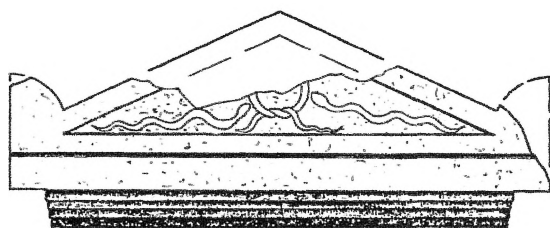

3. (кат.бр.143)

4. (кат.бр.146)

Табла XXX

1. (кат.бр.140)

2. (кат.бр.144)

3. (кат.бр.145)

Табла XXXI

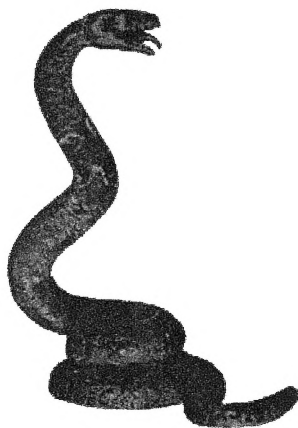
1. (кат.бр.147)

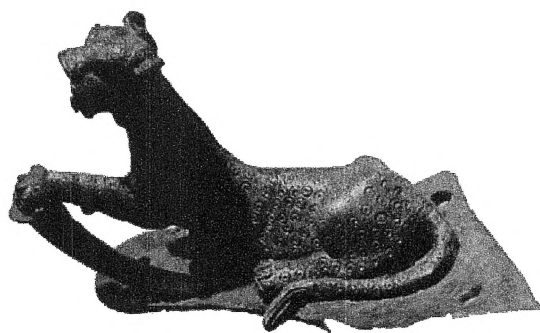
2. (кат.бр.148)

3. (кат.бр.149)

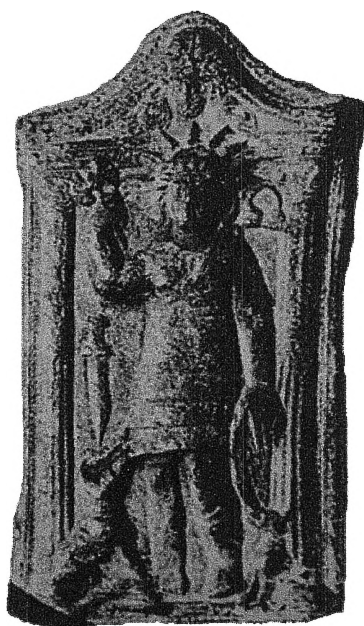

4. (кат.бр.243)

5. (кат.бр.244)

Табла XXXII

1. (кат.бр.150)

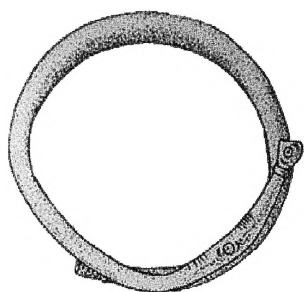

2. (кат.бр.151)

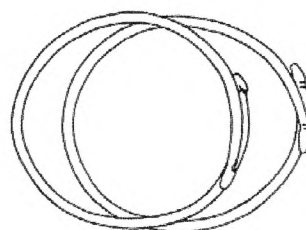
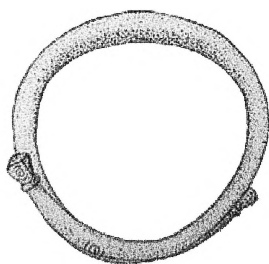

3. (кат.бр.152)

Табла XXXIII

1. (кат.бр.154)

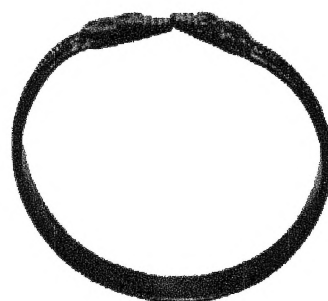
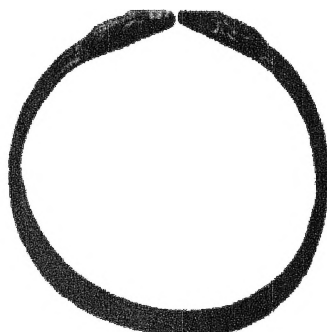
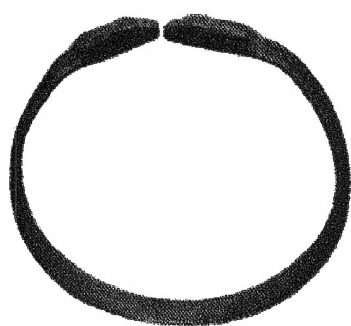
2. (кат.бр.157)

3. (кат.бр.155)

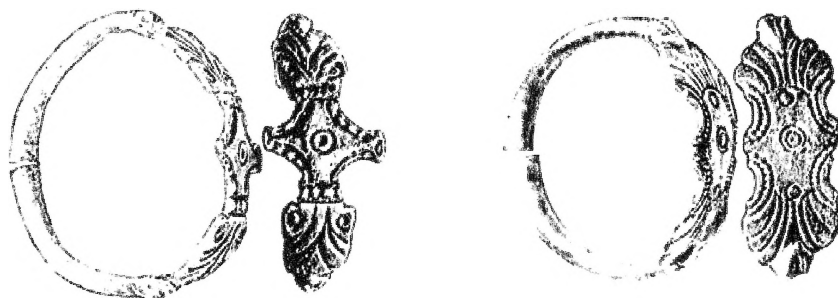

4. (кат.бр.156)

5. (кат.бр.158)

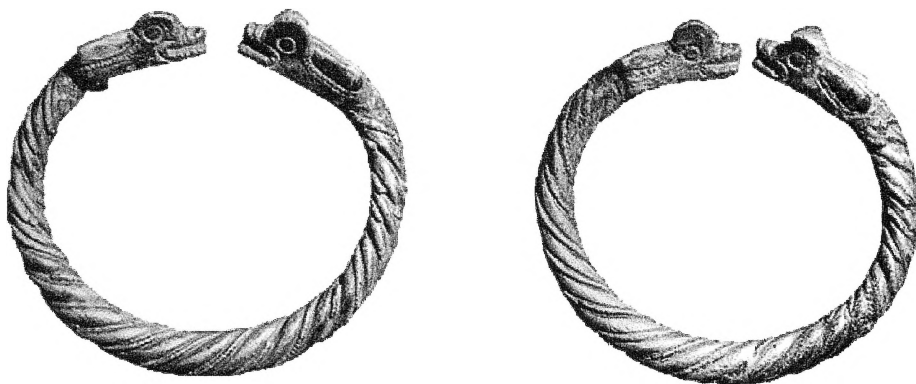
Табла XXXIV

1. (кат.бр.168)

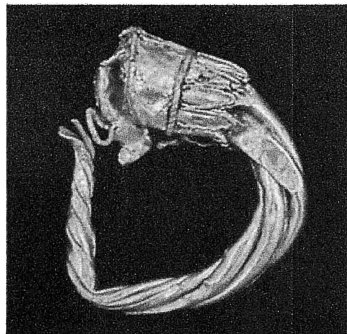

2. (кат.бр.173)

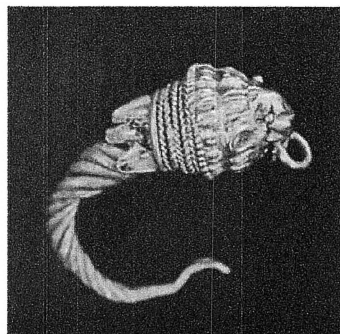

3. (кат.бр.167)

Табла XXXV

1. (кат.бр.181)

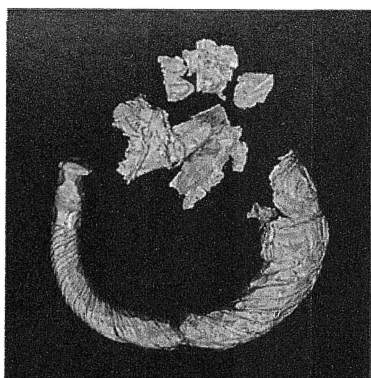
2. (кат.бр.188)

3. (кат.бр.194)

4. (кат.бр.196)

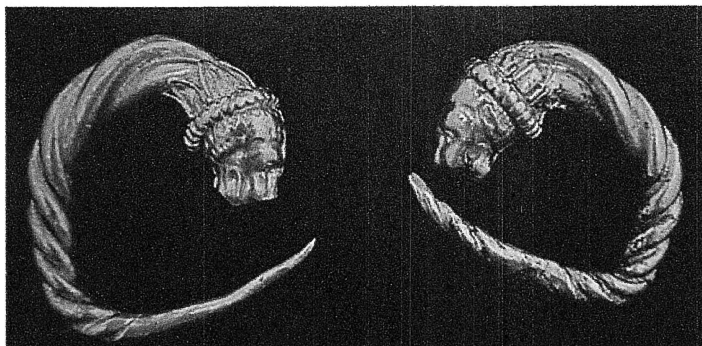

5. (кат.бр.197)

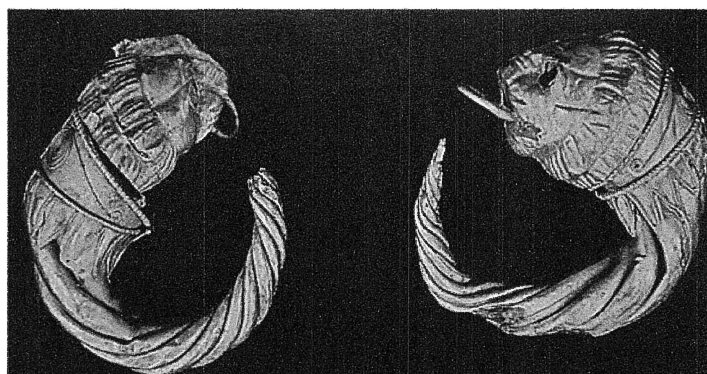

6. (кат.бр.204)

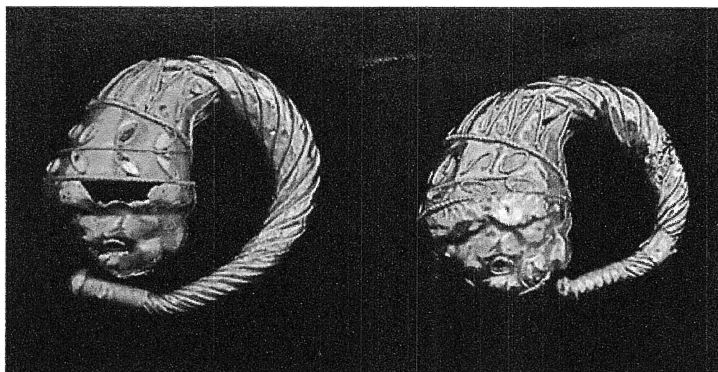
Табла XXXVI

1. (кат.бр.182)

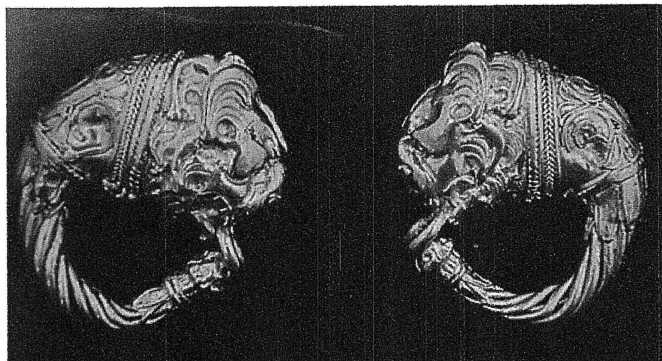

2. (кат.бр.183)

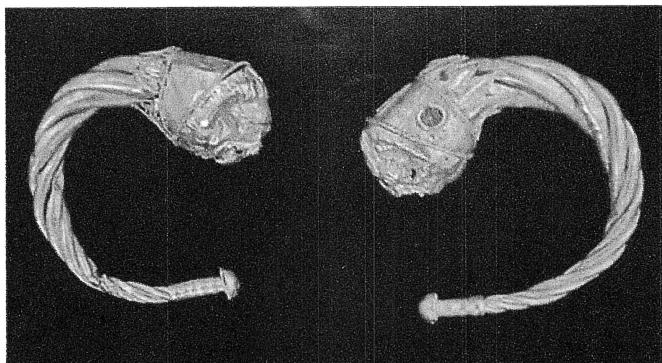

3. (кат.бр.184)

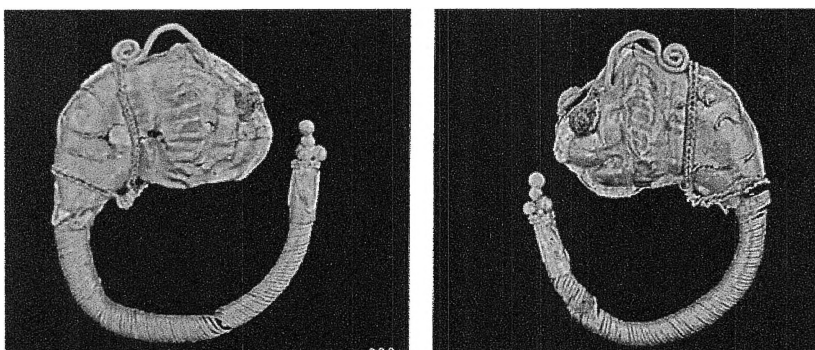
Табла XXXVII

1. (кат.бр.185)

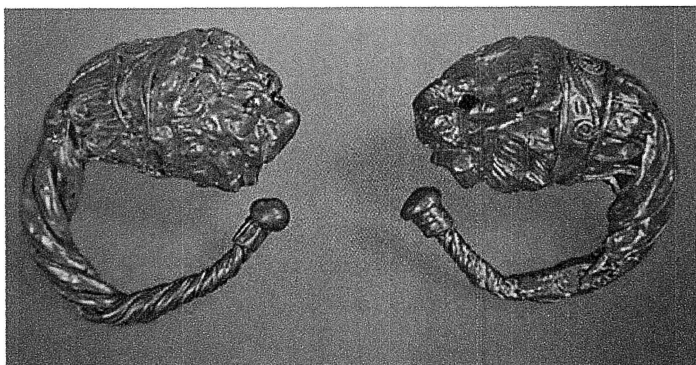

2. (кат.бр.195)

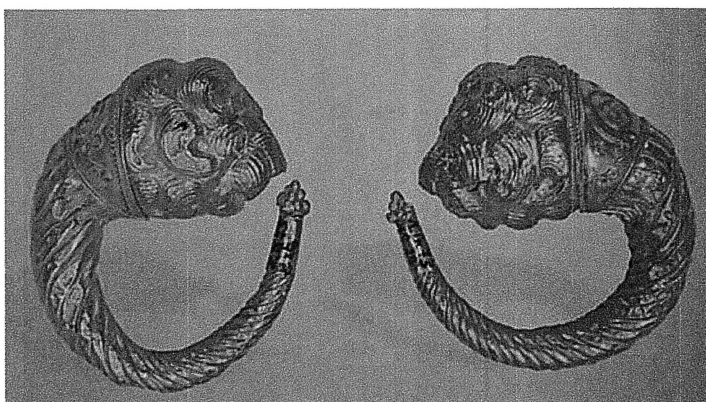

3. (кат.бр.198)

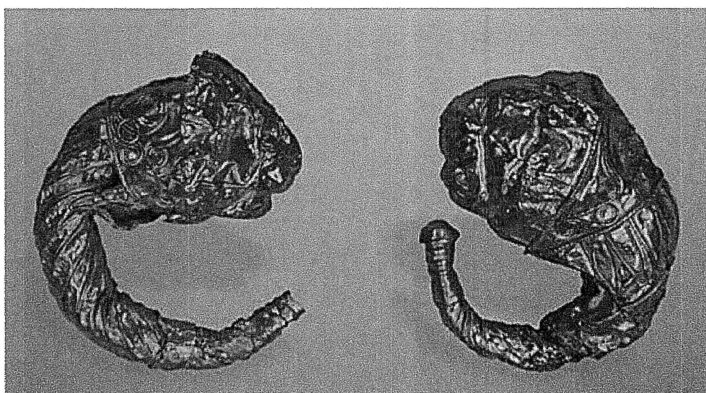
Табла XXXVIII

1. (кат.бр.186)

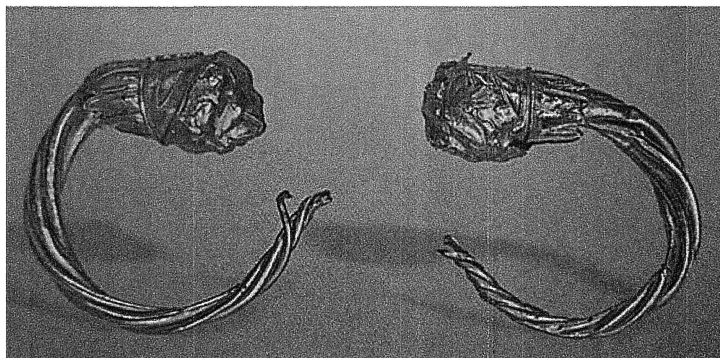

2. (кат.бр.190)

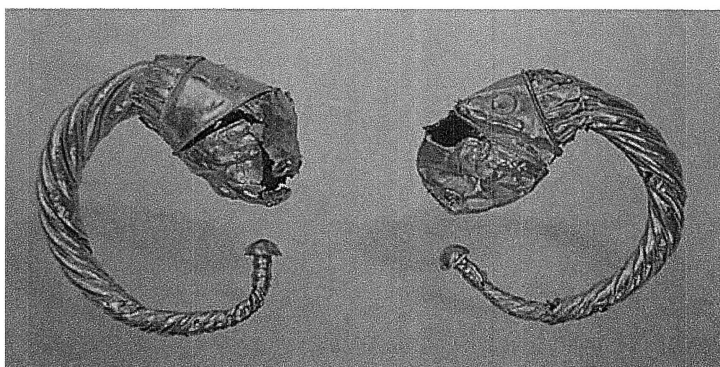

3. (кат.бр.191)

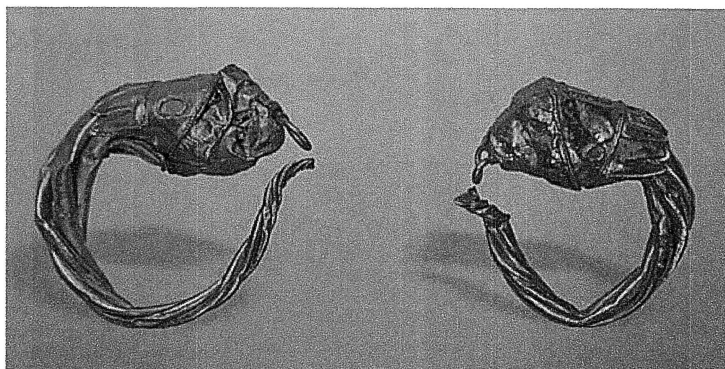
Табла XXXIX

1. (кат.бр.192)

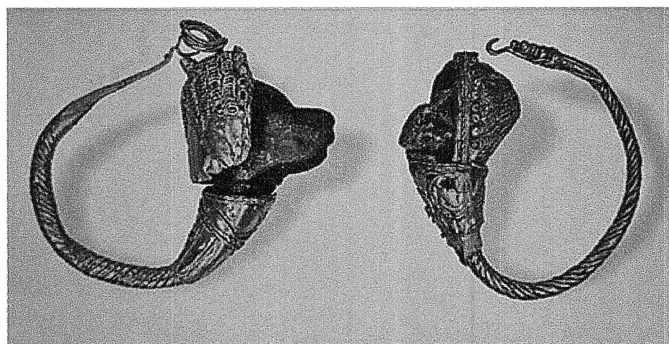

2. (кат.бр.202)

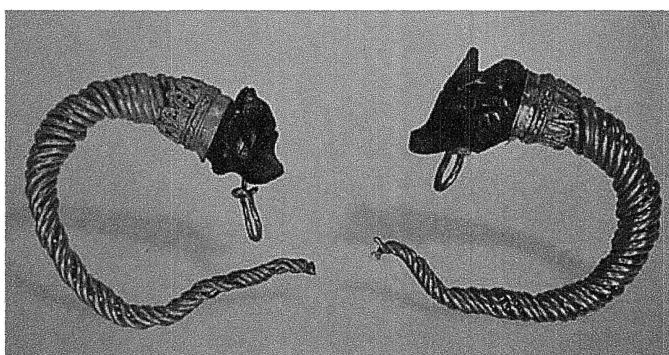

3. (кат.бр.203)

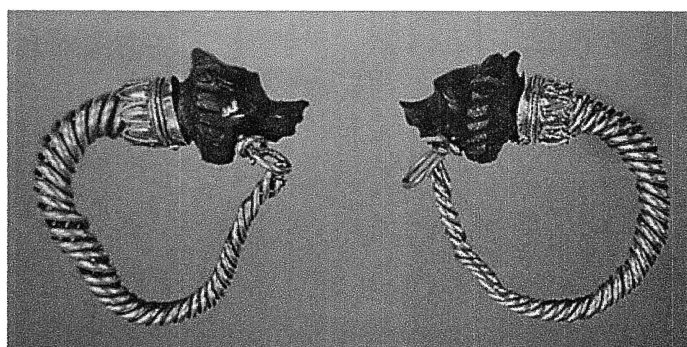
Табла XL

1. (кат.бр.187)

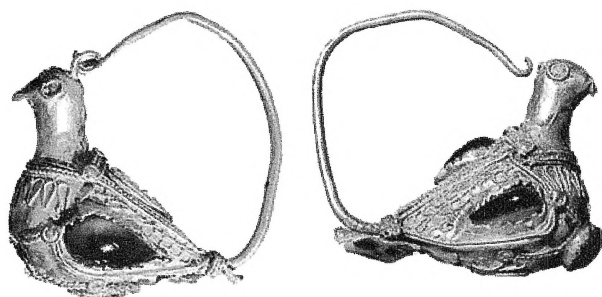

2. (кат.бр.193)

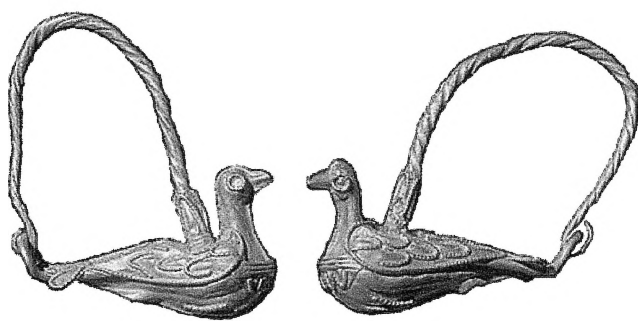

3. (кат.бр.201)

Табла XLI

1. (кат.бр.200)

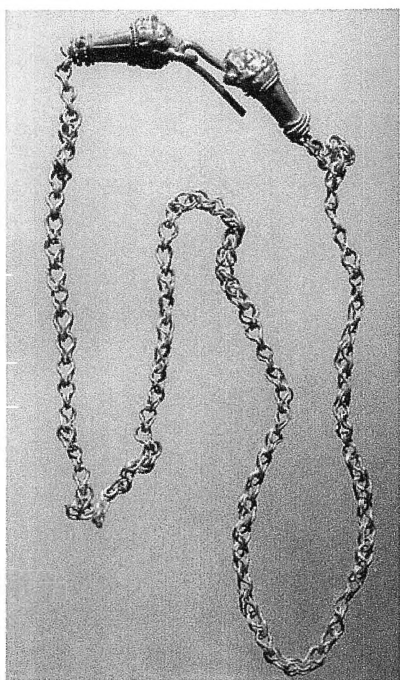

2. (кат.бр.205)

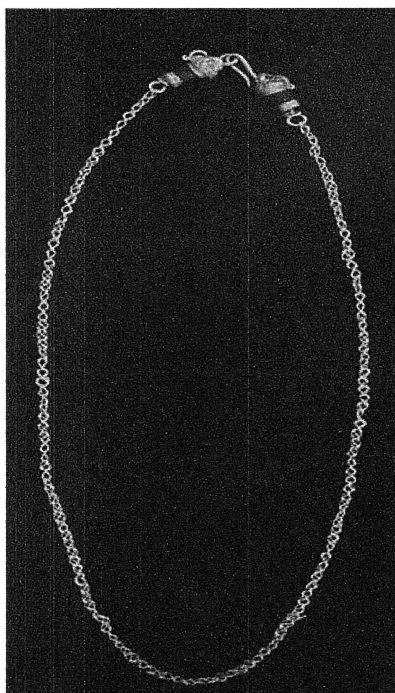

3. (кат.бр.199)

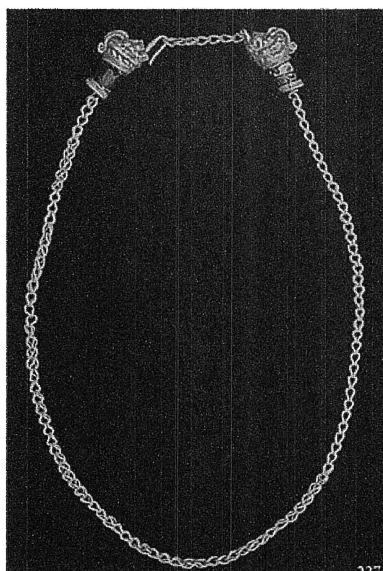
Табла XLII

1. (кат.бр.206)

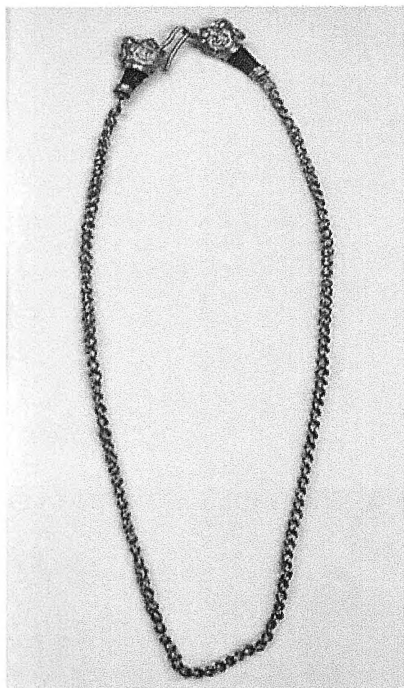

2. (кат.бр.207)

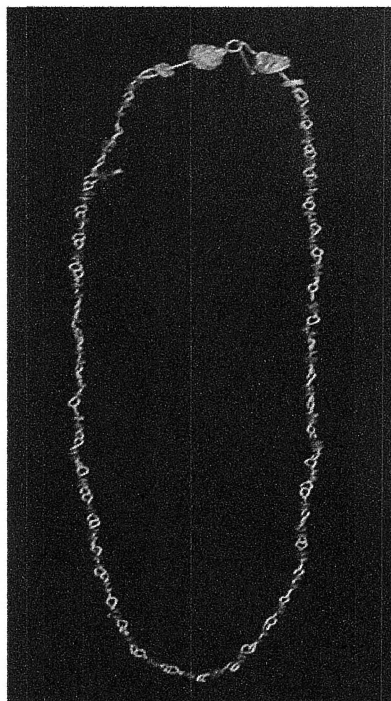

3. (кат.бр.208)

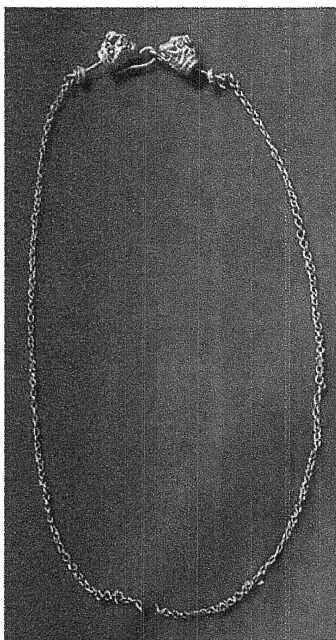
Табла XLIII

1. (кат.бр.209)

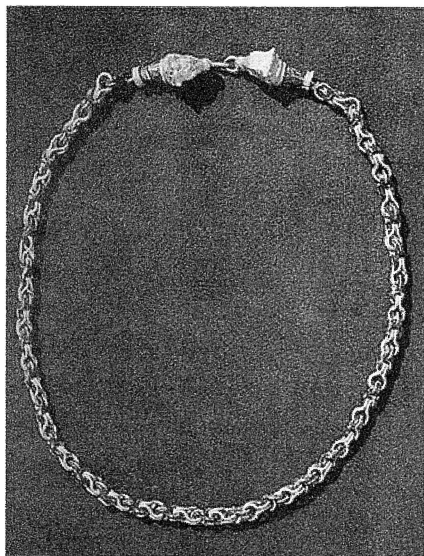

2. (кат.бр.210)

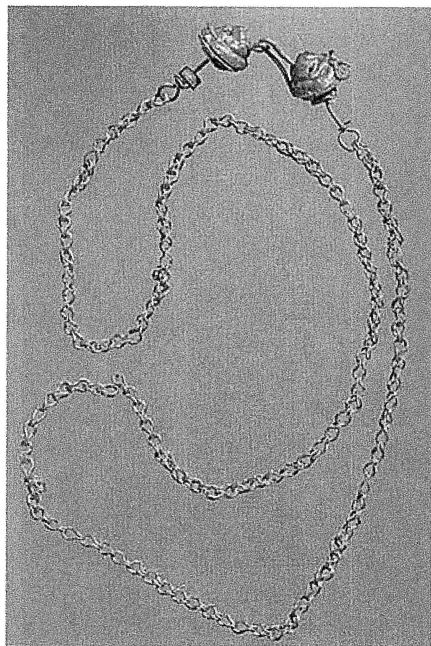

3. (кат.бр.211)

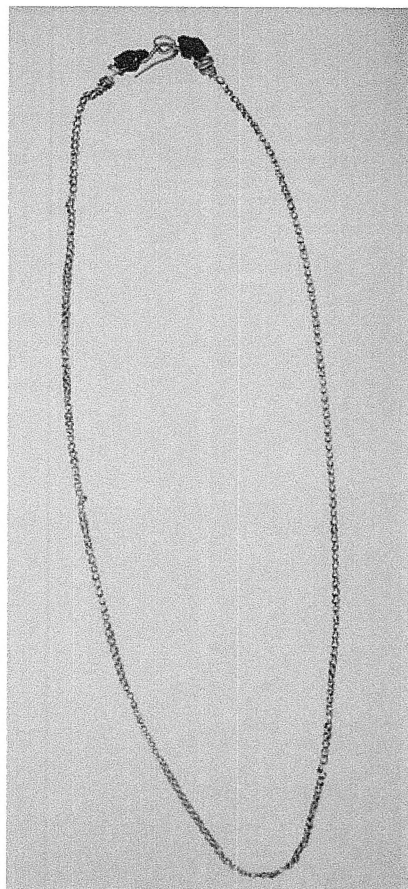
Табла XLIV

1. (кат.бр.212)

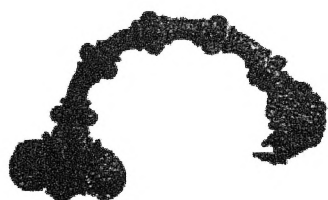

2. (кат.бр.213)

3. (кат.бр.214)

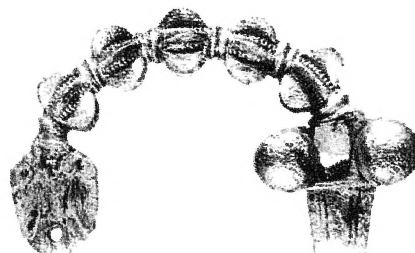
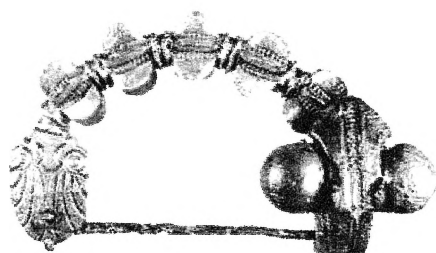
Табла XLV

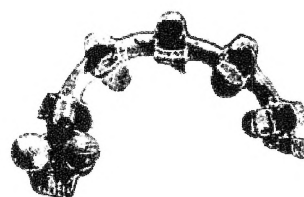
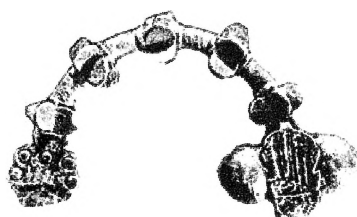
1. (кат.бр.215)

2. (кат.бр.216)

3. (кат.бр.217)

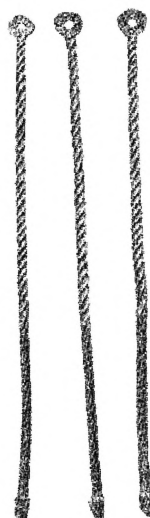

4. (кат.бр.218)

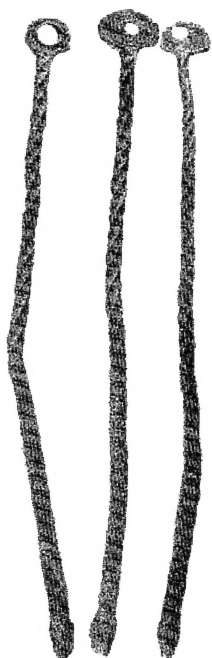
Табла XLVI

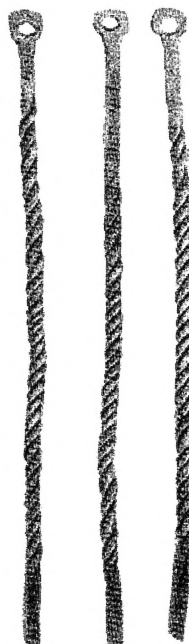
1. (кат.бр.223)

2. (кат.бр.224)

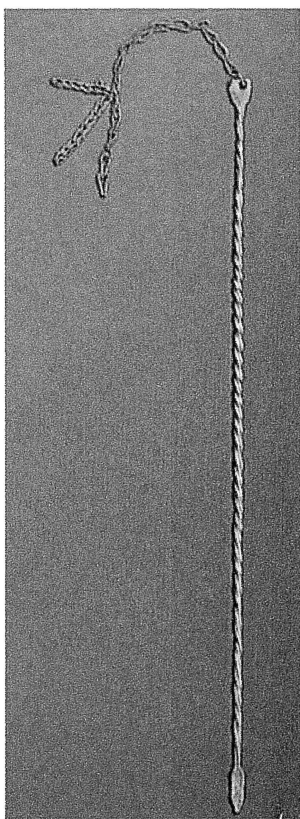

3. (кат.бр.225)

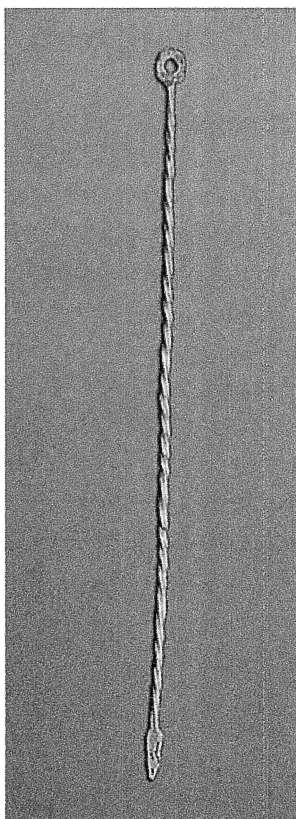

4. (кат.бр.226)

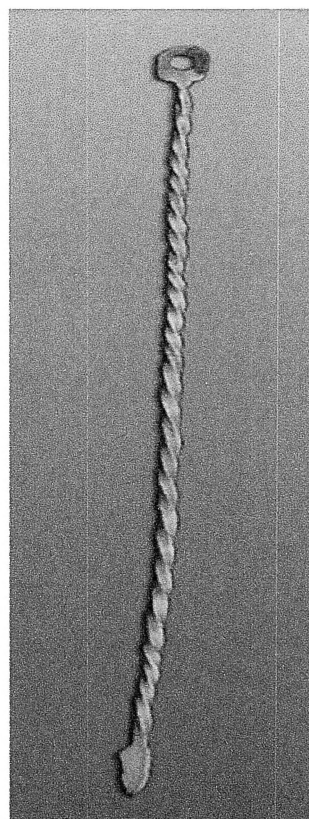
Табла XLVII

1. (кат.бр.227)

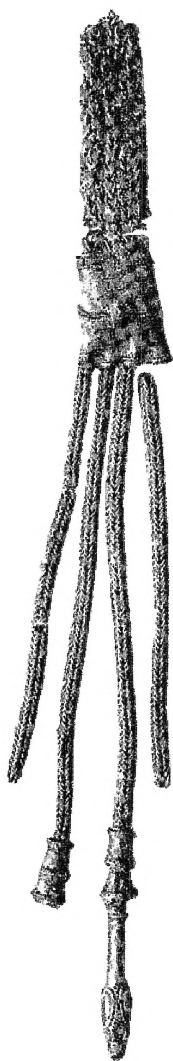
2. (кат.бр.228)

Табла XLVIII

1. (кат.бр.229)

2. (кат.бр.230)

3. (кат.бр.231)

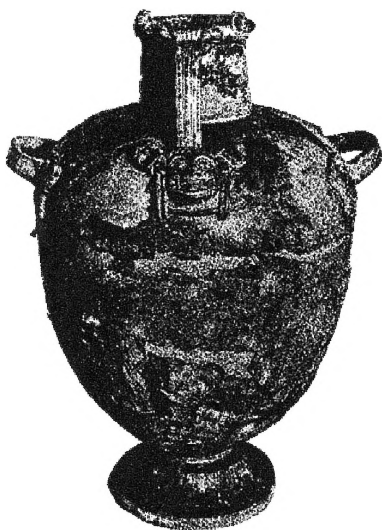
Табла XLIX

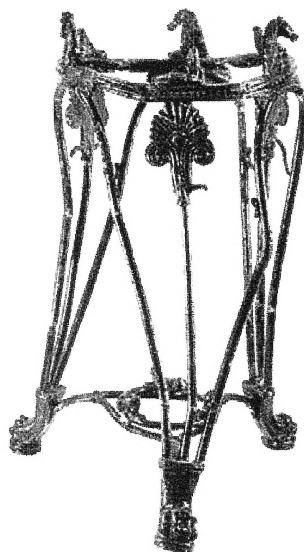
1. (кат.бр.232)

2. (кат.бр.233)

3.(кат.бр.234)

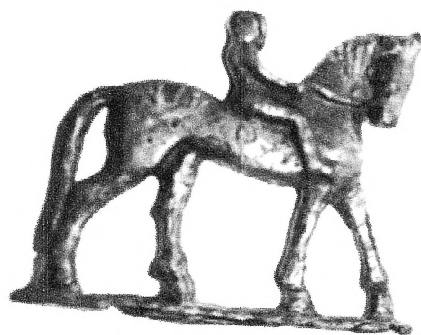

4.(кат.бр.235)

Табла L

1. (кат.бр.237)

2. (кат.бр.239)

3. (кат.бр.240)

4. (кат.бр.241)